T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ

HADİS ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MİHNE HÂDİSESİ'NİN KİTÂBÜ'S-SÜNNE LİTERATÜRÜNE ETKİSİ

Sümeyye Sena KORKMAZ

2501170244

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Bekir KUZUDİŞLİ

İSTANBUL-2021,

ÖZ

MİHNE HÂDİSESİ'NİN KİTÂBÜ'S-SÜNNE LİTERATÜRÜNE ETKİSİ

SÜMEYYE SENA KORKMAZ

Bu çalışma, Kitâbü's-Sünne literatürünü incelemek ve hadis tarihinde önemli bir etki bırakan Mihne olayının litaretürün gelişimini nasıl etkilediğini, nasıl bir değişime sebep olduğunu ortaya koymak adına kaleme alınmıştır. Bu değişim ve dönüşümün seyri nasıl olduğu, dil ve yazım üslubu olarak hangi yöne evrildiği, eserlerin hacimlerinin ve konularının genişleyip genişlemediği, muhataplarının çeşitlenip çeşitlenmediği gibi konular araştırmamızın hedefleri arasındadır.

Mihne dönemi öncesinde ve mihne dönemine yakın bir süreçte telif edildiği tespit edilen, "Kitâbü's-Sünnelerin Öncüleri" olarak isimlendirdiğimiz itikad risaleleri "Kitâbü's-Sünnelerin" ilk örnekleri olarak adlandırdığımız eserlerin muhtevaları ile karşılaştırılıp dönemin kendi içindeki karakteristik özellikleri tespit edilmiştir. Sonrasında ise Mihne dönemi ve sonrasında te'lif edilmiş, döneminin tartışma konularını en kapsamlı bir şekilde yansıttığına kanaat getirdiğimiz eserler de aynı usûl ile incelenmiş, böylece karakteristik özellikler belirlenmeye gayret edilmiştir.

Mihne hâdisesi erken dönem eserleri ve mihne öncesi mektuplarda tespit ettiğimiz özelliklerle Mihne dönemi ve sonrası eserlerde gördüğümüz öne çıkan özelliklerin karşılaştırılması suretiyle de her iki dönem muhataplar, eleştirildikleri konular, üslup, yöntem ve anlayış açısından karşılaştırılmış, böylece söz konusu hadisenin literatüre nasıl etki ettiği anlaşılmaya gayret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Ehl-i Hadis, Mihne Olayı, Kitâbü's-Sünne, İtikadi Tartışmalar.

ABSTRACT

THE EFFECT OF THE MİHNE CASE ON THE KİTÂBÜ'S-SUNNA LITERATURE

SÜMEYYE SENA KORKMAZ

This study was written in order to examine the Kitâbü's-Sunna literature and to reveal how the Mihna event, which had an important impact on the history of hadith, affected the development of literature and caused a change. Subjects such as how this change and transformation took place, in which direction it evolved in terms of language and writing style, whether the volumes and subjects of the works have expanded, and whether their addressees have diversified are among the objectives of our research.

The treatises of faith, which we named as "The Pioneers of the Kitâbü's-Sunnas", which were determined to be copyrighted before the Mihna period and close to the Mihna period, were compared with the contents of the works that we named as the first examples of the "Kitâbü's-Sunnas" and the characteristic features of the period were determined. Afterwards, the works that were copyrighted during and after the Mihne period, and which we believe reflect the discussion topics of the period in the most comprehensive way, were also examined with the same method, thus trying to determine the characteristic features.

By comparing the features we identified in the pre-Mihna books with the prominent features we saw in the Mihne period and post-Mihna works, the addressees of both periods were compared in terms of the subjects they were criticized, style, method and understanding, so it was tried to understand how the event in question affected the literature.

Keywords: Hadith, Ahl-i Hadith, Mihna Incident, Kitab al-Sunna, Theological Discussions.

ÖNSÖZ

İslam kültür yapısının oldukça zengin bir içeriğe sahip olan alandarından birisi de hadis tarihidir. Onbeş asırlık zaman diliminde bu tarihi sürecin dönem dönem çeşitli devreleri olmuştur. Bu yaşanılan süreçlerin herbiri kendine özgü yüzlerce olaya sahne olmuştur. Şüphesiz yaşanan bütün olayların az ya da çok bir şekilde dönemin telifine etkisinin olduğu kaçınılmaz bir gerçektir. Bu olaylar kimi zaman tarih kitaplarına aktarılmakla yetinilirken kimi zaman da bir literatürün doğuşuna vesile olmuştur.

Hadis tarihinin kısa bir döneminde yaşanan mihne olayını ve onun bir sonucu sayılabilecek Kitâbü's-Sünne literatürünü ele alan bu inceleme, tarihte yaşanmış döneminde büyük sıkıntılı süreçlere yol açmış bir hâdisenin bir literatüre ne denli değişim, gelişim ve etkiye sebep olduğunu ortaya koymak adına kaleme alınmıştır.

Bu çalışmada mihne kavramı, mihne öncesi dönemdeki siyasi ve toplumsal arka plan, mihne hâdisesi ve mihne uygulamaları özetlenmiştir. Sonrasında olay sonucunda etkilenen tartışma taraftarlarının tarihi serüvenine kısaca değinilmiş, ardından eserlerde yer alan sembolleşmiş konular hakkındaki görüşleri aktarılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, mihne dönemi öncesinde ve mihne dönemine yakın bir süreçte telif edildiği tespit edilen, "Kitâbü's-Sünnelerin Öncüleri" olarak isimlendirdiğimiz itikadi konulara yer veren mektup ve sahifelerin içeriğine yer verilerek, dönemin tartışma konuları ve tartışmanın tarafları tespit edilmeye çalışılmıştır. Daha sonra aynı bölüm içerisinde "Kitâbü's-Sünnelerin" ilk örnekleri olarak adlandırdığımız eserlerin muhteva bilgileri ortaya konulmuş ardından muhatap alınan mezheplerin hangi konularda muhatap alındıklarının tespiti yapıldıktan sonra eser ve risaleler, önce kendi içlerinde sonrasında bir birleri ile karşılaştırılarak muhatap, üslup, yöntem ve müellifin anlayışı başlıkları altında tek tek incelenmiştir. Böylelikle mihne öncesi ve mihne dönemi teliflerdeki muhteva, üslup ve yöntem tespit edilmiştir.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde ise mihne dönemi ve sonrasında te'lif edilmiş olan ve döneminin tartışma konularını en kapsamlı bir şekilde yansıttığına kanaat getirdiğimiz eserler seçilerek ikinci bölümde uygulanan usûl, üçüncü bölümde yer alan eserler içinde uygulanmıştır. Yine eserlerin muhteva bilgileri detaylı bir şekilde tespit edildikten sonra, eserlerde yer alan

muhataplar ve hangi konularda ve ne şekilde muhatap alındıkları ortaya konulmuş aynı şekilde üslup, yöntem ve anlayış açısından değerlendirilmiş, nasıl bir dönüşüme ya da gelişime uğradığı aktarılmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın sonucunda minne dönemi ve öncesi eserler ile mihne dönemi ve sonrası eserler genel bir karşılatırmaya tabi tutulmuş, bu karşılaştırma sonucunda literatürün yaşanan tartışma ortamından etkilenerek bir gelişime ve dönüşüme uğramış olduğu, olayların tesiri ile birden fazla açıdan farklı yönlere evrildiği bilgisine ulaşılmıştır.

Bu çalışma benimle birlikte birçok kişinin de desteğiyle sonuçlanmıştır. İlk olarak tezin hazırlanmasında ve şekillenmesinde emeği olan, hoşgörü ve güveniyle rahat çalışabileceğim ortamı sağlayan danışman hocam Prof. Dr. Bekir Kuzudişli hocama teşekkürü bir borç bilirim. Yine çalışmalarım boyunca kütüphanesinden istifade ettiğim İSAM yetkililerine ve çalışanlarına, tezin inşa aşamasında özellikle çalışma konularımızın yakınlığının avantajıylayla sık sık fikir alışverişi yaptığım değerli arkadaşlarım Tuğba Eruçar'a, Sibel Dinçaslan'a da teşekkürlerimi iletmek isterim.

Son olarak bu uzun ve meşakkatli yolda tüm çalışmam boyunca bana benden fazla inanan ve hep yanımda olan, benden desteğini hiçbir zaman esirgememiş olan çok yakın bir zamanda kaybettiğim çok kıymetli merhum babam Mehmet Emin Güven'e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca manen duaları ile bana hep destek olan güven ve sevgilerini her daim zerimde hissettiğim ailem ve özellikle çok değerli annem Raziye Güven'e, hassaten tezin son aşamasında beni sürekli motive ederek hiçbir desteğini üzerimden esirgemeyen, maddi manevi hep yanımda olan çok kıymetli eşim Burak Korkmaz'a da şükranlarımı sunarım. Ve elbette şükür ve minnetin en büyüğüne layık olan Rabb'ime hamd ederim.

Sümeyye Sena KORKMAZ

KOCAELİ, 2021

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **ii**

ABSTRACT ..... **iii**

ÖNSÖZ ..... **iv**

KISALTMALAR LİSTESİ ..... **ix**

GİRİŞ

1.Araştırmanın Amacı 1

2. Araştırmanın Yöntemi ve Sınırları 2

3. Literatür Değerlendirmesi 4

4. Temel Kavramlar 6

4.1. Sünnet 6

4.2. Bid‘at 7

4.3. Kitâbü’s-Sünne 8

BİRİNCİ BÖLÜM

MİHNE HÂDİSESİ’NİN TARİHİ ARKA PLANI

1. Halku’l- Kur’an Olayı 10

2. Mihne Kavramı 13

1.1. Mihne Dönemi Öncesi Siyasi Durum 13

1.2. Mihne Hadisesinin Tarihi Seyri 15

1.3. Mihne Uygulamaları 16

2. Mihne Döneminde Öne Çıkan Mezhepler ve Tartışma Konuları 17

2.1. Halku'l-Kur'ân 17
2.2. Kader 19
2.3. Sıfâtullah 20
2.4. İman 21
2.5. Büyük Günah 22

İKİNCİ BÖLÜM

MİHNE HÂDİSESİ ERKEN DÖNEM KİTÂBÜ'S-SÜNNE LİTERATÜRÜ

1. Kitâbü's-Sünneler'in Öncüleri: İtikâd Mektupları 26
1.1. Ömer b. Abdülazîz'in İtikâdi Görüşleri (ö.101/720) 26
1.2. Ebû Muhammed ed-Dahhâk b. Müzâhim b. Şucâ' el-Hilâli'nin İtikâdi Görüşleri (ö.105/724) 28
1.3. Abdurrahman b. Amr el-Evzâî 'nin İtikâdi Görüşleri (ö.157/774) 28
1.4. Süfyân es-Sevrî 'nin İtikâdi Görüşleri (ö.161/778) 29
2. İtikâd Mektuplarının Şekil ve Muhteva Değerlendirilmesi 30
2.1. Muhtemel Muhatapları Açısından 30
2.2. Eserlerin Üslubu 36
2.3. Müelliflerin Anlayışları Açısından 38
3. Kitâbü's-Sünneler'in Başlangıcı 39
3.1. Kitâbü's-Sünne'lerin İlk Örnekleri 40
4. Mihne Hâdisesi Erken Dönem Eserlerin Tertip ve Muhteva Değerlendirmesi 43
4.1. Muhtemel Muhatapları 43
4.2. Eserlerin Üslübu 49
4.3. Müelliflerin Anlayışları 53
5. Genel Karşılaştırma 55

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MİHNE DÖNEMİ VE SONRASI KİTÂBÜ'S-SÜNNE LİTERATÜRÜ

1. Mihne Dönemi ve Sonrası Kitâbü's-Sünne Örnekleri 58

1.1. Ahmed ibn Hanbel (ö.241/855) –Usûlü's-Sünne Adlı Eseri 58

1.2. Ebû Davud'un (ö.275/888) Kitâbü's-Sünne Adlı Eseri 60

1.3. Harb b. İsmâil el-Kirmâni'nin (ö. 280/893) Kitâbü's-Sünne Adlı Eseri 60

1.4. İbn Ebû Âsım'ın (ö.287/900) Kitâbü's-Sünne Adlı Eseri..... 61

1.5. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in (ö.290/903) Kitâbü's-Sünne Adlı Eseri 64

1.6. Muhammed b. Nasr el-Mervezî'nin (ö. 294/906) –es-Sünne Adlı Eseri ... 66

1.7. İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö.310/923) Sarîhu's-Sünne Adlı Eseri 68

1.8. Ebû Bekir el-Hallâl'ın (ö.311/923) es-Sünne Adlı Eseri 68

1.9. Ebû Muhammed Hasen b. Ali el-Berbehârî'nin (ö.329/940) Şerhu's Sünne Adlı Eseri 73

1.10. Hibetullāh b. el-Hasen b. Mansûr el-Lâlekâî'nin (ö.418/1027) - Şerḥu uṣûli iʿtiḳādi Ehli's-sünne ve'l-cemâʿa Adlı Eseri 76

2. Mihne dönemi ve Sonrası Eserlerin Tertip ve Muhteva Değerlendirmesi 80

2.1. Muhtemel Muhatapları..... 80

2.2. Eserlerin Üslübu..... 109

3. Mihne Hâdisesi Erken Dönem Eserleri ile Mihne Dönemi ve Sonrası Eserlerin Genel Karşılaştırması 113

SONUÇ 116

KAYNAKÇA..... 118

KISALTMALAR LİSTESİ

a.s. : aleyhisselâm

bkz. : bakınız

DİA : *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*

Drl. : Derleyen

h. : Hicri

Haz. : Hazırlayan

Hz. : Hazreti

İFAV : İlahiyat Fakültesi Vakfı

karş. : karşılaştırınız

m. : Miladi

MÜSBE : Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

H. No : Hadis Numarası

ö. : ölüm tarihi

r.a. : radıyallahu anh

r.anha : radıyallahu anha

r.anhüma : radıyallahu anhüma

s. : sayfa

s.a.v. : sallallahu aleyhi ve sellem

şrh. : şerh eden/şârih

ts. : tarihsiz

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

thk. : tahkik eden

tkd. **:** takdim eden

tlk. **:** ta’lik eden

trc. **:** tercüme eden/çeviren

vb. **:** ve benzeri

v.dğr. **:** ve diğerleri

vs **:** ve saire

y.y. **:** yayın yeri yok

GİRİŞ

1.Araştırmanın Amacı

İslam tarhinde meydana gelen pek çok olay döneminde ciddi fikir değişimlerine sebep olmuş ya da farklı hadiseleri de tetikleyerek bir şekilde tarih sayfasında kendini göstermiştir. Halku'l-Kur'an tartışmaları ile başlayarak beraberinde farklı konuları da tartışma konusu haline getiren mihne hâdisesi bu bağlamda ele alınmalıdır.

Nitekim halife Me'mun'un mihne mektuplarında da açıkça görüldüğü üzere[1] kaynaklara bakıldığında mihne uygulamasında imtihanlara konu olan temel meselenin Kur'an'ın yaratılmışlığı meselesi olduğu fakat bununla birlikte ru'yetullah'ın reddi, cennet ve cehennemin yaratılmadığı, kabir azabının reddi, mizanın kefesinin olmadığı, Allah'ın ahirette görülmesi, teşbih, adalet [2] gibi konular hakkında da halkın soruşturmaya tabi tutulduğu kaydedilmiştir. Bu bağlamda mihne hâdisesi denilince ilk aşamada akla gelen konunun halku'l-Kur'an meselesi olmasının yanı sıra, bahsi geçen konularında dönemin tartışma gündemini oluşturduğu göz ardı edilmemelidir.

Hadis tarihini derinden etkileyen mihne olayı, hadis literatürünün önemli bir kısmını teşkil eden biyografi, cerh ve ta'dil, menakıb türü eserlere ciddi etkisi ile birlikte Kitâbü's-Sünne gibi yeni bir edebi türe de hayat vermiştir. Bu çaşılmada söz konusu hadisenin bir türe etkisi ve dönüşümüne tesirini ortaya koymak adına "Kitabü's-Sünne'ler" tercih edilmiştir.

Yine bu araştırmada, Kitâbü's-Sünne literatürünü incelemek ve İslam kültür tarihine oldukça büyük tesiri olmuş olan Mihne olayının litaretürün gelişimini nasıl etkilediğini, nasıl bir değişime sebep olduğunu ortaya koymak hedeflenmektedir. Ayrıca bu değişim ve dönüşümün seyri nasıl olduğu, dil ve yazım üslubu olarak hangi yöne evrildiği, eserlerin hacimlerinin ve konularının genişleyip genişlemediği, muhataplarının çeşitlenip çeşitlenmediği gibi konular araştırmamızın hedefleri arasındadır.

Mihne dönemi öncesinde ve mihne dönemine yakın bir süreçte telif edildiği tespit edilen, "Kitâbü's-Sünnelerin Öncüleri" olarak isimlendirdiğimiz itikad risaleleri "Kitâbü's-Sünnelerin" ilk örnekleri olarak adlandırdığımız eserlerin muhtevaları ile karşılaştırılıp

[1] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, **Târîhu'r-rusul ve'l-müluk**, Dâru'l Maârif, Kahire, 1939, VIII, 631-640.
[2] Ebu'l Arab Muhammed b. Ahmed b. Temim et-Temîmî, **Kitâbu'l-Mihen**, tahk. Yahya Vehib El-Cebûrî, Dâru'l- Garbi'l İslâmî, Beyrut, 1983, 446-447.

dönemin kendi içindeki karakteristik özellikleri tespit edilmeye çalışılacaktır. Sonrasında ise Mihne dönemi ve sonrasında te'lif edilmiş, döneminin tartışma konularını en kapsamlı bir şekilde yansıttığına kanaat getirdiğimiz eserler de aynı usûl ile incelenerek, böylece eserlerin karakteristik özelliklerinin ortaya çıkması amaçlanmaktadır.

Nihayetinde mihne öncesi mektup ve sahifeler ile mihne hâdisesi erken dönem eserleri ve mihne dönemi ve sonrası eserlerde gördüğümüz öne çıkan özelliklerin karşılaştırılması suretiyle de her iki dönem muhataplar, eleştirildikleri konular, üslup, yöntem ve anlayış açısından karşılaştırılarak böylece söz konusu hâdisenin literatüre nasıl etki ettiği aktarılmaya çalışılacaktır.

2. Araştırmanın Yöntemi ve Sınırları

Belirlemiş olduğumuz araştırma konumuzun yukarıda bahsi geçen amaçlarına ulaşabilmek adına çalışmamızda literatür tarama yöntemi ve analitik (tahlili) yönteme başvurulmuştur. Söz konusu etkiyi bütün ayrıntılarıyla ortaya koyabilmek adına hicri II. ve V. asır da yazılmış dönemin tartışma konularını ve üslubunu en iyi yansıttığını düşündüğümüz eserler tahlil için belirlenmiş, ardından tek tek belirlenen alt başlıklar neticesinde gözden geçirilmiştir.

Araştırmanın temelini oluşturan mihne hâdisesinin vuku bulduğu dönemde birçok esere doğrudan ya da dolaylı olarak bir tesirinin olduğu ön kabulü ile birlikte, söz konusu çalışmamızda mihne hâdisesinin yalnızca "Kitâbü's-Sünne'ler'e" etkisi ele alınmış, çalışmanın sınırları bu literatür özelinde çizilmiştir. Çalışmada tahlile konu olan eser, risâle ve sahifeler söz konusu olayın öncesi ve sonrasını ortaya koyabilmek adına farklı açılardan sınırlandırılıştır. Öncelikle araştırmanın isminden de anlaşılacağı üzere dönemin itikadi konularını yansıtan ve daha çok sahih itikadi görüşleri ortaya koyma gayesi ile kaleme alınan Kitâbü's-Sünne-Kitâbu'l-İman olarak isimlendirilen eserler dikkate alınmıştır. Bu isimlendirmeye mihne hadisesinde sonra başlandığı için olayın öncesine dair görüşleri ortaya koymak adına önemli kişilerin itikadi görüşlerine yönelik mektup ve sahifelere yer verilmiştir. İkinci olarak çalışmada, bütün Kitâbü's-Sünneleri ele almak yerine yine kronolojik sıralama takip edilerek söz konusu olayın eserler üzerindeki etkisini daha çok yansıttığını düşündüğümüz, dönemin tartışma konularına daha fazla yer verdiği tespit edilen eserlere öncelik verilmiştir. Bu eserlerin sınırlarının çizilmesinde tamamen muhteva ön planda tututlmuş, konulardaki farklılaşma ve artışın neticesinde öne çıkan eserler tahlile alınmıştır. Sonrasında Kitâbü's-Sünne vb. şeklinde

isimlendirilerek sahih itikadi görüşü ortaya koymak adına ele alınmış olan eserler arasında konulardaki çeşitliliğin durması ve tekrara düşüldüğüne dair tespitin ardından hicri V. asırda kaleme alınmış olan Lâlekâî'nin eseri ile söz konusu çalışma noktalanmıştır.

Yine ilk bakışta çalışma, isminden ötürü sadece halku'l Kur'an özelindeki tartışmaları ortaya koymayı amaçlamış şeklinde görünsede aslında sadece bu konu özelinde değildir. Çünkü tahlile konu olan eserler incelendiğinde sembol tartışma konusu Kur'an'ın yaratılmışlığı ve sıfatlar konusu gibi görünsede aslında söz konusu olayın beraberinde birçok konuyu gündeme getirdiği ve tartışılmasına ortam hazırladığı söylenilebilir. Bu yüzden araştırmada halku'l-Kur'an konusu ile birlikte gündeme gelen diğer konular hakındaki değişim ve gelişim ve farklılaşmanında ortaya konmaya çalışıldığı belirtilmedir. Bunun sonucunda çeşitlenen konularla birlikte muhataplardaki artış, muhtap alınma şekilleri, üsluptaki farklılaşmalar ve eserlerdeki telif yöntemleri, sınırları çizilmiş eserler özelinde takip edilerek bir literatürün dönemin önemli bir olayından ve bunun diğer dönemlere sarkan tesirinden ne denli etkilendiği ve nasıl bir dönüşüme sebebiyet verdiği ortaya konmaya çalışılmıştır. Yine bu dönüşümü ortaya koymak adına eserler tahlil edilirken örnekleme yoluna başvurulmuş, her bir eserin farklılıkları tespit edilerek kendinden önceki esere neler kattığı ve aynı zamanda hangi yönlerden ise eksik kaldığı ortaya konmaya çalışılmıştır.

Kitaplarda muhalif muhataplara yönelik yer alan rivayetlerin senet ve metinlerine yer verilmemiştir. Yine söz konusu eserlerde zayıf ve mevzu hadisler yer almaktadır fakat çalımanın amacı ile ilgili olmadığı için aktarılmamıştır. Kitâbü's-Sünne'leri tespit etme noktasında fihristlerden ve bu konuda yazılmış çağdaş kaynaklardan faydalanılmıştır. Tezde yer alan Arapça şahıs ve kitap isimleri Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde esas alınan yazım biçimiyle yazmaya özen gösterilmiştir.

Sonuç olarak yapılan araştırma sonucunda elde edilen bulgular her eser grubundaki ortak alt başlıklar ışığında karşılaştırılmış, karşılaştırma sonucunda elde edilen bilgiler yine oluşturulan alt başlıkları yani, muhteva, muhatap, üslup, yöntem ve anlayış başlıkları altında değerlendirildikten sonra çıkarılan sonuçlar genel karşılaştırma adı altında okuyucuya sunulmuştur.

3. Literatür Değerlendirmesi

Kitâbü's-Sünne literatürü diğer literatürlere oranla daha az gündeme gelmiş eserler topluluğu gibi görülsede hadis ilminin yanında kelâm ilmi ve mezhepler tarihini de yakından ilgilendirmektedir. Nitekim henüz tez konumuza yeni karar verdiğimiz süreçte Kitâbü's-Sünne'lere yönelik çalışmalar oldukça azdı. Fakat tez aşamamız sürecinde bu literatüre yönelik ilginin arttığını ve Kitâbü's-Sünnelerden belli başlı eserlere yönelik tez çalışmalarına yer verildiğini görmekteyiz.

1. Selahattin Yücel, *Hadis Literatüründe Kitâbü's-Sünne Geleneği:*[3]

Söz konusu çalışma bir doktora tez çalışmasıdır. Müellif eserinde öncelik olarak sünnet bida'at kavramlarının sınırlarını çizerek, Kitâbü's-Sünne literatürü öncesi arka planı ortaya koymaya çalışmıştır. Sonrasında mevcut olduğu bilinen belli başlı Kitâbü's-Sünne'leri derleyerek herbiri hakkında kısa açıklamalara yer vermiş, matbu değil ise hangi kütüphanede yer aldığını belirtmiş ve kitaplarla ilgili önemli gördüğü ayrıntıları zikretmiştir. Ardından Kitâbü's-Sünnelerde yer alan ortak konuları tespit ederek her bir konunun kitaplarda ne şekilde ele alındığını bir bütün şeklinde aktarmıştır. Yine Kitâbü's-Sünnelerde yer almış olan muhatapları da zikrederek, bu literatür içerisinde hangi konularda hangi mezhebin muhatap alındığını ortaya koymaya çalışmıştır. Araştırmamızın söz konusu çalışmadan farklı olan yönü ise, genel olarak Kitâbü's-Sünne literatüründe ki günümüze ulaşmış kitapların tespitine yer veren eser, herhangi bir tahlil ve karşılaştırmaya yer vermemektedir. Ayrıca çalışmamızda tahlil ve kıyasa ek olarak Selahattin Yücel hocanın tasnifine yer verdiği eserlerden dönemin tartışma konularını en kapsamlı şekilde yansıttığını düşündüğümüz kitaplar ile mihne olayının tesiri ortay konmaya çalışılmıştır.

2. Hatice Saliş, *Hadis Edebiyatında Kitabü's-Sünne'ler ve Ahmed b. Hanbel'in Kitabü's Sünne'si*[4]

Eser bir yüksek lisans çalışmasıdır. Bu tezde müellif, öncelik olarak yine sünnet, bid'at ve Kitâbü's-Sünne kavramalarına yer vermiş ve tezin kavramsal temelini oluşturmuştur. Daha sonra Kitâbü's-Sünnelerin ortaya çıkış sebeplerine değinerek ardından bu sebeplerin ardındaki

[3] Selahattin Yücel, **Hadis Literatüründe "Kitâbu's-Sünne"Geleneği**, (İstanbul, Mizan Yayınevi, 2014); Söz konusu tez müellifin vefatı dolayısıyla yarım kalmış, sonrasında Muhammed Enes Topgül'ün editörlüğünde tamamlanıp basılmıştır.

[4] Hatice Saliş, **Hadis Edebiyatında Kitâbü's-Sünne'ler ve Ahmed b. Hanbel'in Kitâbü's-Sünne'si** (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011)

fikri ve siyasi yapıyı ortaya koymaya çalışmıştır. Müellif Kitabü's-Sünne literatü şeklinde bir başlık açmış fakat oldukça sınırlı bir eser taramasına yer vermiştir. Sonrasında ele almış olduğu eserlerin içerisinde yer alan muhtevayı değerlendirdikten sonra Ahmed b. Hanbel'in biyografisine geçmektedir. Ahmed b. Hanbel'in hayatı ve ilmi kişiliği bahislerini ele aldıktan sonra baştan sona eseri incelemiş ve değerlendirmiştir. Araştırmamızın söz konusu eserden farkı ise yine yukarıda olduğu gibi tasnif ve değerlendirmeye yer verilmekle birlikte herhangi bir tahlil ve karşılaştırma söz konusu değildir. Ayrıca eserler hakkında genel bilgilere yer verilmiş, eserlerin birbirlerine yönelik artı ve eksileri ortaya konulmamıştır. Söz konusu araştırmamızda ise her bir eser arasında bir ilişki kurularak, eserler birbirleri üzerine bina edilmiş bir şekilde işlenmiş ve sonrasında da karşılaştırmaya tabi tutulmuştur.

3. Ömer Faruk Özbek, *Muhammed b. Nasr el-Mervezî'nin Hadisçiliği ve es-Sünne Adlı Eserindeki Metodu*[5]

Eser bir yüksek lisans çalışmasıdır. Çalışmada Muhammed b. Nasr el-Mervezî'nin hadisçiliği ve bizim de çalışmamaızda yer verdiğimiz es-Sünne adlı eseri bütün detaylarıyla incelenmiş ve tahlil edilmiştir. Çalışma Kitâbü's-Sünne eserlerimizden biri ile ilgisi olması açısından burada zikredilmiştir. Tek bir eseri ele almış olması açısından herhangi bir karşılaştırma ve tahlil içermediği için bizim tezimizin yönteminden ayrılmaktadır.

4. Necmiye Yener, *Ehl-i Hadis'in Kelam Anlayışı: el-Lâlekâî Örneği*[6]

Eser bir yüksek lisans çalışmasıdır. Araştırmacı çalışmasında Lâlekâî'nin Şerhu usûli itikad adlı eserine yer vermesinden dolayı burada zikredilmiştir. Çalışma Ehl-i hadis'in kelam anlayışını bütün yönleri ile ortaya koyduktan sonra Lâleâî'nin eserinde yer alan itikadi konuları tasviri bir şekilde ele almış, Ehl-i hadis'in kelam anlayışını Lâlekâî özelinde ortaya koymaya çalışmıştır. Çalışmamız diğer esserlerde de olduğu gibi bir olayın etkisi ile ilişkilendirilmesi ve tahlil ve karşılaştırma amacı gütmesi açısından söz konusu çalışmadan farklıdır.

[5] Ömer Faruk Özbek, **Muhammed B. Nasr El-Mervezî'nin Hadisçiliği Ve Essünne Adlı Eserindeki Metodu**, (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020)

[6] Necmiye Yener, **Ehl-i Hadis'in Kelam Anlayışı: el-Lâlekâî Örneği**, (Muş: Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020)

4. Temel Kavramlar

4.1. Sünnet

Arapçada sünnet kelimesi yüz, tabiat, huy, iyi ya da kötü yol gibi anlamlara gelmektedir.[7] Bu manalar içerisinde "sünnet" kelimesinin ıstılahtaki anlamına en yakın ve en uygun olan manası ise "yol"dur. Terim anlamı olarak ise "sünnet", söz, fiil, takrir, siret, yaratılış ve huyla ilgili bir özellik olarak Hz. Peygamber'e (s.a.v.) izafe edilen herşeydir.[8] Bu anlamı ile sünnet, hadis terimi ile eş anlamlıdır. Bu tanım daha çok hadisçilerin sünnet tanımıdır.

Kelamcılara ve bazı fıkıhçılara göre sünnet, "bid'at karşıtı şey" olarak tanımlanmıştır.[9] Bu bağlamda fıkıhçılar "sünni talak- bid'î talak" ayrımını, kelamcılar ise itikadi gruplaşmalarda "bu kimse sünnet ehlidir, bu kimse bid'at ehlidir" ayrımını yaparak sünnete bid'at karşıtı bir anlam yüklemişlerdir.[10]

Kitâbü's-Sünne'lerde yani bir başka açıdan Ehl-i hadis'in terminolojinde ise "sünnet" kavramı, daha kapsamlı bir mana da kullanılmaktadır. Onlara göre sünnet genel anlamda "ameli e itikadi tüm alanlarda dinin mukabilinde yer alan bid'atin karşıtı olarak kullanılmıştır. Kimi zamanda bu eserlerde sünnet sadece "itikadi konulara" hasredilmiştir. Kitâbü's-Sünne müelliflerinden İbn Ebû Âsım (ö.287/ 900) sünneti, "ahkâmda, ehl-i ilmin kaderi sipat, istitaat, kadere iman, halku'l-Kur'an, iman, ru'yetullah, efdaliyyet, kabir azabı, münker-nekir, havz, m,zan ve şefaat gibi ittifakla sünnete nispet ettikleri itikadi konularda kullanılan kapsamlı bir is şeklinde tanımlamaktadır.[11]

"Kitâbü's-Sünne"lerde sünnet, Allah Rasûlü ile sahâbenin İslam'ın inanç ilkeleri manasına gelen akaid alanında takip ettikleri yol manasına gelmektedir. İbn Recep, "Müteahhirîn ulemasının bir çoğu süneti itikadla ilgili meselelere tahsis etmişlerdir." şeklindeki tespiti ile bu görüşü benimseyen müteahhirîn ulemaların varlığınıa işaret etmektedir.[12]

---

[7] İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem, **Lîsânü'l-Arab**, Dâr-ı Sadr, Beyrut, 1986, XIII, 224-226.

[8] Subhî es-Sâlih, **Ulûmü'l-hadis ve mustalâhuhu**, Dımaşk, 1963, 3.

[9] Mustafa es-Sıbâî, **es-Süne ve mekânetüha fi't-teşrîi'l-islâmî**, Beyrut, 1978, 48.

[10] Sıbâî, **es-Sünne**, 48.

[11] Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî- İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, thk. Bâsim b. Faysal el-Cevâbira, Dâru's-Samîî', Riyad, 2014, 933-934.

[12] İbn Recep el-Hanbelî, Abdurrahman b. Ahmed, Câmiu'l-ulûm, Beyrut, 1408, 249.

4.2. Bid‘at

Arapça “b-d-a” kökünden gelen bid’at kavramı, sünnet kavramının zıddı olarak kullanılan bir tabirdir. Sözlükte “bed” kelimesi benzeri olmaksızın birşeyi ilk kez meydana getirmek anlamına gelir. Bu bağlamda “bid’at” kavramı da, ‘daha önce bir örneği olmaksızızn yapılan, sonradan ortaya konulan, icad edilen şey’ demektir.[13]

Bid’at kavramının terim anlamında ise âlimler ittifak edememiş ve çeşitli tanımlamalar ileri sürmüşlerdir. Kimileri daha geniş bir mana ile “ Hz. Peygamberden sonra ortaya çıkan her şey şeklinde”, kimileri ise “ Hz. Peygamber’den sonra ortaya çıkan ve dini hususlarda eksiltme veyahut ileve yapma özelliği barındıran her şey” şeklinde daha dar bir çerçevede tanımlamışlardır.[14]

Nitekim konu edildiği ilim allarına göre bid’at’in ıstılahi anlamında farklılaşmalar örülmektedir. Özellikle fıkıh, hadis ve kelam ilimlerinde sünnete nasıl bir anlam yüklenilmiş ise, bid’at kavramının içi de o tanıma birebir karşıt gelebilecek bir düzeyde doldurulmuştur. Bu bağlamda bid’at kavramı ele alınırken sünnete yüklenilen anlamlar göz önüne alınmalıdır.

Bid’at kavramı, fıkıh ve fıkıh usulünde Hz. Peygamber’den (s.a.v.) sâdır olan sözlü, fiili ve takrîrî sünnete muhalif olan her şey manasında kullanılmaktadır. Fakihlerin yapmış olduğu bu tarif ibadet ve muâmelat ile ilgildir. [15] Hadis ilimlerinde ise bid’at İslam’ın ruhuna karşıt olan her şeydir. Bu bakımdan bid’atçilik her türlü sapkınlığın genel adı olarak algılanmıştır.[16] Dolayısıyla hadisçilerin bid’at kavramını hem ameli hemde itikâdi konularda sünnetin karşıtı olarak oldukça geniş bir manada kullandıkları söylenilebilir.

Kelam ilminde ise bid’at, Kur’an ve sünnet ışığında Ehl-i sünnet âlimlerinin sahih itikadları dışındaki tüm yanlış ve sapkın fikirleri ifade etmek için kullanılmıştır.[17] Nihayetinde bir özet yapılacak olursa, hadisçiler bid’at kavramına amel ve itikat da dahil tüm dini konularda sünnete muhalif olan her şey şeklinde oldukça geniş bir mana yüklerken, fıkıhçılar bid’at kavramını amel, kelamcılar ise itikad ile sınırlandırmıştır.

[13] İbn Manzûr, **Lîsânü’l-Arab,** VIII, 6.
[14] İbn Manzûr, **Lîsânü’l-Arab,** VIII, 6-7.
[15] Mehmet Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü**, (İstanbul, 1998), 43.
[16] Talat Koçyiğit, Hadis Istılahları, (Ankara, 1985), 87,93.
[17] Selahattin Yücel, **Hadis Literatüründe “Kitâbu’s-Sünne”Geleneği**, 12.

4.3. Kitâbü's-Sünne

Kitap kelimesi sözlükte , bir ana konu hakkındaki hadisleri ihtiva eden eser ya da bir eserde Kur'an-ı Kerim'de yer alan bir hükme, bir meseleye dayalı olarak oluşturulan ana bölüm anlamına gelir.[18] Kitap kelimesi "Kitâbü's-Sünne" terkibi içerisinde her iki anlamıylada kullanılmaktadır.

Kitâbü's-Sünne ifadesinde tamlayan konumundaki kavram "es-Sünne"dir. Ehl-i sünnet âlimlerine göre bid'atin zıttı kabul edilen "es-Sünne"[19] Kur'ân'dan, Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarıyla selef metodundan çıkan esaslara uygun olan hüküm ve davranış anlamlarına gelir.[20]

Kitabü's-Sünne terkîbine bakıldığında sünnet kavramı itikâdi bir anlam kazanmış olup bu çerçevede kulanılmıştır. Selef âlimleri, sahih akideyi içeren ve bid'atçi fırkalara karşı bu akideyi savunan kitaplara genel olarak "esSünne" adını verdikleri için[21] söz konusu kitaplar müellifleri tarafından Kitabü's-Sünne diye isimlendirilmiştir. Nitekim Kettânî, "Kitâbü's-Sünne" isimli eserleri, "Hadis literatüründe sünnete uymak, onunla âmil olmak ve daha sonra ortaya atılan bid'at ve hevaların terki konularına dair hadisleri ihtiva eden eserler" olarak tanımlamaktadır.[22]

[18] Abdullah Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, İstanbul, 2006, 164.
[19] Mustafa es-Sıbâî, **es-Süne ve mekânetüha fi't-teşrîi'l-islâmî**, 48.
[20] Abdullah Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, 288.
[21] İbn Teymiyye, **Mecmû'u Fetâvâ**, Kahire 1404, V, 28-29, 376.
[22] Kettâni, Muhammed b. Ca'fer, Hadis Literatürü, (trc.Yusuf Özbek), İstanbul, 1994, 31.

BİRİNCİ BÖLÜM

MİHNE HÂDİSESİ'NİN TARİHİ ARKA PLANI

Mihne denildiği zaman ilk akla gelen Abbâsi halifeleri döeminde cereyân eden, Kur'an hakkında yaşanılan tartışmalar sonucunda devrin âlimlerinin çektiği sıkıntılardır. Bu bağlamda çalışmamızın ana omurgasını oluşturan bu olay ve öncesindeki tarihi ve siyasi arka plan ana hatlarıyla ortaya konmaya çalışılacaktır.

1. Halku'l- Kur'an Olayı

Kaynakların ittifakla belirttiğine göre halku'l-Kur'an meselesi II. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmıştır.[23] Emeviler döneminde Ca'd b. Dirhem (ö.124/742) tarafından ortaya atılarak, Cehm b. Safvân (ö.128/745) tarafından savunulup, yayıldığı belirtilmektedir. Yine halku'l Kur'an konusunda Ebu Hanife'nin (ö.150/767) Cehm b. Safvân ile tartışması sırasında bu fikrin ortaya atıldığı söyleyenlerde olmuştur. [24] Halku'l Kur'an anlayışının Tevrat'ın yaratılmış olduğu görüşünü benimseyen Yahudi kaynaklı bir anlayış veyahut Hristiyan teolojisinin bir yansıması ve Grek felsefesinin etkisi ile açıklamaya çalışıldığı görülmüştür.[25] Halku'l Kur'an meselesinin siyasi mi yoksa dini endişelerden yola çıkılarak mı ortaya atıldığı noktasında tartışmalar mevcuttur. Bazıları olayın tamamen siyasi kaygılarla ortaya atıldığını savunurken, bir kesimde tamamaen itikadi bir tartışmanın sonucu olarak ortaya çıktığını savunmaktadır.[26] Nitekim bu konuda ki ihtilafla ilgili Me'mun'un Halku'l-Kur'an hareketinin başlangıcına yönelik mektubu dikkate alındığında, Halku'l-Kur'an konusununve buna bağlı olarak yaşanmış olan mihne olayının, teo-politik kaygıdan kaynaklandığı söylenebilir.[27]

Halku'l Kur'an konusunun ortaya atılma sebeplerine yönelik bir başka yaklaşımda Kur'an'ın değerini azaltmak, onun kutsi değerlerinden soyutlayarak pozitivist bir yaklaşımla "şey" tabirine indirgemek ve bir bilgi nesnesi haline getirmek amacıyla bu konunun Mu'tezile tarafından gündeme getirildiğini savunanlar olsa da, zira Mu'tezile'nin Kur'an konusundaki hassasiyeti göz önüne alındığında "Kur'an mahlûktur." demenin bu gaye ile ortaya atıldığını söylemek mümkün görünmemektedir. [28] Mu'tezile'nin bu konuyu salt sıfat tartışması

[23] Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'an", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/371-375.
[24] İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah ibn Müslim, **el-İhtilâf fi'l-Lafz ve'r-Red ale'l-Cehmiyye ve'l Müşebbihe**, Beyrut, 1985, 47-48.
[25] Watt, Montgomery, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, (çev. Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara, 1981, 305.
[26] Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri,** 225-226; Talat Koçyiğit, **Kelamcılarla Hadisçiler Arasında ki Münâkaşalar**, Ankara,1984, 216-217.
[27] Mehmet Emin Özafşar, **İdeoljik Hadisçiliğin Arka Planı,** Otto Yayınlayı, Ankara, 2015, 40.
[28] Hüseyin Hansu, **Mu'tezile ve Hadis**, Otto yayınları, Ankara, 2018, 91.

bağlamında ortaya çıkardığı, asıl maksadının tevhid prensibini kurtarmak olduğu söylenebilir.[29] Yine bu konuda Hüseyin Hansu, İslam düşünce tarihinin önemli tartışma konularından biri olan Halku'l-Kur'an meselesinin bir inanç konusu olarak dayatılmasının bir mezhebin tamamına mâl edilmesinden çok, o günkü devlet politikasıyla yakından ilgili olduğunu söylemektedir. Bu durumun da genel olarak bilinen Mu'tezilenin siyasi iktidarı kendi emelleri için kullandığı tezinin aksine, o dönem ki siyasi iktidarın mu'tezileyi kullandığına dair bir ihtimalin akla geldiğini söylemektedir. Zaten siyasi iktidarın değişmesinden sonra konunun hızla Ehl-i sünnetin lehine değişerek, Ahmed b. Hanbel'in otorite kazanmasının meselenin siyasi boyutun bir göstergesi olduğunu belirtmiştir.[30]

Halku'l-Kur'an meselesinin mezhepler arasındaki hangi tartışmalardan ötürü ortaya çıktığı meselesine gelince; Ehl-i hadis ile Mu'tezile (Cehmiyye) arasında kelam sıfatı en çok tartışmaya sebep olan konulardan birisi olmuştur. Ehl-i Hadis'e göre Allah, evvelde de âhirde de mütekellimdir. Kelam sıfatının reddi bereberinde vahiy ile ineni de yani Kur'an-ı Kerim'i de reddetmek olarak kabul edilmiştir.[31] Nitekim Ahmed b. Hanbel, Cehmiyye'nin Allah'ın kelâm etmesi konusunda " Kelam ancak bazı uzuvların (dil-dudak) varlığı ile imkân dâhilindedir, Allah ise böyle uzuvlardan müzezzeh olduğu için kelam etmez." dediğini aktarmış, fakat bu yorumun ilk bakışta Allah'ı tâzim etmek gibi görünse de aslında küfür ve delâlet olduğunu belirtmiştir. Zira bu şekil bir düşünce ile Allah'tan kelam sıfatı tamamen nefyedilmekte ve Allah'ın koşuştuğu inkâr edilmiş olmaktadır. Böylelikle Cehmiyye Allah'ı hiçbir vasfı sıfatı olmayan putlara benzetmiş olmaktadır.[32]

Halku'l-Kur'an konusunda Sünnî kelâmcılara, Selefiyye'ye ve Mu'tezile ve Şîa'ya ait olmak üzere halku'l-Kur'ân konusunda ki temel görüşler ortaya çıkarak zamanımıza kadar devam etmiş, Kerrâmiyye ve Vâkıfe'ye ait görüşler ise taraftar bulamamıştır.[33] Bu konudaki en yaygın görüşler şu şekildedir:

1. Kur'an gerçek anlamda ilâhî bir kelâm olup Allah'ın zâtı dışında levh-i mahfûz, Cebrâil, Peygamber gibi varlıklarda yarattığı harflerle seslerden oluşan bir araz olup, fiilî sıfatının bir tecellisidir. İşitilen anlaşılan bir kelâm olması bakımından insanlara ait sözlerden

[29] Hüseyin Hansu, **Mu'tezile ve Hadis**, 91.
[30] Hüseyin Hansu, **Mu'tezile ve Hadis**, 92.
[31] Dârimi, Ebû Saîd Osman b. Saîd b. Hâlid, **er-Red ale'l-Cehmiyye**, (thk.Bedr b. Abdullah Bedr), Dâru İbni'l Esîr, Kuveyt, 1995, 155.
[32] Ahmed b. Hanbel, **er-Red ale'l Cehmiyye ve'z-Zenadıka**, (thk. Abdurrahman Umeyre), Riyad, 1397, 247-248.
[33] Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'an", **DİA**, XV, 371-375.

bir farkı yoktur. Her ikisi de harfler ve seslerden oluşmaktadır. Allah yarattığı harf ve seslerle konuşur.[34]

2. Kur'an Allah kelâmı olup mahlûk değildir; lafzı da mânası da Allah'ın zâtıyla kāim olup kadîmdir. Kur'an Allah'ın kelâmı, dolayısıyla O'nun sıfatı olduğu için hangi cümle içinde kullanılırsa kullanılsın ve ne şekilde ifade edilirse edilsin, ister yazılsın ister telaffuz edilsin herhalükârda mahlûk değildir. Kur'an'ın mahlûk olduğuna inanmak tekfiri gerektirir.[35] .

3. Kur'an, harflerden meydana geldiği için hâdis olmakla birlikte Allah'ın zâtı ile kāim ilâhî bir lafızdır. Zira ilâhî kelâm sıfatı konuşma istitaâtından ibaret olup ezelîdir, ilâhî sözlerden oluşan Kur'an ise hâdistir. Allah'ın harflerden oluşan ve hâdis olan Kur'an vasıtasıyla konuşması mümkündür. Çünkü zâtı hâdislere mahal teşkil edebilir. İslâm âlimlerinin büyük çoğunluğu tarafından isabetsiz bulunan bu görüş Kerrâmiyye'ye aittir.[36]

4. Kur'an Allah kelâmıdır. Mahlûk olup olmadığı, okunan şeyle okumanın aynı şey mi, yoksa farklı şeyler mi olduğu noktasında tartışmaya girmemek gerekir. İbnü'l-Cevzî gibi bazı Selefî âlimlerle Vâkıfe bu görüştedir.[37]

5.Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı konusunda hüküm verirken lafızlarını ve onların içerdiği mânayı birbirinden ayırmak gerekir. Kur'an'ın Allah'ın zâtı ile kāim bulunan mânası, yani lafızlardan tecrid edilmiş, aslı ezelî olup mahlûk değildir.[38]

Halku'l-Kur'ân konusunda değişik ekollere mensup âlimlerin benimsediği bu görüşlerin büyük oranda kelâm sıfatıyla ilgili olduğu görülmektedir. Bu görüşlerin kelâmın zâtî veya fiilî bir sıfat olarak kabul edilmesinden kaynaklandığını söylemek mümkündür.

---

[34] Kādî Abdülcebbâr**, el-Muğnî,** VII, 55-94.

[35] Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, **Kitâbü'l-Esmâ' ve'ş-şıfât**, (nşr. İmâdüddin Ahmed Haydar), Beyrut 1405/1985**,** I, 385-387, 391**.**

[36] Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, **Usûlü'd-Dîn**, (nşr. H. P. Linss), Kahire 1383/1963, 54, 57-58; Sa'deddin Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, **Şerhu'l-Makâsıd**, İstanbul 1277, II, 74.

[37] İbn Kuteybe**, el-İhtilâf fi'l-lafz,** 245-249.

[38] Ebü'l-Muîn en-Nesefî, **Tebşıratü'l-edille fi'l-kelâm,** (nşr. Cl. Salamé), Dımaşk 1990-93, I, 284-299.

2. Mihne Kavramı

Sözlük anlamı "sorguya çekmek, eziyet etmek, çetin imtihana tâbi tutmak" manalarına gelen kavram "mahn" kökünden türemiştir. Terim anlamı olarakta "sorguya çekip eziyete maruz bırakmak" demektir. Nitekim Abbâsi halifeleri Me'mun, (ö.218/833) Mu'tasım (ö.227/842) ve Vâsık (ö.232/847) dönemlerinde Kur'an'ın mahlûk olduğu yönündeki görüşün devlet gücüyle benimsetilmesi amacıyla bazı Ehl-i sünnet âlimlerinin sorguya çekilmesi ve bir kısmına eziyet edilmesine ilişkin olaylar ve devlet yönetiminin bu konudaki tutumu Mihne olarak adlandırılmıştır.[39]

1.1. Mihne Dönemi Öncesi Siyasi Durum

Devlet yönetimi ile ilişkisinin kurulduğu Mihne olayının daha iyi anlaşılabilmesi için öncelik olarak dönemin siyasi yapısının ortaya konulması gerekmektedir. Aynı zaman da siyasi yapıyla birlikte tartışmanın taraflarınında kim olduğunun tespiti tarihi arka planı kurmak adına önem arz etmektedir. Nitekim bu olayın taraflarına bakıldığında bir tarafta mihne sürecini başlatan ve yürüten devleti, diğer tarafta ise mihne ile karşı karşıya kalan Ehl-i sünnet âlimleri ve halkı görmekteyiz. Bütün kurumlarıyla olayın içerisinde yer aldığı görülen Abbâsi yönetiminin dikte etmiş olduğu bu sürecin bir devlet politikası olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.[40]

Mihne sürecini yazdığı mektup ile başlatan halife Me'mun, 27 yaşında[41] Abbasi devletinin yedinci halifesi olmuştur. Fazl b. Sehl'i devlet işlerini yürütmek üzere Bağdat'a göndermiş ve kendisi Merv'de kalmıştır. Bunun üzerine Kûfe ve Mısır'da çeşitli karışıklıklar çıkmış, bu karışıklıklar Abbâsi Devletini uzunca bir süre uğraştırmıştır.[42] Aynı şekilde Abbâsileri Me'mun döneminde uzun süre megul eden bir diğer olay ise Bâbek isyanıdır.[43] Bizanslıların isyana kalkışanlara yardım etmesinin anlaşılması üzerine Me'mun, üç yıl süren Bizans seferine çıkmış, oradaki problemleri yoluna koydktan sonra Mısır'a geçmiştir. Art arda

[39] Hayrettin Yücesoy, "Mihne", DİA, İstanbul, 2005, XXX, 26.
[40] Mehmet Emin Özafşar, **İdeoljik Hadisçiliğin Arka Planı,** 42.
[41] İbnü'l-İmrânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed el-İmrânî, **el-İnbâ fî târihi'l-hulefa**, (thk. Kâsım es-Semerrâî), Dârü'l- Âfâki'l-Arabiyye, Kahire, 2001, 97.
[42] Ali Kaya, **İlk Dönem Hadis Tartışmaları**, İFAV Yayınları, İstanbul, 2018,124.
[43] Abbâsîler devrinde ortaya çıkan isyanların en önemlisi, geniş bir alana yayılması, devamlılığı, teşkilâtlanması ve bütünlük arzetmesi bakımından, Bâbek el-Hürremî'nin isyanıdır. Siyasî ve askerî sahada dikkate değer kabiliyetlere sahip olan Bâbek'in taraftarlarının çoğunu köylüler teşkil ediyordu. O, büyük arazilerin taksim edileceğini vaad ediyor ve sözünü de tutuyordu. 816 yılında Azerbaycan'da isyan bayrağını açan Bâbek, uzun müddet isyanını devam ettirmiş, üzerine gönderilen kuvvetleri mağlûp ederek nüfuz alanını genişletmiş, nihayet 837 yılında Halife Mu'tasım'ın Türk asıllı kumandanlarından Afşin tarafından yakalanarak idam edilmiştir. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsiler", **DİA**, I, 50.

süren seferler esnasında rahatsızlanan Me'mun yerine kardeşi Mu'tasımı vasiyet etmiş, daha sonra yirmi seneden fazla görev yapan Me'mun hicir 218/833 yılında vefat etmiştir.[44]

Me'mun'un vefatından sonra Mu'tasım, komutanların ve ordunun ileri gelenlerini toplayarak onlardan biat almış, akabinde Bağdat'a dönmüştür. Orada çoğunluğu Türklerden oluşan bir ordu kurmuş, kurduğu orduyu ve sarayı Bağdat'tan Samerrâ şehrine taşımıştır.[45] Mu'tasım döneminde önemli fetih hareketleri düzenlenmiş, Abbâsileri uzun bir süre meşgul eden Bâbek ve Mazyar isyanı[46] bu dönemde berteraf edilebilmiştir.[47] Yine Mu'tasım İbn Ebû Duâd'ı kâdılkudatlık görevinde devam ettirmiş,[48] Mu'tezli fikirlere uygun olarak Halku'l Kur'an konusunu devam ettirmiştir. Yine Mu'tasım döneminde abisi Me'mun döneminde tutuklanmış olan Ahmed b. Hanbel bir süre işkence gördükten sonra tutuklanma kararaı kaldırılmıştır.[49]

227/ 842 tarihinde vefat eden Mu'tasım yerine oğlu Vâsık geçmiştir. Yönetimde ve Halku'l-Kur'an konusunda Vâsık, Me'mun ile Mu'tasım'ın politikalarını devam ettirmiştir. Fakat onun devleti idaresinde İbn Ebû Duâd (ö.240/854) ve Vezir İbnü'z-Zeyyât'ın (233/847) etkisi altında kaldığı söylenmektedir. Bunun sonucunda Vâsık, hilafetinin üçüncü yılında çeşitli bölgelere mektup göndererek devrin muhaddis ve fakihlerinin Halku'l-Kur'an konusunda sorguya çekilmelerini emetmiştir. Kâdılkudât İbn Ebû Duâd'ın etkin olduğu bu süreçte Nuaym b. Hammâd (ö.228/843), Ali b. Medini (ö.234/848) ve Ahmed b. Nasr el-Huzâî (ö.231/846) gibi birçok önemli âlim imtihan edilmiştir. Ahmed b. Hanbel'de Vâsık'ın ölümüne kadar ders hakalarına ara vermek zorunda kalmıştır. [50]

Vâsığın ölümünden sonra Abbasi devleti sürekli güç kaybı yaşamıştır. Onun yerine kardeşi Mütevekkil halife olmuştur. Mütevekkil, Mu'tezili siyasete karşı çıkmış, Halku'l-Kur'an ile ilgili tartışmaları nihayete erdirmiştir. Daha sonra Mu'tezile'yi resmi mezhep konumundan çıkarmış ve Mu'tezile mensuplarını da takip ettirmiştir. Yavaş yavaş gücünü

[44] Ali Kaya, **İlk Dönem Hadis Tartışmaları**, 125.
[45] İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, **el-Maârif**, (thk. Servet Ukkâşe), Kâhire, 1992, 392; Nuri Ünlü, **Anahatlarıyla İslam Tarihi**, 136-137.
[46] Hicri III. (IX.) yüzyılın ilk çeyreğinde Muhammire'nin düşüncelerini Cürcân'da yaymaya çalışan Mâzyâr isimli şahsın liderliğinde ortaya çıkan İbâhî bir cereyan.
[47] Ali Kaya, **İlk Dönem Hadis Tartışmaları**,125.
[48] Casim Avcı, "Mu'tasım Billâh" **DİA**, XXXI, 380-382.
[49] Nuri Ünlü, **Anahatlarıyla İslam Tarihi**, 136-137; Casim Avcı, "Mu'tasım Billâh" **DİA**, XXXI, 380-382.
[50] Kadir Kan, "Vâsık Billah" **DİA**, XXXXII, 548-549.

yitiren, topraklarını kaybeden Abbâsi devleti artık eskisi kadar halk üzerinde baskı kuramamış, yerini Ehl-i sünnet âlimlerine bilhassa Ahmed b. Hanbel'in otoritesine bırakmıştır.[51]

1.2. Mihne Hadisesinin Tarihi Seyri

Halife Me'mun'un Tarsus seferi esnasında Rakka'dan Bağdat valisi olan ishâk b. İbrahim'e göndermiş olduğu mektup mihne sürecinin başlmasına sebep olmuştur.[52] Mektupta öncelikle kadılık görevini yapanların sorgulanması istenmelerine rağman devrin önemli hadis âlimlerinin de ilk sıralarda sorguya çekildikleri görülmektedir.

Sorgulama neticesinde verilen cevaplar halifeye yazıyla bildirilmiştir. Bu esnada tutuklanan âlimler dokuz gün boyunca mahpusta kalmışlardır. Tutuklulara halifenin Kur'an'ın mahlûk olduğunu ikrar etmedikleri takdirde yapmış olduğu tehdit sonucunda Ahmed b. Hanbel, Kavârîrî, Seccâde ve Muhammed ibn Nûh dışındakiler Kur'an'ın mahûk olduğunu ikrar etmiş ve serbest bırakılmışlardır. Söz konusu âlimler halifenin huzuruna Rakka'ya götürülmek üzere tutuklanıp zincire vurulmuşlardır. Fakat götürülmeden hemen önce Seccâde ve Kavâriri de Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü ikrar etmiş ve serbest bırakılmışlardır.[53] Sadece iki isim hariç herkes yapılan işkence ve tehditler sonucunda zorla dayatılan görüşü ikrar etmişlerdir. Geriye kalan iki isim bütün zorlamalara rağmen istenilen cevabı vermemiş sonuna kadar direnmişlerdir. Tekrar halifenin huzuruna çıkarılmak üzere Tarsus için yola çıktıkları sırada Me'mun'un ölüm haberi gelmiştir.[54]

Yukarıda da zikredildiği üzere Mu'tasım döneminde de aynı potitika ve baskı sürdürülmüştür. Ve bu süreçte baskının üzerinde toplandığı isim Ahmed b. Hanbel olmuştur. Ahmed b. Hanbel hapishaneye konularak 14 ay orada kaldıktan sonra prangaya vurularak, İshâk'ın[55] evine götürülmüş, üç gün boyunca sorgulanarak Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü ikrara zorlanmıştır. Daha sonra halifenin huzurunda ikna edilmek için tekrar saraya getirilmiş, burada kendisine yapılan işkenceler kimi zaman bayıltana kadar devam etmiştir.[56] Fakat

[51] Ali Kaya, **İlk Dönem Hadis Tartışmaları**, 126-127.
[52] Ebû Ca'fer Muhammed İbn Cerir et-Taberî, **Târihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, (thk. M. E. İbrahim), Dâru'l-Maarif, Kahire, 1987, III, 1112.
[53] Mehmet Emin Özafşar, **İdeoljik Hadisçiliğin Arka Planı**,58.
[54] Mehmet Emin Özafşar, **İdeoljik Hadisçiliğin Arka Planı**,59.
[55] Ebû Alî Hanbel b. İshâk b. Hanbel eş-Şeybânî (ö.273/886), Ahmed b. Hanbel'in amcasının oğlu, muhaddis ve fakih.
[56] Hanbel İb İshâk, **Zikru Mihneti'l-İmam Ahmed b. Hanbel**, thk. Muhammed Nağş, by. 1983, 60-62; Mehmet Emin Özafşar, **İdeoljik Hadisçiliğin Arka Planı**,59

Mu'tasım halkın tepkisinden çekinmiş, söz konusu işkenceyi daha fazla sürdürmemiştir. Ahmed b. Hanbel'i kendi evine göndermek suretiyle, dayatmış olduğu baskı politikasına ara vermiştir.[57]

Vâsık döneminde ise baskılar yeniden canlanmıştır. Bu sefer Ahmed b. Hanbel fiziki bir işkenceye maruz kalmamış, halifenin talimatıyla ev hapsine alınmış adeta sürgün hayatı yaşamıştır. Bu dönemde baskının üzerinde toplandığı âlim Nuaym b. Hammâd olmuştur. Nuaym b.Hammâd hapiste iken hayatını kybetmiştir.[58] Mihne sürecine yukarıda da bahsi geçtiği üzere halife Mütevekkil son vermiştir. Mihneye son vermenin yanında halife, Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere geçmiş dönemin mağdur isimlerine iade-i itibarda bulunmuştur.[59] İslam tarihi içerisinde yaşanan bu travma nihayetinde hadisçilerin zaferi ile sonuçlanmıştır.

1.3. Mihne Uygulamaları

Mihne uygulamasında sorgulamaya konu olan hususlara bakıldığında, Kur'an'ın yaratılmışlığı meselesinin en temel ve merkezi konu olduğu görülmektedir. İmtihanların bu konu etrafında şekillendiği, bunun dışında ise ru'yetullah'ın reddi, cennet-cehennemin yaratılmadığı, kabir azabının reddi, Mizanın iki kefesinin olmadığı, Allah'ın bir mekânda bulunmasının reddi, teşbih, tevhid, adalet, Hz. Ali'nin fazileti, Haşimoğullarının fazileti konularında da insanların sorguya tabi tutuldukları kaydedilmiştir.[60]

Mihne'nin en aktif ve en katı şekilde Bağdat'ta uygulandığı bilinmektedir. Bağdat'a ek olarak, Mısır, Kûfe, Basra, Şam, Mekke ve Medine'de de uygulandığı kaydedilmektedir. Yine mihneye maruz kalanlar arasında Ehl-i Hadisten sayılan İmam Malik taraftarları, İmam Şâfi taraftarleri ve Ahmed b. Hanbel gibi isimler zikredilmektedir. Mihnenin uygulayıcıları arasında ise İbn Ebû Duâd önderliğindeki kâdı ve bürokratların ön planda yer aldıkları görülmektedir. [61]

[57] Hanbel İb İshâk, **Zikru Mihneti'l-İmam Ahmed b. Hanbel**, 60.
[58] Mehmet Emin Özafşar, **İdeoljik Hadisçiliğin Arka Planı**,60.
[59] Hanbel İb İshâk, **Zikru Mihneti'l-İmam Ahmed b. Hanbel**, 85-90.
[60]Mehmet Ümit, "Mihne Uygulamaları ve Hanefiler", Mahfuz Söylemez (ed.), **Mihne süreci ve İslami İlimlere Etkisi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016, 74-75.
[61] Mehmet Ümit, "Mihne Uygulamaları ve Hanefiler", Mahfuz Söylemez (ed.), **Mihne süreci ve İslami İlimlere Etkisi**, 75-76.

2. Mihne Döneminde Öne Çıkan Mezhepler ve Tartışma Konuları

İslam mezheplerinin özellikle mihne olayı ile birlikte şekillenen ve yaygınlaşan fikirlerinin belli başlı konular üzerinde artık sembolleştiği görülmektedir. Bu konu başlıkları özelinde mezheplerin temel görüşleri çalışmamızın sınırlarını da dikkate alarak ana hatlarıyla ele alınmıştır. Zira tarihi süreç içerisinde mezheplerin ilk ortaya çıktıkları sınırlarda kalmayıp zamanla çeşitli dallara ayrılmalarının yanında bir bölgeden diğerine veya asırdan asra ortaya koydukları görüşlerinde farklılıkların meydana gelmesi ihtimal dâhilinde olmuştur.

2.1. Halku'l-Kur'ân

Halku'l-Kur'ân konusu genelde Kitâbü's-Sünne'lerde "Sıfatlar" başlığı altında işlendiği görülmekteyse de "Mihne Olayı" denildiğinde ilk akla gelen Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığına dair tartışmalarla doğrudan ilgisi olmasından ötürü konunun önemine binaen ilk olarak mezheplerin bu konu hakkındaki görüşleri aktarılmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda mezheplerin ortaya çıkış sırasına göre çalışmamızın sınırlarını da dikkate alarak ana hatlarıyla konuya dair görüşleri ele alınmaya çalışılacaktır.

Hâricîler, Hz. Ali (ö. 40/661) döneminde gerçekleşen Sıffin Savaşı'nda (37/657) hakem tayinini kabul etmeyip hükmün ancak Allah'a ait olduğunu ifade eden "*La hükme illâ lillah*" sloganıyla tanınan siyasi ve itikadi bir fırkadır.[62] Hâricîlerin Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığına dair görüşleri hakkında bilgiyi Ehl-i Sünnet kaynaklarında Hâricî fırkalarından kabul edilen İbâzıyye'ye ait bazı eserlerde bulmaktayız. İbâzî âlim Yûsuf b. İbrâhim el-Vercelânî (ö. 570/1175) eserinde Kur'ân'ın mahlûk olduğunu belirterek görüşünü delillendirmiştir. Buna göre Kur'ân, dil ile tilavet edilmekte, kulakla işitilmekte ve mushaflarda yazılmaktadır. Dolayısıyla hâdistir. Allah ise hâlıktır. Faildir. Onun dışındakiler mahlûktur. Allah, vahyinin de kelamının da hâlıkıdır. Allah ile birlikte başka kadîm olan yoktur.[63]

Hâricîlere dair yer verdiğimiz bu bilgilerden hareketle onların da Mu'tezile mezhebinde olduğu gibi "taaddüd-i kudemâ" (kadîmlerin çokluğu/ Allah dışında başka ezelî varlıklar) olur endişesiyle Kur'ân'ın mahluk olduğu fikrini benimsedikleri sonucuna varılmaktadır.

---

[62] Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîler", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*** (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/ 169, 170.

[63] Ebû Ya'kûb b. İbrâhîm es-Sedrâtî el-Vercelânî, **ed-Delîl ve'l-burhân li-ehli'l-ʿukûl**, (thk. Sâlim b. Ahmed el-Hârisî), Amman: Vizâretü't-Türâs ve's-Sekâfe, 2006, I/72,73; II/61; III/ 194.

Mürcie, Emevî-Haşimî çekişmesi ile ortaya çıkıp büyük günah işleyen kimsenin durumunun Allah'a havale edilmesi anlayışıyla ön plana çıkan barışçıl fikirleri olan bir fırkadır. Abbasiler döneminde bazı Mürciîler Kur'ân'ın mahluk olduğu fikrini kabul ettirmede dönemin halifesine destek vermekle Bağdat, Horasan ve Maveraünnehir'de Mu'tezile ile benzer muameleyi görmüşlerdir.[64] Konu ile alakalı Mürciî metinler olan "İrca Kasidesi" ve Kitâbu'l-İrcâ da doğrudan veya dolaylı olarak bir bilgi bulunmamaktadır. Hanefilere ait kaynaklarda bu konuya dair görüşler yer almaktadır. Nitekim Ebû Hanife (ö. 150/767), Kur'ân'ın Allah kelamı olup mahlûk olmadığını, ancak Kur'ân'ı telaffuzumuz ile onu yazmamızın mahlûk olduğunu ifade etmiştir.[65]Sonuç olarak İslam tarihinde ilk dönem tartışmalarına "iman" konusu ile katılan Mürcie mezhebi dönemin diğer tartışmalarından olan sıfatlar konusuna bir bütün olarak olmasa da katılmışlardır.

Mu'tezile, Medine ve Basra'da başlayıp Bağdat'ta büyüyen ve İslam düşüncesi içerisindeki tartışmalardan doğan bir mezheptir. Kaynaklarda Hadisçiler tarafından daha ziyade reddiye niteliğinde olan eserlerde Kaderiyye ve Cehmiyye olarak da isimlendirilmektedirler. [66]

Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet arasında ayrıma sebebiyet veren hususlar teolojik tartışmalardan kaynaklanmaktadır. Bu özellikle Mu'tezile'nin usûl-i hamse olarak adlandırılan beş ilkesinden "*tevhid*" ve "*adalet*" prensiplerinin açılımlarında kendini daha belirgin hale getirmektedir.

Tevhid en genel anlamıyla "Allah'ın birliği" inancı demektir. Bu konuda Müslümanlar arasında herhangi bir görüş ayrılığı bulunmamaktadır. Mu'tezile'nin "Allah" anlayışı şu şekildedir: Allah, cisim değildir. Zaman ve mekândan münezzehtir. Hiçbir şey O'na benzememektedir. Hiçbir şey O'na benzetilemez. Beş duyu organı ile dünyada da ahirette de idrak edilemez. O'nda cevher ve arazlar bakımından, cins ve tür bakımından, öz ve sıfatlar bakımından herhangi bir çokluk yoktur. O kadimdir. O'nun dışındaki her şey hâdistir.[67] Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile'nin Allah tasavvurunda ayrıldıkları nokta da burasıdır. Ehl-i Sünnet'e göre Kur'ân, Allah'ın kelamıdır ve Allah'ın kelamı ezelîdir. Mu'tezile 'ye göre tek ezelî olan Allah'tır. Allah'ın kelamı için tıpkı "Allah gibi o da ezelidir." denilirse birden çok varlığa

[64] Sönmez Kutlu, "**Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları",** Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2002/I, 185.

[65] Ebu Hanife**, İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri,** 67-68;Konu ile ilgili Ebu Hanife'den nakledilen farklı görüşler için bkz. Mehmet Ümit, "**Mihne Sürecinde Hanefiler",** Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010/1, c. 9, s. 17, 101-130.

[66] Ebü'l-Kasım Abdullah b Ahmed b Mahmud el-Belhi, **Kitabu'l-Makalat ve meahu uyunu'l-mesaik ve'l-cevabat.,** thk. Hüseyin Hansu, Racih Kürdi ve Abdulhamid Kürdi, 1. Baskı (İstanbul : KURAMER (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Center for Quranic Studies); Amman: Darü'l-Feth, 1442/2020, 391.

[67] el-Belhi, **Kitabu'l-Makalat,** 175.

ezelîlik vasfı kazandırılmış olmaktadır. Allah hakkında bu sayılan hususların varlığı kabul edilirse "*taaddüd-i kudemâ*" kabul edilmiş olmaktadır. Bu durumda mezhebin "tevhid" ilkesine aykırıdır. Dolayısıyla Mu'tezile 'ye göre Kur'ân, Allah'ın kelamıdır ve Allah tarafından sonradan yaratılmış yani mahlûktur. Çünkü Kur'ân okunur ve yazılırken Allah için bu gibi şeylerden bahsedilemez. Yine Kur'ân kendi başına kaim olamaz.[68]

Râfiza, Şîa [69] 'ya muhalifleri Zeydiyye ve Ehl-i Sünnet tarafından verilen bir adlandırmadır. Bu isimle Zeydîler imam Zeyd'in terk edilmesini Sünnîler ise ilk iki halife olan Hz. Ebubekir ile Hz. Ömer'in reddedilmesine yönelik iki büyük günaha işaret etmektedir. Şîa'ya yönelik bu adlandırma hicri ikinci asrın başından itibaren kullanılmıştır.[70]Kitâbü's-Sünnelerde Şîa ve Râfıza terimleri birlikte kullanıldığı görülmektedir. Daha çok halifelerin belirlenmesi konusunda itiraz eden grup olarak öne çıkan Râfıza hakkında Halku'l-Kur'an noktasındaki belirli bir görüşüne rastlanılamamıştır.

2.2. Kader

İslam düşünce tarihinde kader tartışmalarıyla öne çıkan fırka Kaderiyye'dir. Kaderiyye, kaderi inkâr edip insanın filleri üzerinde kendi takdir yetkisinin bulunduğunu Allah'ın bu anlamda bir gücünün olmadığını kabul etmektedirler. Buna göre fiiller Allah'ın kaderiyle meydana gelmemektedir.[71]

Yine Mu'tezile'nin tamamı kulların fiillerinin yaratılmadığını, fiillerin başkasının müdahalesi olmaksızın yalnızca kulların fiilleri olduğu ve o fiilleri icraat noktasında Allah'ın kudretine ihtiyaç duyulduğunu zikredilmektedir. Mu'tezile'nin adalet prensibinin temelinde, insanın fiillerinde hür olduğu, yaptığı iyi ve kötü eylemlerin tamamen kendisine ait olduğu, dolayısıyla bunlardan sorumlu olduğu, aynı zamanda kötü fiillerin Allah'a nispet edilemeyeceği, Allah'ın zulümden uzak ve adil olduğu düşüncesi vardır. Mu'tezile'ye göre insan hürdür ve kendi fiillerini özgür iradesiyle yapar. Allah insanlara bir şeyi yapıp yapmama gücünü vermiştir. Eğer insan herhangi bir şeyi yapmak hürriyetine sahip değilse, o insanın yaptığı iyi veya kötü işlerden dolayı mükâfat ve ya ceza görmesi anlamsız olur. Eğer Allah'ın insanları belirli fiilleri yapmaya zorladığı kabul edilecek olsaydı, Allah'ın o fiillerden dolayı

[68] el-Belhi, **Kitabu'l-Makalat**, 285.
[69] Mutlak anlamda kullanıldığında kastedilen İmâmiyye'dir.
[70] Bekir Kuzudişli, *Şia ve Hadis: Başlangıcından Kütüb-i Erbaa'ya Hadis Rivayeti ve İsnad*, İstanbul, 2017, s.46-48.
[71] el-Belhi, **Kitabu'l-Makalat**, 393.

bir insanı cezalandırması zulüm olurdu anlayışı mezhebin tamamına göre hâkim olan görüştür.[72]

2.3. Sıfâtullah

Sıfatlar konusunda Ehl-i sünnet ile karşı karşıya gelen mezhep büyük çoğunlukta Mu'tezile-Cehmiyye mezhebidir. Yine Kelâm sıfatına yönelik tartışmalar neticesinde ortaya çıkan Halku'l-Kur'ân konusu da bu başlık altında incelenmesi gereken bir konudur. Fakat tezin ana konusunu oluşturmasından ötürü ayrı bir başlık altında ele alınmıştır.

Sıfatlar konusu Mu'tezile'nin tevhid ilkesi ile bağlantılı bir konudur. Mu'tezile'nin Allah hakkında ifade ettiği hususlar belli düşünceleri de hedef almaktadır. Allah'ın insan şeklinde tasvir edilmesine yani Allah tasavvurlarındaki yanlışlara şiddetle karşı çıkmaktadırlar. Örneğin; Mücessime, Müşebbihe, Ehl-i hadîs ve Hristiyanların teslis inancı ile İran düalistlerini bu konu da muhatap almaktadırlar. Nitekim Allah tasavvurları teşbihe dayanan Müşebbihe, Allah'ı yarattıklarına ve yaratıkları da Allah'a benzetmektedir. Buna göre Allah, insan şeklinde olup yüz, göz ve ağız gibi birtakım uzuvlara sahiptir. Haşviyye mensupları da bu fikirleri benimseyerek Allah'ın kan, et, kemik gibi organlara sahip olduğunu ifade etmişlerdir. Mücessime de Allah'ı cisim olarak düşünmüş ve O'na cismânî özellikler nispet etmiştir. Kerramiye fırkasının görüşleri de bu bağlamda değerlendirilmektedir. Onlarda Allah'ın mekanının arş olduğu ve Allah için hareket etme, halden hala geçme ve nüzul etme gibi hususların imkan dâhilinde olduğunu ifade etmektedirler. Ehl-i hadîs'in akaid kitaplarında da bu iki hususa benzer anlatımlar söz konusudur. Örneğin, "Kürsî, Allah'ın iki ayağının olduğu yerdir.", "Allah, yedinci gök üzerindeki arşın üzerindedir.", "Allah'ın bir sınırı vardır." ve "Cennet ehli Allah'ı ziyaret eder; Allah' da onlara ikramlarda bulunur."[73] gibi antropomorfik Tanrı anlayışını ortaya koyan ifadelerdir. Hristiyanlar, kendi inanç sistemlerinin haklılığını da bu konu üzerinden gündeme getirmektedir. Onlar, Ehl-i Sünnet 'in de kurduğu Allah ve O'nun kelamı olan Kur'ân ilişkisinin ezelîliği üzerinden teslis inancını savunurken "Siz, Allah'ın ezeli olan kelamının mushaf üzerinden ezeli olduğunu ifade ettiğiniz gibi bizlerde Tanrı'nın İsa'da

[72] el-Belhi, **Kitabu'l-Makalat,** 337-338.
[73] Harb b. İsmail el-Kirmânî, **Mu'tekadu ehli's-sünne ve'l-cemâa'tihi kema nakalehu el-imam Harb b. İsmail el- Kirmânî,** thk. Süleyman b. Muhammed ed-Dübeyhî, 1. Baskı Riyad: Mektebetu Dâri'l-Minhâc, 1435/ 2014., 54-57, 68.

ete kemiğe büründüğünü iddia ediyoruz." düşüncelerini dile getirmişlerdir. Mu'tezile bunun böyle olmadığını kelamının yine Allah tarafından yaratıldığı ve ezeli olmadığı görüşleri ile karşı çıkmışlardır.[74]

Tevhid ilkesi ile bağlantılı bir diğer konu "*ru'yetullah*" hakkındaki tartışmalardır. Ehl-i Sünnet tarafından kabul edilen müminlerin ahirette Allah'ı görebilecekleri hususu Mu'tezile tarafından tevhid inancını zedelediği gerekçesiyle kabul edilmemiştir. Onlara göre ru'yetullahı kabul etmek, Allah'ı cisimleştirmektir. Çünkü insan ancak cisimleri görebilmektedir. Allah'ın cisim olduğunu kabul etmek ise Mücessime' nin görüşlerini onaylamak anlamına gelmektedir. Bu durumda Allah'ın bir ışığa ihtiyacı olmakta belli bir mekânda, mesafede bulunması ve bir şeklinin olması gerekmektedir ki bu söz konusu olan tevhid ilkesine aykırıdır.[75]

2.4. İman

Hariciler İman tartışmalarında iman ve amel birlikteliğinden hareketle büyük günah işleyen kimseyi tekfir etmişler. Rebîʿ b. Habîb (ö. 180/796 [?])'in *el-Câmiu's-sahîh* adlı hadis eserinde "*İmanın, amelsiz söz olduğunu söyleyene karşı delil*"[76] ve "*Kebâir ehlinin kâfir olmadığını söyleyenler aleyhinde delil*"[77] hakkındaki bâbları bu konudaki görüşlerine örnek olarak zikredilebilir.

Mürcie ise iman tartışmalarına amellerin imandan bir cüz olmadığına dair görüşleri ile katılmıştır. Buna göre iman dil ile ikrar; kalp ile tasdiktir. İman ve İslâm birbirinden farklı değildir. İslâm, Allah'ın emirlerine teslim olup itaat etmektir. Ne iman İslâmsız ne de İslâm imansız olabilir. Müminler iman hususunda birbirine eşittir; amel bakımından birbirinden farklıdır. İman, iman edilecek şeyler yönünden artmaz ve eksilmez. Zira imanın artması ancak küfrün azalması ile eksilmesi de küfrün artmasıyla olabilir. Bir kimsenin aynı anda hem kâfir hem de mümin olmasının muhal olmasından hareketle mümin gerçekten iman eden kimse iken kâfir de gerçekten inkâr eden kimsedir. İmanda şüphe olmaz. Dolayısıyla müminin "Gerçekten müminim." demesi gerekmektedir.[78] İmanın şubeleri olduğuna dair anlayış tenkit edilerek kabul edilmez.[79]

---

[74] Hüseyin Hansu, **Mutezile ve Hadis**, 90-92.
[75] el-Belhi, **Kitabu'l-Makalat,** 263, 393.
[76] Rebi' b. Habib, **el-Câmiü's-sahih müsnedü'l-İmam er-Rebi' b. Habib**, (thk. Âşûr b. Yusuf, Muhammed İdrîs), 1. Baskı, Beyrut: Dârü'l-Hikme, 1415/1995, 3, no:775.
[77] Rebi' b. Habib, **el-Câmiü's-sahih**, 1, no: 55.
[78] İmam-ı A'zam Numan b. Sabit el-Bağdadi Ebu Hanife**, İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri,** trc. Mustafa Öz (İstanbul : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV)), 2014, 41, 55, 56, 65.
[79] Sönmez Kutlu**, Selefiliğin Fikrî Arka Planı: İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler**, trc. Sönmez Kutlu, 4. Baskı (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 106.

Mu'tezile'nin iman anlayışı ise şu şekildedir: " İman, amel söz ve bilgidir.[80] el-Va'd ve'l-vaid prensibine göre amel, imana dâhildir.[81] İman ve İslam mana itibariyle aynı şeylerdir. Aralarında herhangi bir fark yoktur. [82] İman, artar ve azalır.[83]

2.5. Büyük Günah

Hâriciler, büyük günah işleyen kimseyi tekfir etmişlerdir.[84] Onların iman anlayışlarının yansıması siyasi alanda da kendisini göstermiştir. Buna göre büyük günah işleyen imamın azledilebilirliğini zalim yöneticiye karşı isyan etmenin ise vacip olduğunu savunmuşlardır.[85] "*Kıbleye yönelenler arasında olup Allah'ın buyruklarını kavrayabilen kişi büyük günahından dolayı öldürülmez*." denilmiştir.[86]

Hâricîlerin, büyük günah işleyen kişinin kâfir olduğunu belirttikleri görüşlerine karşın Mu'tezile büyük günah işleyen kişinin kâfir olduğuna dair icmanın bulunmadığı ancak fasık olduğuna dair bir icmanın bulunduğunu belirterek "el-Menzile beyne'l-menzileteyn" görüşleriyle ortaya çıkmıştır. Bu görüşe göre Büyük günah işleyen ne mümin ne de kâfiridir.[87] Büyük günah işleyen fasıktır.[88] Fısk ise küfür ile iman arasında bir yerdedir.[89] Bununla birlikte her günah için tövbe söz konusudur.[90]

Mu'tezile'nin "Va'd-Vaîd" ilkesi ise bazı Mürciî anlayışının ve Haşviyye'nin bir reddiyesidir. Çünkü onların anlayışına göre Nebi (s.a.v.) büyük günah işleyenlere şefaat edecek ve onun şefaati sayesinde bu kişiler cehennemden çıkabilecektir. Mu'tezile' ye göre ise Allah günah eylemleri yapanları cezalandıracağını iyi davranışlarda bulunanları ise mükâfatlandıracağını ifade etmiştir. Mu'tezile ile aralarındaki fark Mu'tezile'nin şefaati sadece küçük günahlar için mümkün görmesidir.[91]

---

[80] İbn Hacer el-Askalanî, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, **Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahihi'l-Buharî**, (thk. Şuayb elArnaut, Adil Mürşid, Saîd Lehham), I-XXVI Cilt, Dımaşk : er-Risaletü'l-Alemiyye, 1434/ 2013, 1,101.

[81] Hüseyin Hansu, **Mutezile ve Hadis**,94.

[82] Kadı Abdülcebbar, **Şerhu'l-usuli'l-hamse**, thk. Abdu'l-kerîm Osman, 3. Baskı (Kahire : Mektebetu Vehbe, 1416), 705, 707

[83] Kadı Abdülcebbar, **Şerhu'l-usuli'l-hamse**, 802.

[84] Rebi' b. Habib, **el-Câmiü's-sahih müsnedü'l-İmam er-Rebi' b. Habib**, thk. Âşûr b. Yusuf, Muhammed İdrîs, 1. Baskı, (Beyrut: Dârü'l-Hikme, 1415/1995), 3, no:775.

[85] Adnan Demircan, **Hâricîlerin Siyâsî Faaliyetleri** (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 45.

[86] Salim b. Zekvan, **es-Sire: bir Harici / İbadi klasiği**., trc. Harun Yıldız (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 97.

[87] el-Belhi, **Kitabu'l-Makalat**, 372.

[88] el-Belhi, **Kitabu'l-Makalat,** 158.

[89] el-Belhi, **Kitabu'l-Makalat,** 196.

[90] el-Belhi, **Kitabu'l-Makalat**, 425.

[91] el-Belhi, **Kitabu'l-Makalat**, 421.

Yine Kitâbü's-Sünne'lerde yer alan tartışma konularından kabir azabı ve cennet cehenneme dair mu'tezili görüş şu şekldedir: "Ebu'l-Hüzeyl (ö. 235/849-50 [?]) ve Bişr b. el-Mu'temir (ö. 210/825) kâfirler için kabir azabının söz konusu olacağını belirtmişlerdir. Dırar b. Amr (ö. 200/815 [?]), Bişr el-Merîsî (ö. 218/833) ise kabir azabını reddetmiştir.[92] Yine Mu'tezile içerisinde cennet ve cehennemin henüz yaratılmadığını söyleyenler olduğu gibi yaratılmış olduklarını yahut yaratılmış olmalarının mümkün olmasıyla beraber kıyamet günü yaratılmalarının da mümkün olduğunu söyleyenler olmuştur.[93] Mu'tezile'ye göre sırat cehennem üzerindeki bir köprüdür. Müminler buradan geçecek ve cehennemden onlara kâfir ve facir kimseler için eza verici hiçbir şey ulaşamayacaktır. Mizanda haktır. İyilikleri ağır basanlar cennete, günahları ağır basan cehenneme girecektir.[94]

[92] el-Belhi, **Kitabu'l-Makalat**, 422.
[93] el-Belhi, **Kitabu'l-Makalat**, 424.
[94] el-Belhi, **Kitabu'l-Makalat**, 423.

İKİNCİ BÖLÜM

MİHNE HÂDİSESİ ERKEN DÖNEM KİTÂBÜ'S-SÜNNE LİTERATÜRÜ

"Kitâbü's-Sünne" geleneğinde esas itibariyle iman, tevhid/sıfâtullah, red, i'tisâm, fezâil, delâil, ve fiten konuları yer almaktadır. Söz konusu konuların her biri itikâdın veya gruplar arasında sembolik değerlere sahip bir alanına tekabül edecek şekilde "Kitâbü't-Tevhîd", "Kitâbü'l-İman", "Kitâbü's-Sıfat", "er-Red 'alâ fulân…","Fezâilü's-Sahâbe", "el-İ'tisâm bi's-sünne", "ed-Delâil" ve "el-Fiten" şeklinde anılmışlardır. Bazı eserlerde bu konuların her birine yer verilirken, bazılarında ise bu konuların bir kısmı işlenmiştir. Bunun yanı sıra kimi eserlerde bir-iki konu ağırlıklı olarak incelenirken, kimisinde ise bazı konulara kısaca değinildiği görülmektedir.

Araştırmanın temelini oluşturan "Kitâbü's-Sünne" literatürünün tarihi süreçteki dönüşümünü görmek için öncelikle bu literatüre katkı yapan şahısların eserlerini incelemeye tabi tutmak uygun görünmektedir. Bu nedenle ikinci bölüm başlığı adı altında ilk kısımda mihne hâdisesi erken dönemlere ait eserler öne çıkan özellikleri açısından incelenecek sonrasında ilgili eserlerin şekil ve muhteva değerlendirmesinin yapılacağı kısımda ise söz konusu eserlerin başlıca muhatapları, yazım uslûbu ve müelliflerin anlayış şekilleri ortaya konmaya çalışılacaktır. Böylelikle eserlerin Kitâbu's-Sünne literatürünün bütünü içerisinde nereye tekabül ettiği belirlenmeye çalışılacaktır. Bu sayede eserlerdeki benzerlik ve farklılıkların ön plana çıkması beklenmektedir.

İslam dünyasındaki çeşitli etkenlerle dini anlamdaki farklılaşmalara karşı özellikle Ehl-i hadisin kendi bakış açısına göre "Kur'ân ve Sünnet'e, sahâbenin görüş ve uygulamasına dayanan anlayışı savunmak, bid'ata yönelen kişi ve fırkaları eleştirmek amacıyla risâleler kaleme alma yoluna gitmişler ve bunlara genel olarak "Kitâbü's-Sünne" adı verilmiştir."[95] Hicri ikinci asrın ikinci yarısından itibaren Kitâbü's-Sünne geleneği varlığını sürdürmüş ve ilerleyen asırlarda birtakım dönüşümlere uğramıştır. Bu geniş literatür içinde söz konusu dönüşüm ile Mihne sürecinin bir ilişkisinin bulunup bulunmadığı hususu önem arz etmektedir. Bunun için öncelikle bu bölüm içerisinde "Kitâbü's-Sünne"lerin öncüleri olarak isimlendireceğimiz itikâdi risâlelere ve Mihne hâdisesi erken dönem eserler olarak adlandıracağımız üç temel esere yer verilecektir. Akabinde bu iki başlıkta kendi içerisinde

[95] İlyas Çelebi, "Kitâbü's-Sünne", **DİA,** XXVI, 116. Metindeki ifadeler nispeten düzenlenmiştir.

değerlendirilerek eserlerin tahlilleri ortaya konulacak ve sonrasında bu iki başlık kıyas edilerek nasıl bir gelişime veyahut dönüşüme uğradığı tespit edilmeye çalışılacaktır. Böylelikle Mihne hâdisesi öncesindeki telif usulü, yöntemi ve eserlerde hâkim olan yazım üslubu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. Kitâbü's-Sünneler'in Öncüleri: İtikâd Mektupları

Genel olarak İslam âlimlerinin ve özellikle muhaddislerin, yaşanan ihtilaflar sonucunda kendi bakış açılarına göre toplumda meydana gelen dinî aşınmayı engelleyip oluşan fikri zayiatı en aza indirmek, diğer taraftan da toplumu ihtilafa düşülen konularda bilinçlendirerek ihtiyaçlarına cevap vermek üzere, büyük bir gayret içine girdikleri görülmektedir. Söz konusu dönemin tartışma konularına yönelik olarak telif çalışmaları, bu çabanın en önemli sonuçlarından biridir. Nitekim kökleri hicrî II. asra dayanmakla birlikte, hicrî III. Asırda yoğun şekilde telif edilen ve genellikle *Kitâbü'l-i'tikad*, *Kitâbü'l-îman, Kitâbü's-sünne, Kitâbü'l-i'tisâm, Kitâbü'l-fedâil, Kitâbü't-tevhîd* ve benzeri adlar taşıyan bu tür eserlerin önemli ölçüde toplumun ıslahı ve inşası gerekçeleri ile telif edildikleri anlaşılmaktadır. İtikâdî, fıkhî veya ahlâkî muhtevaları ağır basan bu eserlerin ait oldukları dönemin tartışma konularına göre şekillenmesi de bu gerekçenin bir sonucu olduğunu göstermektedir.

Bu bağlamda Kitâbü's-sünne literatürünün ilk nüvelerini teşkil ettiği düşünülen "İtikad Risâleleri" hicri ilk asırlarda kaleme alınmış olmaları ve erken dönem tartışma konularını ortaya koyma açısından büyük önem arz etmektedir. Aşağıda müstakil veya çeşitli eserler içinde günümüze ulaşan bu tür eserler incelenecektir.

1.1. Ömer b. Abdülazîz'in İtikâdi Görüşleri (ö.101/720)

Ömer b. Abdülazîz'in itikâdî anlayışını yansıtan üç mektup bulunmaktadır. Bu mektuplar halifeye yöneltilen sorular neticesinde kaleme alınmıştır. Söz konusu mektuplar müstakil olarak değil, farklı eserler içerisinde günümüze ulaşmıştır. Mektupların hangi eserler içerisinde yer aldığı her bir mektubun tanıtımında müstakil olarak belirtilecektir. Söz konusu mektuplar şunlardır:

1.1.1. Sünnet'e Sarılma ve Kaderin İsbâtı

Ömer b. Abdulazîz'e kadar sahih bir isnâda sahip olan bu mektup,[96] müstakil olarak günümüze ulaşmayıp Ebu Dâvûd'un *es-Sünen*, Âcurrî'nin *eş-Şerîa*, İbn Vaddâh'ın *Fîmâ câe fi'l bid'a* ve İbn Batta'nın *el-İbânetu'l-Kubrâ* isimli kitaplarında yer almakta ve bu müelliflere sağlam bir isnadla ulaşmaktadır.[97] Yaklaşık olarak üç sayfadan oluşan bu mektup Ömer b. Abdülazîz'e yöneltilen bir sorunun cevabından müteşekkil olup, mektupta sünnetin önemi ve kader konusu işlenmektedir. Aslında bir kimsenin kader hakkındaki sorusu üzerine kaleme alınan bu mektupta genel olarak Ömer b. Abdülazîz, sünnete sarılmayı, selef-i sâlihin yoluna uymayı ve onlara muhâlif olanı terk etmeyi tavsiye ederek kaderi ispat eden delillere yer vermekte, kaderi inkâr eden kimsenin karşılaşacağı cezaları kaydetmektedir.[98]

1.1.2. Kaderin İsbâtı ve Allah'u Teâlâ'nın İlmini Nefyeden Gulât Kaderiyye'ye Reddiye

Ömer b. Abdulazîz'den ilk olarak rivayet edilen bu mektup da müstakil olarak değil, Ebu Nuaym'ın *el-Hılye* [99] ve İbn Cevzî'nin *Sîretu Umer ibn Abdilazîz* [100] adlı eserlerinde zikredilmektedir. Yaklaşık on üç sayfadan meydana gelen mektup Ömer b. Abdulazîz'in Allâh'ın ilmini nefyeden ve kaderi yalanlayan kimselere yazdığı bir reddiye görünümündedir. O, bu mektupta Kur'ân, sünnet ve selef-i sâlihin sözleri ile Kaderilerin ileri sürdüğü şüpheleri cevaplandırmıştır. Onların görüşlerinin sapkınlık olduğunu belirtmiş, kaderin olmadığına inanan kişilerin küfre düşeceklerini kaydetmiştir.[101]

1.1.3. Sünnet'e ve Selef-i Sâlih'in Yoluna Sarılma

Mektubun tamamı Ebû Muhammed Abdullah b. Abdülhakîm (ö.214/830)'in *Sîratü 'Umerab'ni Abdilazîzi alâ mâ ravâhu'l İmâmu Mâliku'bnu Enesin ve Ashâbuhu* adlı eserinde zikredilmektedir. [102] Yaklaşık sekiz sayfadan oluşan bu mektup, Cahiliyye döneminin karanlığıyla İslam'ın aydınlığını karşılaştıran ve bunun sonucunda Kitab ile Sünnet'e ittiba

[96] İbn Batta, **el-İbânetu'l Kubra**, I, 322. (164 numaralı madde)
[97] Âlu Hamdân, **el-Câmi fi akâidi ve resâili ehli's-sünneti ve'l-eser**, Riyad: Darü'l-Minhâc, 2016, 42.
[98] Âlu Hamdân, **el-Câmi fi akâidi ve resâili ehli's-sünneti ve'l-eser**, Riyad: Darü'l-Minhâc, 2016, 40.
[99] Ebu Nuaym, **el-Hılye**, V, 346.
[100] İbn Cevzî, **Sîretu Umera'bni Abdilazîz,** 88-89.
[101] Âlu Hamdân, **el-Câmi fi akâidi ve resâili ehli's-sünneti ve'l-eser**, 45.1
[102] Abdullah b. Abdulhakîm, **Sîratü 'Umerab'ni Abdilazîzi alâ mâ ravâhu'l İmâmu Mâliku'bnu Enesin ve Ashâbuhu,** 65.

etmenin, saptırıcı bid‘at ve hevâlardan ise sakınılmasının gerekliliğinin ve Sünnet’in Kitab’a göre konumunun beyanını ihtiva etmektedir.[103]

1.2. Ebû Muhammed ed-Dahhâk b. Müzâhim b. Şucâ’ el-Hilâli’nin İtikâdi Görüşleri (ö.105/724)

İbn Batta’nın (ö.387/997) *el-İbânetu’l Kübra* isimli eserinde tamamı yer alan[104] mektup yaklaşık olarak dört sayfadan oluşmaktadır. İmanın altı rüknü ve bu imanın ancak salih amel ile tamamlanacağını beyân eden Dahhâk b. Müzâhim’in bu mektubu sâlih amelin, imanın farzlarının, sünnetlerinin ve şubelerinin imana göre konumunu ortaya koymaktadır. [105] Hacim bakımından kısa olmasına rağmen söz konusu mektup, erken dönem tartışma konularına aşina olabilmek adına büyük önem arz etmektedir.

1.3. Abdurrahman b. Amr el-Evzâî ‘nin İtikâdi Görüşleri (ö.157/774)

Dönemin önemli âlimlerinden biri olan Evzâî’ye nispet edilen iki mektup bulunmaktadır. Bu mektuplar diğerlerinde olduğu gibi kısa hacmine rağmen dönemin tartışma konularını ve fikri arka planı bize sunmaları açısından önem arz etmektedir. Evzâi’nin kendi döneminde Ehl-i Sünnet itikâdını ortaya koyan bu iki mektubu da sonraki dönem kaynaklar vasıtası ile günümüze ulaşabilmişlerdir.

1.3.1. Sünnet’ten Ayrılmamak Gerektiğine Dair Nasihat, Selefin Yolunun Önemi ve Mürcie’ye Reddiye

el-Âcurrî’nin *eş-Şerîa*,[106] İbn Batta’nın *el-İbânetu’l Kübrâ*,[107] Ebû Nuaym’ın *el-Hılye*[108] ve Lâlekâi’nin *İtikâdu Ehli’s Sünne* [109] adlı eserlerinde yer alan mektup yaklaşık beş sayfadan oluşmaktadır. Bu mektup, Evzâi’ye “Sen hakikaten mümin misin?” diye sorulan soruya cevap niteliğinde kaleme alınmıştır.[110] Evzâi, bu soruya öncelikle sonradan ortaya çıkmış ve daha önceki imamlardan hiçbirinin, hakkında söz söylemediği bu meselelerden sakındırarak cevap vermiş, Sünnet üzere sebat etmeyi, Selef-i Sâlih’in yolundan ayrılmamayı, onlardan sonra gelen

[103] Âlu Hamdân, **el-Câmi fi akâidi ve resâili ehli’s-sünneti ve’l-eser**,61.
[104] İbn Batta, **el-İbânetu’l Kubra**, I, 650. (837 numaralı madde)
[105] Âlu Hamdân, **el-Câmi fi akâidi ve resâili ehli’s-sünneti ve’l-eser**,76-79.
[106] El-Âcurrî, **eş-Şerî’a**, 673.
[107] İbn Batta, **el-İbânetu’l Kubra**, II, 281. (1301 Numaralı Madde)
[108] Ebu Nuaym, **el-Hılye**, VIII, 253.
[109] Lâlekâi, **İtikâdu Ehli’s Sünne**, 147.
[110] Âlu Hamdân, **el-Câmi fi akâidi ve resâili ehli’s-sünneti ve’l-eser**, 94.

bid'atçilerin ortaya atmış oldukları muhdes fikirler hakkında konuşmamayı tavsiye etmiştir. Bu genel tavsiyelerden sonra Evzâî, amelin imana göre konumunu, amelin imanın rükünlerinden biri olduğunu ve Mürcie'nin görüşünün hilâfına bir kulun imanının ancak amel ile sahih olacağını beyân etmiştir. Mektubun sonunda insanları Mürcie'den sakındırmış ve onların iman ile ilgili meselelerde doğru yoldan saptıklarını belirtmiştir.[111]

1.3.2. Sahâbeye İttibânın Lüzûmu ve Kaderin İsbâtı

Yapılan araştırmalar neticesinde bu mektubu İbn Batta'dan başka rivayet eden bir kimseye ulaşılamadığı belirtilmelidir.[112] Yaklaşık iki sayfadan oluşan söz konusu mektup kader meselelerinde şüpheye düşmüş bir kimseye verilen bir cevaptan ibarettir. Mektupta Evzâi sözlerine Allâh'ın dini hususunda şüpheye düşmekten ve şaşkınlıktan Allah'a sığınarak başlamıştır. Sonra Sahâbenin yoluna sıkıca sarılma hususunda ısrarcı vurgularda bulunmuştur. Mektubun devamında ise cemaatten ayrılmamayı ve ona muhalefet etmemeyi tavsiye eden Evzâî, bid'atlere karşı takınılması gereken tavır hususunda doğru olan yöntemi izah etmiş ve son olarak da Allâh'ın kaderlerine iman meselesini açıklamıştır.

1.4. Süfyân es-Sevrî 'nin İtikâdi Görüşleri (ö.161/778)[113]

Bu başlıkta Süfyân es-Sevrî'nin döneminde Ehl-i Hadis'in fikri yapısını, tartışılan konuları ve muhâtaplarını ortaya koyan iki adet mektubuna yer verilecektir.

1.4.1. Sünnet ve Eser Ehlinin İtikâdının Özeti

Söz konusu mektuba Lâlekâi'nin *İ'tikâdu Ehli's Sünne* [114]adlı eserinden ulaşılmış olup, müellifine nispeti sahih görülmüştür. Yaklaşık üç sayfadan oluşan bu mektup, Şuayb b. Harb'in (ö.197/812) Sünnet hakkında faydalanabileceği ve öğrendikleriyle kurtuluşa erebileceği bir bilgi talep etmesi üzerine Süfyân es-Sevrî'nin ona yazdırmış olduğu bir metindir. [115] Sünnet ve itikada dair birçok meseleyi barındıran bu metin başlıca şu konuları ihtiva etmektedir: Kur'ân'ın Allâh'ın yaratılmamış kelâmıdır, İman söz, amel ve niyettir, tâatle artıp masiyetle azalır. Söz,

[111] Âlu Hamdân, **el-Câmi fi akâidi ve resâili ehli's-sünneti ve'l-eser**,97-101.
[112] İbn Batta, **el-İbânetu'l Kubra**, II, 254.
[113] Kaynaklarda Süfyân es-Sevri'ye isnad edilen "Kitâbu'l-İtikâd" adlı eser, Ebû Feyrûz Abdurrahman b. Sukâyâ'nın tahkiki ile **es-Sünne li'l İmam Süfyân es-Sevrî** adı ile Dâru'l-Hadîs tarafından 2011 yılında 186 sayfa olarak basılmıştır.
[114] Lâlekâi, **İ'tikâdu Ehli's Sünne,** 145-146.
[115] Âlu Hamdân, **el-Câmi fi akâidi ve resâili ehli's-sünneti ve'l-eser**, 113.

ancak amel ile geçerli olur, söz ve amel de ancak niyet ile geçerlidir. Söz, amel ve niyet de Sünnet'e uygunsa makbul olur.

Mektupta Şuayb b. Harb, "Sünnete uygunluk nedir?" şeklindeki sorusuna ise Süfyân es-Sevrî, genelde farklı mezheplerle ayrım noktalarını oluşturan kısımları dikkate alarak cevap vermiştir. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i en faziletli sayıp sonrasında Hz. Osman ve Hz. Ali'yi en faziletli kabul etmedikçe, herhangi bir kimsenin cennete ya da cehenneme gideceğine şahitlik etmeyi terk etmedikçe, ayakta mest varken onların üzerine mesh etmeyi ayakları yıkamaktan daha iyi saymadıkça, namazda besmeleyi gizli okumayı âşikâr okumaktan daha faziletli görmedikçe, hayrıyla ve şerriyle, acısıyla ve tatlısıyla kadere iman etmediği, iyi olsun günahkâr olsun her imamın arkasında namazı caiz görmedikçe bu yazdıklarının hiçbir fayda vermeyeceğini söylemiştir.[116]

1.4.2. Bid'at ve Heva Ehlinin Görüşlerinden Sakındırma

Bu mektubu Âcurrî *eş-Şerîa* adlı eserinde zikretmektedir.[117] Mektubun Süfyân es-Sevrî'ye kadar sahih bir isnâda sahip olduğu belirtilmiştir.[118] Yaklaşık üç sayfadan oluşan bu mektupta Mürcie, Mu'tezile, Râfıza gibi çeşitli fırkaları ele alarak bunların fikirlerinden insanları korumayı amaçlayan[119] Süfyân es-Sevrî, söz konusu grupların batıl olan görüşlerini zikretmiş, sonrasında ise Ehl-i Sünnet'in sahih düşüncelerini sıralamıştır. Böylelikle bid'at ve hevâ ehliyle Ehl-i Sünnet'in ayırt edildikleri itikâdı ortaya koymaktadır.

Hicri II. Asrın ilk yarısındaki fırkaların düşünce yapılarını gösteren bu mektupta, dönemin fikri yapısını gösteren ve o dönemdeki fırkaların düşüncesini aktaran bilgiler bulunmaktadır.

2. İtikâd Mektuplarının Şekil ve Muhteva Değerlendirilmesi

2.1. Muhtemel Muhatapları Açısından

Mihne dönemi öncesi muhteva ve tartışma konularını ortaya koymak adına "Kitâbü's-Sünne'lerin ilk nüvelerini teşkil ettiğini düşündüğümüz itikâda yönelik söz konusu mektuplar incelendiğinde yer yer doğrudan muhatapların zikredildiği görülürken bazen bir bütün olarak ehl-i bid'at ve ehl-i hevâ'dan sakındırıldığı görülmektedir. Mektuplarda muhtemel olarak muhatap alınan başlıca fırkalar; Hâriciyye, Mürcie, Kaderiyye, Cehmiyye ve Râfıza'dır. Ele

[116] Lâlekâi, **İ'tikâdu Ehli's Sünne,** 146. Ayrıca bkz. Âlu Hamdân, **el-Câmi fi akâidi ve resâili ehli's-sünneti ve'l-eser**, 113-118.
[117] Âcurrî, **eş-Şerîa**, V, 2551-2553.
[118] Âlu Hamdân, **el-Câmi fi akâidi ve resâili ehli's-sünneti ve'l-eser**, 121.
[119] Âlu Hamdân, **el-Câmi fi akâidi ve resâili ehli's-sünneti ve'l-eser**, 119.

alınan söz konusu dokuz mektupta ortak olarak muhatap alınan fırkalar ise Mürcie ve Kaderiyye'dir. Metinlerde fırkaların hangi konular bağlamında muhatap alındıklarını ortaya koymak adına gruplar müstakil başlıklar altında ele alınacaktır. Her ne bazılarının kronolojisi tartışmalı olsa da bu mezhepleri ortaya çıkış sırasına göre incelemek uygun olacaktır.

2.1.1. Hâricîyye

Hâricilerin doğuşu hemen hemen bütün tarihçilere göre, Hz. Ali ile Hz. Muaviye arasında yapılan Sıffîn savaşından (37/657) sonra halife seçim işinin hakeme bırakılmasına karşı çıkan bir grubun Hz. Ali'den ayrılmasına bağlanmıştır. Bu ayrılma ile "Hâriciler" adında siyasi ve itikâdi bir grup ortaya çıkmıştır.[120] Nitekim "Kitâbü's-Sünne" müelliflerinin Hâricilere biri teolojik, diğeri ise siyasi anlamda iki açıdan yaklaştığı görülmektedir. Onlara göre Hâricîler, teolojik anlamda büyük günah işleyeni Kâfir olarak niteleyen[121] siyasi anlamda ise mevcut otoriteye karşı çıkan, Hz. Ali'den ayrılıp, isyan eden grubun adıdır.[122]

Devlet başkanına karşı ayaklanma Hâriciliğin temel vasıflarından biri sayılmıştır. Bu bağlamda Hâricîler zalimin imâmetini câiz görmezler. Zalim imamların ortadan kaldırılmasını ve onların kılıçla veya kılıçsız olarak imamlık yapmalarının engellenmesini ise vacip görmektedirler. [123] Bu bağlamda incelemeye tabi olan söz konusu mektuplarda Süfyân es-Sevri'nin sünnet ehlinin itikadını ortaya koyan ve bid'at ve hevâ ehlinin görüşlerinden sakındıran ilgili mektupların da doğrudan Hâricilerin ismi vurgulanmaksızın "Zulmetse de adil davransa da halifenin sancağı altında sabretmek gerekir "[124] ve " Bidat ehlini bırak çünkü onlar kıble ehline kılıç çekmeyi caiz görürler"[125] şeklindeki vurguları Hâricîlerin muhatap alındığını göstermektedir.

Sonuç olarak mektuplara bir bütün olarak bakıldığında Hâricilerin açıkça muhatap alınmadığı, bazı vurguların ise sadece Süfyâ es-Sevri'nin metinleri ile sınırlı kaldığı görülmektedir.

2.1.2. Mürcie

Araştırmaya konu olan mektuplar incelendiğinde Mürcie'nin çoğu kez doğrudan muhatap alınarak eleştiriye tabi tutulduğu görülmektedir. Dahhâk b. Müzâhim b. Şucâ el-Hilâli

[120] Ethem Rûhi Fığlalı, "Hâricîler", **DİA**, XVI, 175.
[121] Humeydi, **Usûlü's-Sünne**, II, 547.
[122] Selahattin Yücel, **Hadis Literatüründe "Kitâbu's-Sünne"Geleneği**, Mizan Yayıevi, İstanbul, 2014, s.132.
[123] Eşârî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn,** 194.
[124] Âlu Hamdân, **el-Câmi fi akâidi ve resâili ehli's-sünneti ve'l-eser**, 117.
[125] Âlu Hamdân, **el-Câmi fi akâidi ve resâili ehli's-sünneti ve'l-eser**, 122.

(ö.105/724), Abdurrahman b. Amr el-Evzâi (157/774) ve Süfyân es-Sevri (ö.161/778)'nin mektuplarında yer alan Mürcie'ye reddiye; İmanın rükünleri, İmanın ancak salih amel ile tamama ereceğinin beyânı, İmanın söz, amel ve niyet olduğu, taatle artıp-masiyetle azalacağı ve imanda şüphenin olmayacağına dair konularda olmuştur. Mektupların kaleme alındığı dönemde Ehl-i Hadis'e göre Mürcie'nin eleştiriye tâbi tutulduğu konuları bir bütün hâlinde görebilmek adına Süfyan es-Sevri'nin şu nakli önem arz etmektedir: "Mürcie'ye gelince onlar şöyle derler: 'İman amel olmaksızın sözdür. Kim şehadet getirirse şu kadar şu kadar mümini öldürse, cenabetten gusletmeyi terk etse ve namazı bıraksa bile imanı kâmil bir mümindir. Onun İmanı Cibril'in ve meleklerin imanı gibidir.' derler. Yine bunlar kıble ehline karşı kılıç çekmeyi caiz görürler."

Süfyân es-Sevrî, kendi nazarında Mürcie'nin bâtıl fikirlerini ortaya koyduktan sonra Ehl-i Sünnet olarak adlandırdığı görüşün iman konusundaki düşüncelerini kısa ve öz olarak "Ehl-i Sünnet kendilerini temize çıkarmaktan çekinerek 'İman söz ve ameldir' derler. İmansız amel, amelsiz iman olmaz." şeklinde ifade etmektedir.

Sonuç olarak bazı mektupların isimlerinden de anlaşıldığı üzere Mürcie doğrudan muhatap alınmış, Ehl-i hadise göre bâtıl kabul edilen fikirleri bu şekilde düzeltilmeye çalışılmıştır.

2.1.3. Kaderiyye-Cehmiyye-Mu'tezile

Söz konusu mektuplar incelendiğinde açık olarak muhâtabın zikredildiği grubun kaderiyye olduğu görülmektedir. Fakat mektuplardaki eleştiriye matuf olan konulardan yola çıkılarak belli bir dönem bu üç mezhebin görüşler noktasında birbirlerinin adı ile anıldıklarının tespitinden[126] ötürü bu üç mezhebin bir arada işlenmesi daha uygun görülmektedir.

Kaynaklarda, özellikle hadisçiler tarafından Mu'tezile yerine Kaderiyye ve Cehmiyye isimleri kullanılmıştır. Bu karışıklığın sebebi kavramların doğru kullanılıp kullanılmaması ile ilişkilendirilmektedir. Kaderiyye ve Cehmiyye, bir fırka ismi olmaktan çok, bazı görüşleri savunan kimseler için kullanılan lakaplardır. Bunların Mu'tezile ile zaman zaman eşanlamda kullanılmalarının nedeni, fikrî bir yakınlıktan dolayı olsa gerektir. Çünkü bu isimlerle anılan

[126] Ehl-i hadis'ten olan İbn Kuteybe (ö. 276/889), Ehl-i sünnet temsilcilerinden Abdülkahir el-Bağdadî (ö. 429/1037), Şehristânî (ö. 548/1153), İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/1351) gibi âlimler Mutezile mensuplarını, kader meselesini tartışmaya açıp kaderi inkâr ettikleri veya kulun kendi fiillerini yaratmaya kadir olduğunu söyledikleri için Kaderiyye; Cehm b. Safvan'dan (ö. 128/745) etkilendikleri için Cehmiyye; "Allah şerri yaratmaz." dedikleri için Seneviyye ve Mecusiyye, tövbe etmeden ölenlerin bağışlanmayacağını söyledikleri için Vâidiyye, bazı sıfatların kadîmliğini Allah'a (c.c) nisbet etmekten kaçındıkları için Muattıla olarak da adlandırılmıştır. Câhız (ö. 255/889) ise fâsığın ebedi olarak cehennemde kalacağını ileri sürdükleri için onları Hâricilik'e nisbet etmiştir. bkz. İlyas Çelebi, "Mutezile", **DİA**, XXXI, 391; Câhız, **el-Beyân ve't-tebyîn**, I, 23.

kesimlerin üçü de akli yoruma öncelik vermiştir. Fakat hadis kaynaklarında, bunların birbirinin yerine kullanılması, üçünün de bidat sayılan görüşlere sahip mezhepler olarak nitelendirilmesindendir. [127]

İncelenen metinlerde Ömer b. Abdulazîz ve Evzâi'nin mektuplarında Kaderiyyenin doğrudan muhatap alındığı görülmektedir. "Kaderin İsbâtı" başlığı adı altında ehl-i hadis'e muhâlif yukarıda bahsi geçen kollarına yönelik eleştiriler yer almaktadır. Kaderiler arasında sayılan ve iyiliğin Allah'tan kötülüğün ise insanın nefsinden olduğunu söyleyen Kaderi grubuna yönelik Ömer b. Abdulazîz'in itiraz ve cevâbı, mektubun muhatap alma yöntem ve üslubunu ortaya koymak adına örnek verilmesi uygun görülmektedir:

> "Yine siz cehaletinizden dolayı hak dâvâyı bâtıl bir tevil üzere açığa vurdunuz. 'İyilik Allah'tandır, kötülük bizdendir' diyerek insanları Allah'ın ilmini reddetmeyye davet ediyorsunuz. İmamlarımız –Ehl-i Sünnet- şöyle demiştir: "İyilik, önceden geçmiş bir kaderde Allah tarafındandır. Kötülük de önceden geçmiş bir ilimde bizim tarafımızdandır." Siz ise şöyle dediniz: ' Tıpkı kötülüğün başlangıcı bizim tarafımızdan olduğu gibi iyiliğin başlangıcı da bizim tarafımızdan olmadıkça bu olmaz .' Şüphesiz böylece Kitab'ı reddettiniz ve dini nakzettiniz."[128]

Bu örnekte de görüldüğü üzere müellifler, kendi düşünceleri çerçevesinde kaderilerin tutmuş oldukları yolun sapkın olduğunu beyân etmiş hatta Allah'ın ilminin ve kaderin olmadığına inandıklarını ileri sürerek bu görüşte olanların küfre girdiklerini açıklamışlardır.[129]

Neticede söz konusu müellifler Ehl-i Sünnet'in bu öncü âlimleri kader hakkındaki söz konusu görüşüyle, selefin yolundan çıktıklarını düşündükleri kişilere karşı delillerini ortaya koyarak Kaderiyye'nin görüşlerinin sünnete muhâlif olduğunu kaydetmişlerdir.

Cehmiyye ise İslam düşünce tarihinde Cehm b. Safvan'ın (ö.128/745) görüşlerini kabul ederek ona uyanlara verilen isimdir.[130] Bu fırkanın teşekkülü ve devamı noktasında Mezhepler tarihi kaynaklarında farklı fikirler yer almaktadır. Konu hakkında Sönmez Kutlu'nun yazdıklarından bu fırkanın ilk başlarda Mürcie'nin alt kolu olmasına rağmen sonradan müstakil mezhep gibi değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Onun konu hakkındaki değerlendirmeleri şu şekildedir:

---

[127] Hüseyin Hansu, **Mutezile ve Hadis**, Otto Yayınları, Ankara, 2018,s. 55-56

[128] Âlu Hamdân, **el-Câmi fi akâidi ve resâili ehli's-sünneti ve'l-eser**, 56.

[129] Âlu Hamdân, **el-Câmi fi akâidi ve resâili ehli's-sünneti ve'l-eser**, 45-60.

[130] Şerafettin Gölcük, "Cehmiyye", **DİA.**, VII, 234.

> Cehm b. Safvân'ın itikadi ve siyasi görüşlerini benimseyenlere Cehmiyye veya Cebriyye denilmiştir. Her ne kadar bazı kaynaklarda bu adla bir fırkadan bahsediyorsa da, diğer fırkalar gibi teşekkül etmiş müstakil bir fırka değildir. Bazı kaynaklar cennet ve cehennemin yaratıldıkları ve sonunda yok olacakları fikrini benimseyenleri ya da kabir azabını inkâr eden, Allah'ın ilmine hâdis diyenleri Cehmi olarak isimlendirmektedir. Mezhepler tarihi kaynakları Cehmiye ve tasnifi ile ilgili birbiriyle çelişen bilgiler vermektedir. Hadis taraftarları, II. asrın sonlarından itibaren, Mu'tezile'nin sıfatlar ve halku'l-Kur'ân görüşlerini benimseyenleri, bazen de Hanefi-Mürciileri bu şekilde tanımlamaktadırlar. Aslında Cehm b. Safvân, temelde Mürcii görüşleri benimsemiş birisidir. İlk kaynaklar onu, bu fırkanın tâli kolları arasında saymıştır. Mürcie'nin alt grubu olarak Cehmiyye adı ile bir fırkadan bahsetmek belki daha doğru olabilir. Bu sebeple iman nazariyesinde Mürcie'nin fikirlerini benimseyen Bişr el-Merîsî ve onun gibilerine Cehmiyye denilmiştir.[131]

İncelenen söz konusu risâlelerde, " Kelâm sıfatının Allah'a nisbet edilip edilememesi" bahsinin Süfyân es-Sevri'de yer aldığı görülmektedir. Doğrudan Cehmiyye'nin muhatap alındığı zikredilmemesine rağmen tenkid edilen görüş ile muhatabın kimliği açığa çıkmaktadır. Konuya dair Süfyân es-Sevrî Ehl-i Sünnet'in görüşlerini şu şekilde aktarmaktadır: " Kur'ân Allah'ın yaratılmamış kelâmıdır. O'ndan başlamıştır ve yine O'na dönecektir. Kim bundan başkasını söylerse kâfirdir."

Netice olarak Cehmiyye'nin ilk dönem risâlelerdeki muhatap alınma oranının, Kaderiyye ve Mürcie kadar yoğun olmadığı görülmektedir.

Söz konusu risâlelere bakıldığında sadece Süfyân es-Sevrî'nin risalelerinde Mutezile'nin muhatap alındığı tespit edilmiştir. Bunlar arasında kimi zaman doğrudan mutezile ismi belirtilmiş kimi zaman da eleştirilen konulardan yola çıkılarak muhatabın mutezile olduğu tespit edilmiştir. Burada Mutezile, Kur'ân'ın yaratılmışlığını savunması, kabir azabını, havzı ve şefaati inkâr etmeleri ve kendi görüşleri üzere olmayan birinin arkasında namaz kılmayı caiz görmemeleri hususunda tenkit edilmiştir.[132]

Nitekim eleştirildikleri hususlar yukarıda ele alınmış olan beş esastan "tevhid ve va'd-va'îd" ile ilgili olduğu görülmektedir. Ele alınan konulardan hareketle Kur'ân'ın yaratılmışlığı

---

[131] Sönmez Kutlu, **Selefiliğin Fikri Arka Planı -İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler,** trc. Sönmez Kutlu, 4. Baskı (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 290. (237. Dipnot)

[132] Âlu Hamdân, **el-Câmi fi akâidi ve resâili ehli's-sünneti ve'l-eser**, 113, 122.

düşüncesinin Süfyân es-Sevrî döneminde de tartışma konusu olduğu görülmektedir. Süfyân bu konudaki tavrını şu sözlerle dile getirmektedir: "Kur'ân Allah'ın yaratılmamış kelamıdır. O'ndan başlamıştır ve yine O'na dönecektir. Kim bundan başkasını söylerse kâfirdir." [133] Yine Süfyan, " Mu'tezile'ye gelince onlar kabir azâbını, Havz'ı ve şefaati inkâr ederler. Kıble ehlinden kendi görüşleri üzere olmayan birinin arkasında namaz kılmayı caiz görmezler." diyerek dönemin eleştiri konularını ve kendi açısından muhataplarının fikirlerini ortaya koymaktadır.

2.1.4. Şîa

Şîa, Hz. Peygamber'in vefatından sonra devlet yönetiminin Hz. Ali'ye ve onun soyundan gelenlere ait olduğu düşüncesi etrafında birleşen çeşitli grupların ortak adıdır.[134] İncelenen risâlelerde sadece Süfân es-Sevrî de Şîa ve onun alt kolları olarak kabul edilen Mansûriyye, Hannâkûn, Hârîtiyye, Zeydiyye ve Râfıza'nın doğrudan muhatap alındığı görülmektedir.

Sünnî-Şiî ayrımı kendisini kelâmî konularda imâmetin nas ile tayini noktasında; hadis alanında hadisin neliği ve sahabe tanımı bağlamında; fıkıh ilminde "abdestte ayakları mesh etmek, mest üzerine meshin haramlığı, cenaze namazında beş tekbirin asıl olması, bir lafızla üç talâkın geçersiz olması" gibi belli başlı konular üzerinden ifade etmektedir.[135]

Süfyân es-Sevrî'nin Şîa ve kollarını tenkid ettiği hususlar metinlerde şu şekilde geçmektedir:

> "Şîa'ya gelince onlar birçok sınıftan oluşmaktadır. Onlardan bir sınıf Mansûriyye'dir. 'Kim kıble ehlinden kırk kişi öldürürse cennete girer' derler. Bir sınıf Hannâkûn'dur. İnsanları boğarlar ve mallarını helal sayarlar. Bir sınıf Harîtiyye'dir. 'Cibril risâleti getirirken yanıldı' derler. En iyileri Zeydiyye'dir. Onlar da Osman'dan, Talha'dan, Zübeyr'den ve Aişe'den teberri ederler. Ehl-i Beyt'ten isyan eden kimsenin beraberinde, o galip gelene ya da yenilene kadar savaşmak gerektiği görüşüne sahiptirler. Şia'nın bir sınıfı da Râfıza'dır. Onlar Sahâbe'nin tamamından teberrî ederler ve dört kişi dışında insanların hepsini tekfir ederler: Ali, Ammâr, el-Mikdâd ve Selmân."

---

[133] Âlu Hamdân, **el-Câmi fi akâidi ve resâili ehli's-sünneti ve'l-eser**, 113.
[134] Mustafa Öz, "Şîa", **DİA,** XXXIX,121.
[135] Sefa Atik, Şeyh Müfîd'in Ebû Cafer En-Nesefî İle Münazarası, -Abdestte Ayakları Mesh Etme Bağlamında-, **Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Mart/2018, Yıl: 5, Sayı: 9, 102.

Yine Şuayb b. Harb'ın Süfyân'a "sünnet" hakkında sorduğu soru üzerinden Süfyân'ın verdiği cevaplar içerisinde doğrudan olmasa da dolaylı yoldan Şîa'nın kastedildiği anlaşılmaktedır: " Ey Şuayb b. Harb! Mestleri çıkarmadan onların üzerine mesh etmek senin katında ayaklarını yıkamaktan daha iyi olmadıkça sana yazdıklarım fayda vermez." Böylelikle risâlelerde yer alan konular üzerinden dönemin ihtilaf edilen ve eleştirilen konuları ve bu konuların muhataplarının ortaya çıktığı görülmektedir.

2.2. Eserlerin Üslubu

Söz konusu risâlelerin üslubu hakkında değerlendirmeler, risâlelerin kemmiyyet bakımından az olması sebebi ile bir bütün olarak ele alınacak, gerekli görülen yerlerde ise müstakil olarak ayrı bir paragraf şeklinde incelenecektir.

Risâlelerde genel olarak kullanılan üslubun tahzir ve nasihat şeklinde olduğu görülmektedir. Özellikle bazı Risâlelerin bir soru üzerine kaleme alınmış olması nedeniyle üslubunun sakındırma ve nasihat cihetine önem verdiği gözlenmektedir.[136] Risâlelerde Sünnete sarılma, önceki selefin yoluna ittiba ve muhalif olduklarından da uzak durmanın gerekliliği sıkça tekrar edilmektedir. Yine bazı risâlelerin ise sadece reddiye olarak kaleme alındıkları görülmektedir. Bu tür teliflerde ise ayet, hadis, selef-i salih'in rivayetleri ve akli istidlaller ile muhaliflerin karışık gösterdikleri, kafalarda şüphe bırakacak hususlar cevaplandırılmaya çalışılmıştır.[137] Risâledeki üslûbu ortaya koymak adına ayet ve hadis ile temellendirme hususunda birer örnek gösterilmesi yararlı görülmektedir:

> "Sonra siz Allah'ın bazı kimseleri daha onlar sapmadan saptırdığını, bazı kimseleri delalete düşmelerinden önce delalete düşürdüğünü inkâr ettiniz. Bu Allah'a iman edenlerin hakkında asla şüpheye düşmeyecekleri meselelerdendir. Allah kulları yaratmadan önce onların müminlerini ve kâfirlerini, sâlihlerini ve günahkârlarını bilmiştir. Allah katında mümin olan bir kul nasıl kâfir olabilir? Allah katında kâfir olan bir kul nasıl mümin olabilir? Oysa Allahu Teâla ' Ölüyken dirilttiğimiz ve kendisine insanlar arasında kendisiyle yürüyeceği bir nur verdiğimiz kimsenin durumu karanlıklar içerisinde bulunan ve karanlıklardan çıkamayan kimsenin durumu gibi olur mu?'[138] buyurmaktadır. Yani o delâlet içerisindedir ve Allah'ın izni olmaksızın asla delaletten kurtulamayacaktır. "[139]

[136] Bkz. Ömer b. Abdulazîz'in Risâleleri, Âlu Hamdân, **el-Câmi fi akâidi ve resâili ehli's-sünneti ve'l-eser**, 40-44.

[137] Bkz. Ömer b. Abdulazîz'in Kaderin İsbatı ve Kaderiyye'ye Reddiye Adlı Risalesi- Âlu Hamdân, **el-Câmi fi akâidi ve resâili ehli's-sünneti ve'l-eser**,45-60.

[138] En'am, 122.

[139] Âlu Hamdân, **el-Câmi fi akâidi ve resâili ehli's-sünneti ve'l-eser**, 54.

"Sonra cehaletiniz sebebi ile Rasulüllah (s.a.v.)'in Ehl-i Sünnet tarafından zikredilen hadisinin çirkin bir günaha benzeyen başka bir günah hakkına olduğunu söylediniz. Bu hadiste Ömer (r.a.), Rasülullah'a (s.a.v.) 'İşlediklerimiz hakkında ne dersin? Onlar işi bitirilmiş şeyler midir yoksa bizim ilk olarak yaptığımız şeyler midir? diye sormuş, Rasülullah (s.a.v.) de 'Hayır, işi bitirilmiş şeylerdir" buyurmuştur. Böylece bu hadisi yalanlayarak ta'n ettiniz. 'Eğer Alah'ın ilminden çıkmaya güç yetiremeyecek olsaydık şüphesiz bu cebir/zorlama olurdu' diyerek ilmi hususunda Allah'tan kaçtınız Ki size göre cebir zulümdür. Böylece Allah'ın ilminin yaratılmışlar üzerinde câri olmasını zulüm olarak isimlendirdiniz."[140]

Bu örneklerde de görüldüğü üzere muhalif grubun tenkit edilen görüşleri zikredilmiş, ardından nakli deliller sıralanmış sonrasında bu düşüncelerinin aklen onları sapkınlığa götüreceği beyan edilmiştir.

Yine şüpheye düşülen konuları aydınlatmak üzere kaleme alınan risâlelerde ise, müellifler kendi tarafındaki şahısları cedel ve tartışmacı bir üsluba sevk etmekten ziyade daha çok öğüt verici ve onlarla birlikte olunmaması gerektiğini belirten bir üslubun hâkim olduğu görülmektedir. Bu üsluba örnek olması açısından Evzâi'nin risalesinden küçük bir pasaja yer verilecektir:

"Kader konusunda olsun başka konuda olsun, Kur'ân'ı onların üzerinde oldukları şeyin hilâfına yorumlayan kimselerden uzak dur. Kadercilerin yanlış yolda olduklarını gösteren en büyük delillerden biri de, onların Rasulüllah'ın (s.a.v.) ashâbından bu tartışmaların yaşandığı zamana yetişmiş ve kendileriyle aynı görüşte olan hiçbir kimseye uymamakta olmalarıdır. Onlardan (Sahâbe'den) birçok kimse bu tartışmaların yaşandığı zamana yetiştiler fakat bu tartışmalardan uzak durdular. Bu meselede söz söylemek kendilerine ağır geldi."[141]

Ancak bu risaleler arasında Süfyân es-Sevrî'nin eserleri nispeten farklıdır. Zira onun Risâlelerine baktığımızda ise daha net ve keskin bir üslubun olduğunu görmekteyiz. Orada Ehl-i sünnetin itikadı net cümlelerle ortaya konulmuş, bazı konularda muhalif görüşte olanlar ise küfür ile nitelendirilmiştir. Örneğin: " Kur'ân Allah'ın yaratılmamış kelâmıdır. O'ndan başlamıştır ve yine ona dönecektir. Kim bundan başkasını söylerse kâfirdir."[142] denmektedir.

Netice olarak söz konusu risâlelere genel olarak bakıldığında ayetler ve bunlardan akli çıkarımların yapılmasına belirgin derecede rastlanmaktadır. Süfyân es-

[140] Âlu Hamdân, **el-Câmi fi akâidi ve resâili ehli's-sünneti ve'l-eser**, 55.

[141] Bkz. Evzâi'nin Kaderin İsbâtı Hakkındaki Risâlesi, Âlu Hamdân, **el-Câmi fi akâidi ve resâili ehli's-sünneti ve'l-eser**,105.

[142] Bkz. Süfyân es Sevrî'nin Ehl-i Sünnet'in İtikâdı'nın Özetini İçerisinde- Âlu Hamdân, **el-Câmi fi akâidi ve resâili ehli's-sünneti ve'l-eser**, 113.

Sevrî'nin Risâlesine kadar olan metinlerde ise, mektup olarak kaleme alınmış olanların ilk muhatapları kendi çizgisindeki şahıslar olduğu için öğüt verici ve sakındırıcı bir üslupta, reddiye tarzında kaleme alınanların ise bâtıl ve eleştirilen fikirlerin ortaya konularak gerekli nakli ve akli deliller ile cevaplandırılması şeklinde hâkim bir üslubun yer almaktadır. Süfyân es-Sevrî'nin risâlesinde ise daha kısa ve öz cümlelerle konular hakkında bir beyanda bulunmaksızın daha net bir üslubun kullanıldığı gözlemlenmiştir.

2.3. Müelliflerin Anlayışları Açısından

Kitâbü's-Sünne'lerin öncüleri olarak ele aldığımız itikad risâlelerinde müelleflerin yaklaşımlarını doğrudan veyahut dolaylı olarak ortaya koyduklarını görmekteyiz. Bu yaklaşımların tespiti, dönemin zihin dünyasını ve tartışmalara karşı şiar edinmiş oldukları tutumu görebilmemiz adına büyük önem arz etmektedir. Aşağıda Risâleler özelinde genel yaklaşımlar ortaya konulmaya çalışılmakla birlikte bütüne bakıldığında genel vurgunun "sünnete sarılma ve selef-i sâlihin yoluna ittiba" olduğu görülmektedir.

Nitekim Ömer b. Abdulazîz'in risâlesinde yer verdiği öğüt verici yaklaşımı, yaşanan tartışmalara yönelik almış olduğu tavrı ve yaklaşımı görebilmek adına önem arz etmektedir:

> "Şu halde sen, kendin için selefin kendileri için râzı olduğu şeye râzı ol! Zira onlar ilim üzere bulundular. Keskin bir basiret onlara yetti. Onlar hâdiseleri çözme konusunda daha yeteneklilerdi. İçerisinde bulundukları şeyin faziletine daha yakınlardı. … Zira onlar öncü olanlardır. Onlar konu hakkında yeteri kadar konuşmuşlar, göğüslere şifa olacak bilgiler vermişlerdir. … Bir topluluk onların gerisinde kalmış ve böylece tefrite düşmüştür. Bir topluluk da onların üzerine çıkmaya çalışmış, böylece aşırıya kaçmıştır. Şüphesiz onlar ikisinin arasında dosdoğru bir hidayet üzere idiler."[143]

Yine aynı Risâlede kaderiler hakkında verilecek hükmün sorulmasından ötürü Süfyan es-Sevrî yaklaşımını bilmek o dönemde kaderilere yönelik anlayış ve uygulamanın bilinebilmesi için oldukça önemlidir. Sevrî, düşüncelerini şu sözlerle ortaya koymuştur:

[143] Âlu Hamdân, **el-Câmi fi akâidi ve resâili ehli's-sünneti ve'l-eser**, 43.

> "Yine sen bana yazdığın mektupta onlar (Kaderiler) hakkında verilecek hükmü soruyorsun. Onlardan sana kim getirilirse döverek canını acıt. Onu hapse at. Çirkin görüşünden tevbe ederse onu serbest bırak. Tevbe etmezse boynunu vur."

Abdurrahmân Amr b. el-Evzâi'nin de risâlesinde yer verdiği şu sözleri yaklaşımını ortaya koyması adına önemlidir:

> "Rasülullah'ın (s.a.v.) ashâbının bu meselelerde ne üzere olduklarına bak. Eğer onlar bu meselelerde ihtilâf etmişlerse onların görüşlerinden uygun olanı al. Zira durum böyleyse bu meselelerde genişlik içerisindesin demektir. Yok, onlar bu meselede bir görüş üzere birleşmişlerse ve onlardan tek bir kişi bile ayrılmamışsa, bu durumda onlardan ayrılıp nereye gidilecektir. Zira helâk olmak, onlara muhalefet etmektedir. Onlar bir şey üzerinde görüş birliği etmişlerse hidayetin ondan bakasında olması asla söz konusu olmamıştır. "[144]

Sonuç olarak risâlelerde ağır basan ve ısrarla vurgulanan yaklaşım, selef-i-sâlih'in yoluna ittiba, onların görüş birliği içerisinde bulundukları konulara ittiba etme ve ihtilafa düştükleri konulardan ise sakınma şeklindedir.

3. Kitâbü's-Sünneler'in Başlangıcı

Kitâbu's-Sünne literatüründe hicri ikinci asrın ikinci döneminde veya hicri üçüncü asrın hemen başlarında yazıldığı anlaşılan bazı eserler bulunmasına rağmen bunların bir kısmının günümüze ulaşmadığı veya ulaşmışsa da ilim dünyasının haberdar olmadığı görülmektedir. Klasik kaynaklarda ismi zikredilmesine rağmen mevcut bilgilere göre günümüze ulaşmadığı tespit edilen eserler şunlardır:

1. Mekhûl eş-Şâmî (ö. 112/730), *Kitâbü's-sünne*[145]

2.Muhammed b. Ömer el-Vâkıdi (ö.207/822), *Kitâbu's-Sünne ve'l-cemaa ve zemmil'l-heva*[146]

[144] Âlu Hamdân, **el-Câmi fi akâidi ve resâili ehli's-sünneti ve'l-eser**, 104.
[145] İbn Nedim, **el-Fihrist**, Beyrut 1398/1978, I, 283; El-Âzami, **İlk Devir Hadis Edebiyatı**, 81. (Fakat bu eserin itikada dair değil fıkha dair bir eser olduğu söyleniyor. Hatice Saliş söz konusu tezinde listenin ikinci sırasında tâbiûn fakîhlerinden Mekhûl eş-Şâmî'nin (ö. 112/730) *Kitâbü's-Sünen fi'l-fıḳh* olarak bilinen eserinin adını *Kitâbü's-Sünne* şeklinde vermekte ve dipnotta eserin isminin *Kitâbü's-Sünen* olarak da geçtiğini belirtmektedir. Adından da anlaşılacağı üzere eser, itikâda dair değil fıkha dair bir eserdir. (Bk. Eyyüp Said Kaya, "Mekhûl b. Ebû Müslim", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/552.)
[146] İbn Nedim, **A.g.e**, I, 144.

3.Ebû Said Esed b. Musa (ö.212/827), *Risâletü Esed b. Musa ila Esed b. Furat fi luzûmi's-sünne ve't-tahzîr mine'l-bid'a* [147]

4.Ebû Âsım en-Nebil (ö.212/827), "*Kitâbü's-Sünne"*[148]

Mihne Hâdisesi erken dönemde kaleme alınmış bu kitapların sayısının az olduğu görülmektedir. İsmini zikrettiğimiz bu kitaplar elimizde olmadığı için muhtevası hakkında bir şey söylemek de mümkün görünmemektedir. Daha sonraki literatürde bu eserlerden yapılan toplu bir alıntı da araştırabildiğimiz kadarıyla tespit edilememiştir.

Mihne hâdisesinin erken dönemlerinde kaleme alınmış olmasına rağmen günümüze ulaşan kitapların sayısı da aslında pek fazla değildir. Bu eserler, Hümeydî'nin (ö.219/834) *Usûlü's-Sünne*, Kasım b. Sellam'ın (ö.224/839) *Kitâbu'l-İman* ve İbn Ebû Şeybe'nin (ö.235/850) *Kitâbü's-Sünne (Kitâbu'l-İman)* adlı eserleridir. Bu kitapların önemli bilgiler sunmasına rağmen o dönemin tartışmalarını sınırlı miktarda yansıttığı görülmektedir. Dolayısıyla yukarıda söz konusu eksikliği gidermek için hicri birinci asrın sonu ile ikinci asrın ilk yarısında selef âlimlerinin itikâdını yansıtan risâlelere bu sebeple yer verilmiştir. Bu risâleler vesilesi ile mihne dönemi öncesi tartışılan konular, fikri arka plan ve muhataplar daha geniş bir perspektifte ortaya konulmuştur.

3.1. Kitâbü's-Sünne'lerin İlk Örnekleri

3.1.1. Ebû Bekir el-Humeydî'nin (ö.219/834) Usûlü's-Sünne Adlı Eseri

Humeydi'nin (ö.219/834) *Usûlü's-Sünne* adlı eseri *Kitabu's-Sünne* geleneği içinde günümüze ulaştığı bilinen ilk eser olup[149] müellifin *el-Müsned* isimli eserinin sonunda 2,5 sayfalık küçük bir risâle[150] halinde basılmıştır. Ayrıca İbn Kudâme (ö.620/1223)[151], İbn Teymiyye (ö.728/1328)[152], Zehebî (ö.748/1348) ve İbn Kayyim (ö.751/1350)[153] gibi âlimler bu eseri Humeydî'ye nispet etmiş ve oradan alıntıda bulunmuşlardır. Dolayısıyla eserin Humeydî'ye ait olduğu konusunda bir şüphe bulunmamaktadır. Burada ayrıca Humeydî'nin

[147] İşbilî, **Fehrese,** 299, Bağdatlı İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-Ârifîn**, I, 203.
[148] Zirikli, **A'lâm: Ḳāmûsü terâcim**, nşr. Züheyr Fethullah (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 2002),III, 310.

[149] Selahattin Yücel, **Hadis Literatüründe "Kitâbu's-Sünne "Geleneği**, Mizan Yayıevi, İstanbul, 2014, s. 59.
[150] Ahmet Yücel, "Humeydî", **DİA**, XVIII, 357.
[151] İbn Kudâme, **Zemmu't-Te'vil**, Ey İnsanlar Yayınları, 2013,s.39.
[152] İbn Teymiyye, **Mecmûu Fetâvâ,** IV, 6.
[153] İbn Kayyım, **İctimâ'u'l-cüyûşi'l-İslâmiyye,** 86.

eserine "es-sünnetü indenâ" tabiriyle başlaması nedeniyle içerdiği fikirlerin sadece onun görüşü olmayıp, bu bilgilerin selefin itikadından elde edildiği gösterilmiş olmaktadır.

Humeydî'nin *Usûlü's-Sünne*'de ele aldığı konular sırasıyla şöyledir: "Kadere iman etmek, İmanın söz ve amel olduğu, artıp eksileceği, Allah'ın kendilerinden razı olduğu sahabîlere övgüde bulunmak, Kur'ân, Allah'ın kelamıdır, mahlûk değildir, ru'yetullah, sıfatların ispatı, Ehl-i Sünnet ile Hariciler arasındaki farklar ve İslam'ın temel rükünlerini veya bazısını terk eden kişiye küfür nispet edilip edilmeyeceği" konuları işlenmiştir. Risâle hakkındaki diğer değerlendirmeler aşağıda daha detaylı olarak incelenecektir.

3.1.2. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö.224/839) Kitâbu's-Sünne (Kitâbu'l-İman) Adlı Eseri

Kitâbü's-Sünne fi'l-İman ve me'âlimihi ve sünenihi ve ziyâdatihi ve nuksânihi ve'l-hücce alâ men hâlefe ehle's sünne mine'l- mübtedi'a adlı eser, Ebu Ubeyd Kâsım b. Sellâm'a (ö.224/839) nispet edilmektedir. Bazı kaynaklarda bu eser *Kitâbu'l-İman ve meâlimihi ve sünenihi* ve *istikmâlihi ve deracâtihi* adıyla zikredilmektedir.[154]Bu adla Nâsıruddîn el-Elbânî tarafından tahkik edilmiştir.[155] 50 sayfa civarında müstakil bir kitap olarak neşr edilen bu eserde yer yer ayet, merfu, mevkuf, maktu rivayetlere ve akli istidlallere yer verilmiştir.

Eser; risâlenin başında belirtildiği üzere İslam toplumunun iman, imanın mükemmelliği, artması ve eksilmesi konularındaki görüş ayrılıklarını ve Ehl-i Sünnet'in bu konudaki görüşüyle, kendilerinden farklı düşünenlere karşı ileri sürdükleri delilleri ortaya koymak adına kaleme alınmıştır. [156]

Müellif imanın başta dil ile ikrar daha sonra diğer dini hükümler geldikçe onlarında dil ile ikrar emrinden farksız olarak iman tanımına eklendiğini ayet, hadis ve akli istidlallerle ortaya koyduktan sonra sırasıyla imanda derece, imanda istisna, imanda artma ve eksilme, imanın amel değil söz olarak tanımlanması, imanı amel olmasa da kalpte oluşan ma'rifet olarak kabul edenlere reddiye, âlimlerin imanı amelsiz söz olarak kabul edenlere yönelik eleştirileri ve onlarla birlikte oturmayı yasaklamaları, büyük günah sebebiyle imandan çıkmak ve imandan çıkarmayan, ancak büyük günahlardan sayılan günahlar adlı bâb başlıklarını ayet ve hadislerden

[154] Brockelmann, **Târihu'l-edebi'l-arabî**, trc. Seyyid Ya'kub Bekir- Abdulhalim en-Neccâr, Kahire, 1993, II, 158.

[155] Eser Sönmez Kutlu tarafından **"İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler"** kitabı içerisinde tercüme edilmiştir.

[156] Kâsım b. Sellam, **Kitâbu'l-İman**, 9.

deliller getirerek ve bunlardan da yola çıkarak yapmış olduğu akli çıkarımlarla destekleyerek imana dair konuları risâlesinde işlemiştir.

2.5.3. İbn Ebû Şeybe'nin (ö.235/849) Kitâbü's-Sünne (Kitâbu'l-İman) Adlı Eseri

Yaklaşık 42 sayfadan oluşan *Kitâbu'l-İman* adlı eser İbn Ebî Şeybe'ye (ö.235/849) nispet edilmektedir. 50 merfû hadisin bulunduğu, ayrıca mevkûf haberlere de yer verilen İbn Ebî Şeybe'nin Kitâbü's-sünne'sini, kendi görüşüne yer vermeksizin, konuyla ilgili bulduğu hadis, sahâbe ve tâbiun ulemasının fikirlerini herhangi bir sıralama ve başlıklandırmaya girmeksizin telif ettiği görülmektedir.

Eserde namazı terk edenlerle ilgili haberler, imanın tanımı, imanın mahiyeti, imanın artıp-eksilmesi, îmanın şubeleri ve dereceleri, imanda istisna, amelin imandan bir cüz olup olmadığı, Mü'minlerin vasıfları, kader hakkında rivayetler, imanın şartları [157] ve bazı davranışları yapanların inanç açısından durumları ile ilgili hadisler zikredilmektedir. Kitap şu hâtime cümlesi ile sona ermektedir: "Ebû Bekir der ki: Bize göre îman söz ve ameldir. Artar ve eksilir."[158] Bu eser, onun *Musannef*'indeki *Kitabu'l-Îmân* bölümüne benzemektedir. Nitekim *Kitâbü's-sünne*'nin muhakkiki Elbânî, *Musannef*'teki bölüm ile bu kitap arasında tertip ve ufak tefek değişiklikler bulunduğunu söylemektedir.[159]

İbn Ebi Şeybe'nin Kitâbü's-sünne'sinde, hocası Kâsım b. Sellâm'dan etkilendiği söylenebilir. Zira müellif çoğunlukla aynı konuları işlemiş ve aynı istidlallerde bulunmuştur. Fakat Kâsım b. Sellâm akli istidlallere sıkça yer verirken İbn Ebi Şeyybe'nin herhangi bir yoruma rastlanmaksızın salt rivayet nakillerinden oluşması iki eser arasındaki farkı ortaya koymaktadır. İman ve İslâm'a dair 139 hadisi ihtiva eden bu eser, Elbânî'nin tahkikiyle 1385/1965'te bir mecmua içinde, 1983'te de Kuveyt'te müstakil olarak basılmıştır.[160]

Mihne Hâdisesi erken dönemden günümüze ulaşarak araştırmaya konu olan eserlere yönelik genel bilgilerin ardından aşağıda bu kitaplar, dönemin te'lif anlayışını ve yöntemini daha iyi görebilmek için yazarın muhatapları, üslübu ve anlayışı ele alınacaktır.

---

[157] İbn Ebî Şeybe, **Kitâbu'l-İman**, 43.
[158] İbn Ebî Şeybe, **Kitâbu'l-İman**, 46.
[159] Elbânî, Muhammed Nâsıruddîn**, Kitâbu'l-Îman**, Muhakkikin Mukaddimesi.
[160] İbn Ebî Şeybe Ebû Bekr Abdullah ibn Muhammed el-Absî, **Kitabu'l-Îmân**, thk. thr. tlk. Muhammed Nâsıruddîn el-Elbânî, Dimaşk, 1385/1965.

4. Mihne Hâdisesi Erken Dönem Eserlerin Tertip ve Muhteva Değerlendirmesi

4.1. Muhtemel Muhatapları

Mihne hâdisesi erken dönem eserler incelendiğinde yer yer açıkça isim verilerek bazı fırkaların muhatap alındığı gözlemlenirken genel olarak hâkim olan üslup, muhatapların zikredilmemesidir. Fakat incelenen konulardan ve dönemdeki bilinen tartışma ortamlarından yola çıkılarak eserlerde Kaderiyye, Cehmiyye, Mürcie, Mutezile, Râfıza ve Hariciler'in muhatap alındığı söylenebilir. Her üç eserde de bizzat muhatap alınan fırkalar ise Kaderiyye, Cehmiyye ve Mürcie olarak tespit edilmiştir. Bu muhataplara ek olarak Kâsım b. Sellâm eserinin sonunda İbâziye, Sufriye ve Fazliye fırkalarını da açıkça zikretmektedir. Nitekim "Kitâbu's-Sünne" geleneğinde müellifler, "iman" konusunda Mürcie'ye; sahabilerin fezaili konusunda Rafiza'ya; "esma ve sıfatlar" konusunda Mu'tezile ve Cehmiyye'ye; "kader" konusunda Kaderiye ve Mu'tezile'ye; "i'tisam" konusunda Hariciler ve Mu'tezile'ye karşı reddiyenin yapıldığının tespiti[161] müelliflerin muhataplarının bulunmasında yardımcı olacaktır.

Bu başlık altında sadece mezheplerin eserlerde muhatap alınma boyutları ele alınacaktır.

4.1.1. Hârîciyye

Kitâbü's-sünne müellifleri Hâricîleri biri itikâdi, diğeri ise siyasi anlama gelecek şekilde iki yönüyle ele alırlar. Hâricîler, itikâdi anlamda büyük günah işleyeni tekfir eden[162]; siyasi anlamda ise zalim olarak addettikleri mevcut otoriteye karşı çıkıp, onlara isyan etmeyi vacip gören Müslüman kitlenin adıdır. Bu yüzden İslam cemaatinden ayrılma ve devlet başkanına karşı ayaklanma Hâricîliğin temel vasıflarından sayılmıştır.[163]

İncelediğimiz eserlerde Haricîliğin izi sürüldüğünde Humeydi'nin risâlesinde onların isimleri zikredilerek muhatap alındığı görülmektedir. Kâsım b. Sellâm ve İbn Ebî Şeybe'nin eserlerinde ise onlar "büyük günah sebebi ile imandan çıkma konusu" başlığı altında muhatap alınmış olmalıdır.[164]

Hümeydî onların büyük günah işleyeni tekfir etmelerine karşı "Biz Haricilerin dediği gibi "Büyük günah işleyen kâfir olmuştur" demeyiz. Günah işleyen kimse tekfir edilmez, bilakis

[161] Selahattin Yücel, **Hadis Literatüründe "Kitâbu's-Sünne "Geleneği**, 23.
[162] Humeydî, **"Usûlu's-sünne"**,II,548.
[163] Selahattin Yücel, **Hadis Literatüründe "Kitâbu's-Sünne "Geleneği**, 132.
[164] Kâsım b. Sellam, **Kitâbu'l-İman**, 48.

Rasulullah'ın (sav.) zikrettiği (İslam'ın) beş rüknünü terk eden kimse tekfir edilir."[165] diyerek Haricileri eleştirmiştir.

Daha sonraki akâid kitaplarındaki genel bilgilerden nispeten farklı olan, İslam'ın beş temel esasını reddeden kişilerin tekfir edileceğini belirtilmesini Humeydî şu şekilde açıklamaktadır: "(İslam'ın şartlarından olan şu) üç şartı terk eden kimseye (şehadeti yerine getirmeyen, namaz kılmayan ve oruç tutmayan) gelince o kimsenin küfrü hususunda bir tartışmaya dahi ihtiyaç yoktur. Çünkü bu üç şartın zamanlarını vaktinden sonraya erteleyip bilinçli olarak vaktini geçirdikten sonra kaza etmesine karşılık ona bir sevap yoktur. Zekâta gelince, onu vaktini geçirip erteleyerek zekât verdiği zaman sevap kazanır, fakat (şer'i açıdan mazeret sayılabilecek bir özrü olmaksızın zekât vermeyi) ertelediği için günahkârdır."[166]

Humeydî, hacc konusunda ise, yükümlü olup hacca gidebilme imkânı bulunan kimselere farz olduğunu ve ne zaman bu şartlar tahakkuk ederse o zaman gideceğini belirtmektedir. Şartları oluşmasına rağmen hacca gitmeyi erteleyen kimsenin, zekâtı erteleyen kimse gibi günahkâr olmayacağı söyler. Çünkü zekâtın fakir Müslümanların hakkı olduğunu ve dolayısıyla zekât vermeyi ihmal eden kimsenin, zekâtı fakir Müslümanlara ulaşana kadar günahkâr olacağını söylemektedir.[167]

Sonuç olarak ele alınan eserlerde Hâriciler'in itikâdi noktada Ehl-i Sünnete muhalif olan "büyük günah" konuşundaki karşıt görüşleri eleştirilmiş ve sahih olan görüş birtakım istidlâli ve akli çıkarımlarla ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Büyük günah işleyenin durumu hakkında Kâsım b. Sellâm ise kendi görüşünü "Masiyet ve günahlar imanı ortadan kaldırmaz, küfrü de gerektirmez. Ancak onlar Kur'ân'ın pek çok yerinde Allah'ın inananları vasıflandırdığı ve onlara şart koştuğu, imanın hakikat ve ihlas kısmını ortadan kaldırır."[168] şeklinde açıklamıştır. O bu sözleriyle Hâricîlerin bakış açısını eleştirdiği, ancak Humeydî ile de bazı noktalarda farklı düşündüğü anlaşılmaktadır.

4.1.2. Mürcie

Söz konusu eserlerin üçünde de iman konusuna değinilmiştir. Fakat Humeydi'nin eserinde "imanın söz ve amel olduğu ve artıp eksileceğinin" vurgusu ile yetinilmiştir. Kâsım

[165] Humeydi, **"Usûlu's-sünne"**,II, 548.
[166] Humeydi, **"Usûlu's-sünne"**,II, 547.
[167] Humeydi, **"Usûlu's-sünne"**,II, 548.
[168] Kâsım b. Sellâm, **Kitâbu'l-İman**, 40.

b. Sellâm ve İbn Ebî Şeybe'nin eserlerinde ise İslam toplumunun iman, imanın mükemmelliği, artması ve eksilmesi konularındaki görüş ayrılıklarına dair müellifin nazarında Ehl-i Sünnet'in tavrı ortaya konmaya çalışılmış ve bu konuda farklı düşünen Mürcîe'nin yanlışlığı ileri sürülmüştür.[169] Bu bağlamda imanın mahiyeti, artması-eksilmesi konusunda özellikle amel olmadan kavlin, niyet olmadan da amel ve kavlin işe yaramayacağı, sünneti göz ardı ederek de kavil, amel ve niyetin beyhude olduğunu belirtilmiştir. Yine eserlerde ortak olarak imanda derece, imanda istisna, imanın şube ve dereceleri ortaya konulmaya çalışılarak bu şekilde bir taraftan Mürcie'nin iman anlayışına cevap verilirken diğer taraftan her şeyin başının sünnete tabi olmaktan geçtiği ifade edilmektedir. Ayrıca Ehl-i hadisin özellikle iman konusunda Mürcie'yi sünnete muhalefet etmekle suçladıkları[170] dikkate alınırsa müelliflerin sünneti merkeze alma vurgusunun muhataplarının esas eksik noktalarını göstermeye matuf olduğu ileri sürülebilir.

İncelediğimiz eserler arasında Kâsım b. Sellâm'ın kitabında, müellif, imanın artıp-eksilmesi konusunda, artma ve eksilmeyi kabul etmeyenlere veyahut imanın artmadığını, insanların onun daha fazla miktarına sahip olduğunu iddia edenlere ya da imandaki artmayı yakînin artması olarak görenlere fikirlerindeki tezatlığı somut örnekler üzerinden izah etmeye çalışmıştır. Şu metin buna örnek gösterilebilir:

> İmanın artmadığını, insanların onun daha fazla miktarına sahip olduğunu iddia edenlere gelince, bu görüşün gerçekle alakası yoktur.. Çünkü bir adamın malının miktarının 1000 dirhem olduğu söylense, daha sonra 100 dirhem arttığı söylense, insanlar bundan 1000 dirhemin üzerine 100 dirhem daha ilave edildiğinden başka bir anlam yüklemez. Diğer bütün şeylerdeki durum bunun gibidir. İman da aynıdır. İnsanların imandan daha fazla miktarına sahip olması, sadece imandaki artmadan dolayı olabilir." [171]

Söz konusu eserlerdeki konulardan farklı olarak Kâsım b. Sellâm'ın "imanda tedricilik" fikrini ortaya koyması yönüyle özelliklidir. O, Kur'ân'ın tedricen indirildiği gibi İmanın da mü'minlere tedricen indirildiğini savunur. Hicri ilk yıllarda sadece dilleriyle inandık demeleri sebebiyle mü'min diye isimlendirildiklerini; çünkü o zaman bundan başka farz olmadığını,

---

[169] Kâsım b. Sellam, **Kitâbu'l-İman**, 9, İbn Ebî Şeybe, **Kitâbu'l-İman**,6-15.

[170] Bu konularda detaylı bilgi için bkz. Uğur Erman, "Mürcie ve Ehl-i Hadis Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta'dil İlmine Dönemin Te'lifatına ve Sosyal/Beşeri İlişkilere Yansıması (Hicri III. Asır)", **Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** 2018, Cilt 5, Sayı 2, 89-108; Talat Koçyiğit, **Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münâkaşalar**, 57.

[171] Kâsım b. Sellam, **Kitâbu'l-İman**, 25; Kutlu, **A.g.e**, 229.

daha sonra ise dini hükümler inmeye başlayınca, aralarında herhangi bir ayrıma gidilmeksizin, dille ikrar etmeleri emri gibi bunlarında insanlar için artık bağlayıcı olduğunu birtakım ayet ve hadisler serdederek ortaya koymuştur.[172]

Netice itibari ile söz konusu müellifler Ehl-i Sünnet'in İman hakkındaki görüşüyle, Selef'in yolundan çıktıklarını düşündükleri kişilere karşı delillerini ortaya koymuşlar ve bu konudaki muhatapları Mürcie'nin görüşlerinin sünnete muhâlif olduğunu kaydetmişlerdir.

4.1.3. Kaderiyye

Kaderiyye'nin çıkışını ilk dönemdeki iç çekişmelerle irtibatlandıran âlimler Cemel ve Sıffîn Savaşı'nda Müslümanların birbirinin kanını akıtması diğer problemlerle birlikte kader konusunu da gündeme getirdiğini ve özellikle olumsuz fiilleri insan iradesine dayandıran görüşler ileri sürülmeye başlandığını kaydetmişlerdir.[173] Bu fikirlerin ortaya çıktığı dönemden itibaren tartışılmaya başlandığı konuya dair ayet ve hadisler ileri sürülerek muhatapların iddialarına cevaplar verildiği söylenebilir. Dolayısıyla Kitâbü's-sünne geleneğinde hayır ve şer hepsinin Allah'tan olduğunu, kişinin takdir edilmeyen hiçbir şeye ulaşamayacağı, takdir edilenden kaçamayacağının belirtilmesi[174] bu cümlenin muhataplarının Kaderîler olduğunu göstermektedir. İncelenen eserlerde sadece Humeydi'de 'hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna, acısıyla tatlısıyla kadere iman edilmesi gerektiğine' değinilmiş ve buna iman etmenin sünnettin esasını teşkil ettiğinin vurgusu yapılarak bu konuya yer verilmiştir. Böylelikle onlar doğrudan muhatap olarak zikredilmemişlerse de bu cümleyle Kaderilerin kastedildiği anlaşılmaktadır.

Neticede yapılan bu vurgu, söz konusu eserdeki muhataplardan birinin de Kaderiyye mezhebi olduğunu göstermektedir. Fakat bu mezhebin adının anılmadığı ve onlara yönelik herhangi bir reddiye veya eleştiriye yer verilmediği belirtilmelidir.

4.1.4. Cehmiyye –Mutezile

Araştırmaya konu olan eserlerde de "Kur'ân Allah'ın kelamıdır, mahlûk değildir" görüşüne, Ru'yetullah'a ve Allah'ın sıfatlarının ispatı konularına yer verilmiş, fakat diğer birçoklarında olduğu gibi burada da muhataplarının kim veya kimler oldukları belirtilmemiştir. Ancak adı geçen konulara bakıldığında muhatapların Cehmiye ve Mutezile oldukları ileri

[172] Âli İmran, 130. , Mâ'ide, 95. Bakara, 143, 83, 110, Tevbe, 103. Kâsım b. Sellam, **Kitâbu'l-İman**, 9.
[173] İlyas Üzüm, "Kaderiyye", **DİA.**, XXIV, 64.
[174] Humeydi, **Usûlu's-sünne**, II, 546.

sürülebilir. Öte yandan muhatapların kimliği konusunda bazı ipuçları da bulunmaktadır. Örneğin sıfatların inkârı konusunda "*Rahman Arşa istivâ* etti"[175] ayeti zikredildikten sonra Allah'ın arşa istivâ ettiği düşüncesinde olmayanın Muattıla ve Cehmiyye olduğu belirtilerek sıfâtullahı inkâr edenlerin Cehmî olacakları ileri sürülmüştür.[176] Yine yukarıda işaret edildiği üzere Mu'tezile Kur'ân'ın mahlûk olduğu akidesini, mezhebin en önemli esası olan "Tevhid" inancına uygun düşmesinden ve zatının dışında başka bir şeyin kadîm olamayacağı düşüncesinden hareketle benimsemiştir.[177] Söz konusu tevhidi sağlayabilmek için O'nun sıfatlarının kadîm olmadığını ileri sürmüştür. Kur'ân da Allah'ın kelam sıfatı olduğu için, buna bağlı olarak onun da mahlûk olduğunu iddia etmiştir.[178] Cehmiyye ile Mu'tezile Halku'l-Kur'ân konusunda aynı düşünceleri paylaşmaktadır.[179]

Kitaplarını incelediğimiz müelliflerden sadece Humeydi mezkûr konu hakkındaki görüşlerini sunarken Kur'ân'ın Allah'ın kelamı olduğunu vurgulamış, Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu söyleyenlerin ise bid'atçi sayılacaklarını kaydetmiştir. Bu konuda Humeydî, Ehl-i hadisin selef düşüncesini önemsemesi prensibine uygun olarak selef-i sâlihîn arasında bu görüşte olan bir kimsenin bulunmadığına dair Süfyan b. Uyeyne'nin kavline yer vermesi önemlidir. Bu kaydıyla o, söz konusu görüşün bid'at, yayanların ise bida'atçi sayılacağını vurgulamıştır.[180]

Benzer şekilde Mu'tezile ve Cehmiye'nin müteşâbih ayetlerin te'vil edilebileceğini[181] savunmalarına karşı Humeydi'nin eserinde Ehl-i Hadis'in de benimsemiş olduğu müteşâbihât'ın te'vil edilemeyeceğine yönelik görüşü savunulmuştur.[182] Eserde "Yahudiler 'Allah'ın eli bağlıdır' dediler. Söylediklerinden ötürü kendi elleri bağlansın ve lanete uğrasınlar! Hayır, O'nun iki eli de açıktır, dilediği gibi verir…"[183], "…Yeryüzü kıyamet gününde bütünüyle O'nun elindedir…" [184] ayetleri zikredilmiştir. Allah'ın kendisi için kullandığı bu isimlendirmelerin, manasına girmeksizin kullanılması gerektiği ileri sürülmüştür.[185]

---

[175] Tâhâ,5.
[176] Humeydi, **Usûlü's-Sünne**, II, 547.
[177] Bkz. 72. Dipnot
[178] Hüseyin Hansu, **Mutezile ve Hadis**, 91.
[179] Ahmed b. Hanbel, **er-Red ale'zZenâdika ve'l Cehmiyye**, 69-73.
[180] Humeydi, **Usûlu's-sünne**, II,547.
[181] Yusuf Şevki Yavuz, "Müteşâbih", **DİA.**, XXXII, 204-207.
[182] Mehmed Hayri Kırbaşoğlu, 429.
[183] Maide, 64.
[184] Zümer, 67.
[185] Humeydi, **Usûlü's-Sünne**, II, 547.

Yine incelediğimiz eserler arasında Humeydi, Allah'ın dünyada ve ahirette görülmesini mümkün görmeyen Mu'tezile ve Cehmiye'ye karşılık, mü'minlerin kıyamet gününde Rablerini göreceklerini ve ahirette ru'yetin ikrarının gerekli olduğu vurgulamıştır.[186] Müellif bu konu hakkında sadece bir cümle ile yetinmiş, herhangi bir istidlal veya karine kullanmaksızın konuyu detaylandırmamıştır.

Yukarıda zikredildiği üzere bu kitaplarda çoğu kere muhatapların kimliği açık olarak belirtilmemiştir. Fakat istisnai olarak Kâsım b. Sellâm imana dair Ehl-i Sünnet'in itikadını birtakım delillerle ortaya koyduktan sonra eserinin sonunda Cehmiyye'nin fikrini şu şekilde özetlemektedir:

> "Cehmiyye dedi ki: İman, ne dilin şehâdeti, ne nübüvveti ikrâr ne de farzları eda etmektir; o sadece kalple Allah'ı bilmektir. (ma'rifet). Bu konuda meleklerin imanını delil getirdiler ve dediler ki; melekler, Allah peygamberleri yaratmadan önce mümin idiler."

Netice itibarı ile sıfatlarla ilgili mevzulara ve rivayetlere yer vererek Cehmiyye mezhebinin eleştirildiği görülmektedir. Bununla birlikte bu eserlerde Hz. Peygamber'den (sav.) "Cehmiyye" lafzının geçtiği ve Cehmiyye mezhebinin zikredildiği herhangi bir hadis nakledilmemiştir.

4.1.5. Râfıza

Mihne Hâdisesi erken dönem Kitâbü's-Sünne'leri içerisinde Humeydi'nin risâlesinde Sahabîlerin övülmesine dair bir bahsin yer almış olması -Sahabeye ta'n- meselesini akla getirmekte ve bu özellikleri ile meşhur Râfizîlerin muhatap alındığı hissedilmektedir. Ancak diğer birçok konuda olduğu gibi burada da açık olarak muhatabın kimliği zikredilmemiştir.

Hicrî ikinci asırda Râfizîler iyice yaygın olduğu ve buna bağlı olarak sahabîler hakkındaki tartışmalar da gündemi meşgul ettiği için Humeydî'nin olumsuz tavırlara bir cevap niteliğinde "Onlardan sonra gelenler ise şöyle derler: "Ey Rabbimiz! Bizi ve bizden önce iman etmiş olan kardeşlerimizi bağışla…"[187] ayetinden hareketle onlara hayır duada bulunulması gerektiğini, kim onlara veya birine hakaret eder ya da olumsuz şekilde anarsa sünnet yolunu tutmadığını ve ona feyden de bir pay verilmeyeceğini belirtmiştir. Zira ayette "Bu mallar özellikle, Allah'tan

[186] Humeydi, **Usûlü's-Sünne**, II, 547.
[187] Haşr,10.

bir lütuf ve hoşnutluk ararken ve Allah'ın dinine ve peygamberine yardım ederken yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılan fakir muhacirlerindir."[188] buyrulmuştur. Humeydî ve kendisinden alıntı yaptığı Malik b. Enes (ö.179/795) nazarında bütün bu ayetlere rağmen Sahabe'nin hakkını korumayan şahıslar kınanmayı hak etmiş olmaktadır.[189]

Netice itibariyle I. asrın ikinci yarısından itibaren II. asır boyunca ve III. asrın ilk yarısında yoğun bir şekilde devam eden sahâbeye yönelik eleştiriler, III.asrın ikinci yarısından itibaren muhaddisler başta olmak üzere, kaleme aldıkları pek çok eserle ashabı savunarak ve faziletlerini ortaya koyarak mezkur fırkalara cevap veren Selef-i salih ulemasının gayretleri sayesinde durdurulmaya çalışılmıştır.

4.2. Eserlerin Üslübu

Genel olarak Kitâbü's-Sünne'lere bakıldığında "arz" ve "red" olmak üzere iki tavırla hareket edildiği görülmektedir. Birinci tavra göre müellifler selefin kendi akâid görüşünü sunarken muhaliflerin görüşlerini de yeri geldikçe eleştirmekte ve reddetmektedir. İkinci tavırda ise tamamen reddiye mantığı ile muhaliflerin görüşleri tenkit edilmektedir.[190]

Mihne hâdisesi erken dönem eserleri başlığı altında ele alınan eserler incelendiğinde ise "arz" metodunun daha fazla öne çıktığı görülmektedir. Onlar kendi itikâdi görüşlerini bazen doğrudan bazen de nakli delil ve istidlaller vasıtası ile ortaya koydukları görülmektedir. Muhaliflerinin görüşlerini ise yeri geldikçe eleştirmiş ve reddetmişlerdir. Yine müellifler bir konuyu ele alırken kuvvet bakımından deliller arasında fark gözetmeksizin konuyla ilgili ayet, hadis, sahâbe sözü, tâbiûn veya sonraki âlimlerin görüşlerini delil olarak sunmuşlardır. Kâsım b. Sellâm'ın eseri ise aklî yorumlara yer vermesi açısından dikkat çekmektedir.. Aşağıda Mihne dönemi öncesi olarak ele aldığımız eserler sayıca az olduğu için eserlerin üslubunu açık bir şekilde ortaya koyabilmek adına eserler tek tek ele alınacaktır:

[188] Haşr,8.
[189] Humeydî, **"Usûlu's-sünne"**,II,546.
[190] Selahattin Yücel, **Hadis Literatüründe "Kitâbu's-Sünne "Geleneği**, 25.

4.2.1. Humeydi'nin Eseri

"Humeydi'nin "Usulü's-Sünne"sinde selef âlimlerinin akidesine dair ifadeler kısa ve öz bir şekilde verilmiştir. Müellif yer yer itikâdî meselelere ayetlerden istidlallerde bulunmuş, tâbiun ve etbâu't-tâbiînin sözlerine yer vermiştir.[191] Mesela sahâbîlere övgüde bulunmakla ilgili olarak "Onlardan sonra gelenler ise şöyle derler: "Ey Rabbimiz! Bizi ve bizden önce iman etmiş olan kardeşlerimizi bağışla…"[192] ayetine yer vermiş ve sonrasında "Bir kimse onlar için istiğfar (bağışlanma) dilemediği müddetçe iman etmiş olmaz. Dolayısıyla, onlara veya onlardan herhangi birine hakaret eden yahut onları aşağılayan (eksik gören) kimse sünnet üzere değildir ve onlara fey'den pay yoktur."[193] Muhtemelen burada fey meselesi biraz kapalı kaldığı için müellif devamında, Malik b. Enes'ten (ö.179/795) birçok kişi vasıtasıyla işittiği şu rivayete yer vermiştir: "Allah fey'in kime verileceğini "Bu mallar özellikle, Allah'tan bir lütuf ve hoşnutluk ararken ve Allah'ın dinine ve peygamberine yardım ederken yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılan fakir muhacirlerindir…'[194] ayetiyle belirlemiştir. Sonrasında Allah "Onlardan sonra gelenler ise şöyle derler: "Ey Rabbimiz! Bizi ve bizden önce iman etmiş olan kardeşlerimizi bağışla…"[195] buyurmuştur. Bu iki ayeti birlikte değerlendiren Malik b. Enes, "Bu ayetlerin gereğini getirmeyen kişilere fey'den bir pay verilmez" demiştir.[196]

Humeydî sahabenin hukuku konusunda ayet ve Malik'in yorumunu delil olarak zikretmesine rağmen her konuda aynı üslubu takip ettiği söylenemez. Mesela İmanın mahiyeti ve artması-eksilmesi konusunda herhangi bir delil zikretmezken Kur'ân'ın Allah'ın kelamı olduğuna dair açıklamasında Süfyan b. Uyeyne'nin istişhadına başvurmuştur. Müteşâbih'in te'vil edilemeyeceği konusunda ise; "Yahudiler 'Allah'ın eli bağlıdır' dediler…" [197] , "…Yeryüzü kıyamet gününde bütünüyle O'nun elindedir…" [198] ayetlerini delil olarak zikretmektedir. İsim vererek iktibas sıklığına bakıldığında Humeydî'nin eserinde sadece Malik b. Enes ve kendisinden çokça istifade ettiği Süfyan b. Uyeyne'den alıntı yaptığı görülmektedir.

Başka yerlerde Humeydi, konuyu delillendirmeye pek fazla ihtiyaç hissetmeksizin Ehl-i hadîse mensup bir müellif olarak kendi nazarında devrin sahih itikad anlayışını izah etmekte, aksi görüşleri ise reddetmektedir. Nitekim girişteki "Bize göre" ifadesindeki çoğul kullanımdan

[191] Humeydi, **"Usûlu's-sünne"**,II, 546-548.
[192] Haşr,10.
[193] Humeydi, **"Usûlu's-sünne"**,II, 546.
[194] Haşr,8.
[195] Haşr,10.
[196] Humeydi, **"Usûlu's-sünne"**,II, 546.
[197] Maide,64.
[198] Zümer,67.

ve metnin genel üslubundan hareketle onun selef ulemanın düşüncelerini yansıttığı anlaşılmaktadır. Ayrıca onun Süfyân b. Uyeyne'den Kur'ân'a yaratılmış diyenlerin bid'atçi sayılacaklarını naklederken "Zira biz selefimizden böyle diyen birini işitmedik"[199] sözünü de aktarması bu durumu desteklemektedir.

Neticede metnin genelinde itidalli bir üslup hâkim olmakla beraber ileride görülecek olan Mihne sonrası eserlere nispetle çok sert ifadelere pek fazla yer verilmediği ileri sürülebilir. Humeydî'nin incelediğimiz eserindeki en sert ifadeler selefin itikadına aykırı hareket edenler için kullanılan 'Bid'atçi' ve 'Muattıl, Cehmî' tabirleridir.[200]

4.2.2. Kasım b. Sellam'ın Kitâbü'l-İmân'ı

Kâsım b. Sellâm'ın "Kitâbu'l-İman"ında kesin bir üslupla sadece kendi düşüncelerini doğrudan vermekten ziyade yanlış fikri ortaya koyup, bunu ayet ve hadisle temellendirme yoluna gitmiştir. Yukarıda söylendiği gibi Kâsım b. Sellâm'ın en ayırıcı vasfı ise aklî izahlara yer vermesidir. Eserde birden fazla örneği yer alan bu yönteme şu pasaj misal verilebilir:

> 'Ey iman edenler! Allah'a, Peygamberine, Peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba iman edin… [201] Eğer imanda artma durumu olmasaydı, Allah'ın iman edenlere, "iman ediniz" şeklinde emretmesinin bir anlamı kalmazdı. Diğer taraftan Allah şöyle buyurmaktadır: "Elif, Lâm, Mîm. İnsanlar imtihandan geçirilmeden, sadece 'iman ettik' demeleriyle bırakılıvereceklerini mi sandılar? Andolsun ki biz onlardan öncekileri de imtihan etmiştik. Elbette Allah doğruları ortaya çıkaracak, yalancıları da mutlaka ortaya koyacaktır.[202] Aziz ve Yüce Allah'ın onların sözle tasdiklerini fiilleriyle imtihan etmiş olduğunu ve amelden yoksun ikrarlarına razı olmadığını, hatta ikisinden her birini, diğerinin bir parçası saydığını görmüyor musun!?..."[203]

[199] Humeydi, **"Usûlu's-sünne"**,II, 546-547.
[200] Humeydi, **"Usûlu's-sünne"**,II, 547.
[201] Nisâ, 136.
[202] Ankebût, 1-3.
[203] Kâsım b. Sellâm, **Kitâbu'l-İman**, thk. Muhammed Nâsıruddin el-Elbânî, Dimaşk, Kâsım 1385/1965,19, Kutlu, a.g.e, 220.

Kâsım b. Sellâm yöntem olarak kitap ve sünnetten zikrettiği delillerin yanı sıra benzetme ve kıyasa da başvurmuştur. Bu yöntemine örnek olarak 'İmanın amel değil söz olarak tanımlanması' başlığı adı altında yer verdiği şu pasaj örnek olarak verilebilir:

> " Biz insanların bütün işlerde, ister işin başında isterse işin ortasında olsun ona uygun olarak isimlendirilmek hakkına sahip olduklarını görmekteyiz. Daha sonra bu kimselerden kimileri, bu işlerde diğerinden daha iyi olabilir Fakat bir işin hangi merhalesini yerine getiriyorsa getirsin, onu yapanlara verilecek isim onların hepsini kapsar. Mesela bir grup insana bir eve girmeleri emredilse, bunun üzerine onlardan birisi içeri girse ve eşikte dursa; ikincisi, ilkinden birkaç adım ileri gitse; üçüncüsü de evin ortasına kadar varsa; birisi diğerlerinden daha fazla ilerde olsa da, onların hepsine 'eve girenler' adı verilir. Bu Araplar arasında kabul gören ve yaygın olan bir ifade kalıbıdır. İman konusunda da anlayış aynıdır. Çünkü iman etmek, dine girmek demektir. Aynı şekilde, her ne kadar inananlar aynı adla isimlendirilseler de, imanında dereceleri ve makamları vardır. İman, Allah'ın kullarına yapmalarını emrettiği ve azalarıyla yerine getirmelerini farz kıldığı amellerden sadece birisidir. Allah, imanın aslını, kalbin marifetiyle başlattı, daha sonra sözle ifadeyi onun şahidi kıldı, amelleri ise imanın doğrulayıcısı yaptı. Böylece Allah, her uzva ötekine vermediği bir amel vermiştir. Kalbin eylemi inanmak, dilin eylemi konuşmak, elin eylemi tutmak, ayağın ki ise yürümektir. Amel/eylem bütün bunları içine alır. İman da, gerçekleşme süreci itibariyle başından sonuna kadar, tamamen amel üzerine kurulmuştur. Ancak daha öncede belirttiğimiz gibi, kemal dereceleri itibariyle farklıdır. [204]

Kâsım b. Sellâm, metnin genelinde sert ve yargılayıcı üsluptan kaçınmış, onun yerine açıklamayı esas almıştır. Eserdeki konular hakkında delillerini sunduktan sonra "kanaatimize göre" diyerek kendi görüşünü vermiş ve rivayetlere açıklık getirmiştir.[205] Yine Kâsım b. Sellâm, bütün delilleri sunduktan sonra; Kur'ân yorumunun, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadislerinin, âlimlerin benimseyegeldikleri görüşlerin ve sistematik düşüncenin (sıhhatu'n-nazar), bütünüyle iman konusunda Ehl-i sünnet'in görüşlerini doğruladığını belirtmiştir. [206]

[204] Kâsım b. Sellam, **Kitâbu'l-İman**, 28; Kutlu, a.g.e, 230-231.
[205] Kâsım b. Sellam, **Kitâbu'l-İman**, 21,22.
[206] Kâsım b. Sellam**, Kitâbu'l-İman**, 29; Kutlu, a.g.e, 233.

Böylece cedelci bir yaklaşımdan ziyade karşıt düşünceleri desteksiz bırakacak deliller sunarak konuları beyan yoluna gitmiştir.

Neticede Kâsım b. Sellâm'ın eserinde genel olarak cedelci bir üsluptan ziyade daha çok yanlış görüşü ortaya koyduktan sonra bunları reddetmeye ve gerekli naklî-aklî deliller ışığında onları izah etmeye çalışıldığı görülmektedir.

4.2.3. İbn Ebî Şeybe'nin Kitâbü'l-İmân'ı

İbn Ebî Şeybe'nin eserinde ise müellif eser boyunca kendi kanaatinden hiç bahsetmeyip, sadece son kısımda: "Bize göre iman söz ve ameldir. Artar ve eksilir."[207]demiştir. Eser sadece rivayetlerden oluşmakta ve konu hakkında ki yorum okuyucuya bırakılmaktadır. Bu sebeple müellifin üslubunu doğrudan ortaya çıkaracak bir bilgiye rastlanılamamaktadır. Bununla birlikte müellifin konuya dair eserine seçip aldığı hadislerin muhteva itibariyle çok sert olmadığı belirtilmelidir. Bu da onun çok sert ve cedelci bir yaklaşımının olmadığına bir işaret sayılabilir.

Netice olarak Mihne dönemi öncesi eserlere genel olarak bakıldığında müelliflerin cedelci ve kat'i bir üslupla kendi düşüncelerini doğrudan vermekten ziyade, yanlış fikri ortaya koyup, bu fikirlerin ayet, hadis ve Kasım b. Sellam'ın kitabında görüldüğü üzere akli temellendirmelerle izah edilme yoluna gidildiği görülmektedir. Söz konusu metinlerde genel olarak çok sert ve eleştirel üsluptan kaçınılarak, açıklamanın esas alındığı belirtilebilir.

4.3. Müelliflerin Anlayışları

Mihne dönemi öncesi adı altında ele alınan "Kitâbü's-Sünne" örneklerinde müelliflerin ileri sürdükleri görüşleri ispata çalışırken daha ziyade naklî delillere yer verdikleri görülmektedir. Söz konusu eserler arasında Kâsım b. Sellâm'ın eseri hariç akli delillerin nakli deliller yanında çok da ön plana çıkarılmadığı görülmektedir. Genel olarak eserler neredeyse tamamen ayet, hadis, sahâbe ve tâbiûn sözlerinden meydana gelmiştir. Fakat müelliflerin kullanmış oldukları bu nakli deliller her eserde aynı oranda değildir. Bu delillendirmelerden onların anlayışlarını ortaya koymak mümkün gözükmektedir.

[207] İbn Ebî Şeybe, **Kitâbu'l-İman**, 46.

Ehl-i hadise mensup bir âlim olarak Hümeydî'nin bu ekolün genel yaklaşımına uygun olarak sıfatlar konusunda ayet ve hadislerin zahirini esas aldığı ve herhangi bir te'vile gitmediği görülmektedir. Nitekim o, Allah'ın sıfatları konusundaki tavrını, konuyla ilgili birkaç âyet zikrettikten sonra "Kur'ân ve hadislerdeki benzeri ifadeler hakkında ne fazla bir söz söyleriz ne de onları açıklarız. Kur'ân ve sünnet ne demişse biz de sadece onu söyleriz."[208] diyerek yaklaşımını ortaya koymaktadır.

Aynı şekilde Ehl-i Hadis âlimlerinden Kâsım b. Sellâm, Kur'ân ve Sünnet'in esas alındığı bir yaklaşımı benimsediğini ve eser genelinde hâkim olan görüşünü şu sözlerle dile getirdiği görülmektedir: "Bizim temel dayanağımız Kur'ân'ın dediğine uymaktır. 'Şânı Yüce ve Ulu Allah, kitabının muhkem bir ayetinde şöyle buyurmaktadır:"…Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz-Allah'a ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız- onu Allah'a ve Resul'e götürün. Bu hem hayırlı hem de netice bakımından daha güzeldir."[209] O, bu ayeti de delil göstererek ele aldığı konularda Allah ve Resulü'nün sözlerini itiiba ettiğini açıkça ortaya koymaktadır. Bununla beraber Kâsım b. Sellâm'ın eserinde yukarıda üslup başlığı altında da bazı örneklerinin görüldüğü üzere kıyas, benzetme, akli delil ve temellendirmelere de yer verdiği görülmektedir.

Son olarak İbn Ebi Şeybe'nin eserine bakıldığında ise neredeyse eserin tamamının nakli delillerden ibaret olduğu görülmektedir. Eserde müellifin yaklaşımını doğrudan ortaya koyacak bir ibareye rastlanılamamış olsa da kullanılan delillerin tamamının ayet, hadis, sahâbe ve tâbiûn sözlerinden teşekkül etmesi Ehl-i hadis'in genel yapısına uygun olarak müellifin nakli delile önem veren bir yaklaşımı benimsediğini ortaya koymaktadır.

Netice itibariyle söz konusu eserler topluca düşünüldüğünde, öncelikle eserlerin Kitâbü's-Sünne literatürü içerisinde elimize ulaşan erken örneklerinden olmaları nedeni ile küçük hacimlerine rağmen devrin gündemini yansıtan önemli konular içerdiği görülmektedir. Ayrıca bu eserler gerek dönemin telif yöntemini gerekse üslubunu yansıtması açısından da oldukça büyük önem arz etmektedir. Yapılan tahliller sonucunda eserlerin; Ehl-i hadis'in mevcut zahiri yaklaşımını yansıttığı ve selefin itikadı üzere konuları açıkladığı görülmektedir. Her ne kadar kısa metinler olmasından ötürü dönemin bütün tartışma konularını içerdiği söylenemese de genel manada kader, iman, imanın tanımı, dereceleri, artıp-eksilmesi, imanda istisna, büyük günahın imana etkisi, sıfatullah, ru'yetullah, sahabîlerin konumu gibi dönemin önemli tartışmalarına yer verdikleri görülmektedir.

[208] Humeydi, **"Usûlu's-sünne"**,II, 547.
[209] Nisâ, 59, Kâsım b. Sellam, **Kitâbu'l-İman**, 10.

5. Genel Karşılaştırma

Bu başlık altında "Kitâbü's-Sünne'lerin Öncüleri" olarak ele aldığımız itikâd risâleleri ile "Kitâbü's-Sünne'lerin Başlangıcı" adı altında incelediğimiz mihne dönemi öncesi Kitâbü's-Sünne eserlerinin genel olarak muhteva, üslup, yöntem, muhatap ve anlayış bakımından karşılaştırmaları yapılacaktır. Böylelikle yaklaşık bir asırlık süreç içerisinde ne tür bir farklılaşmanın olduğu çeşitli yönlerden ortaya konulmaya çalışılacaktır.

İtikâd risâleleri ve mihne dönemi öncesi eserlere muhteva açısından bakıldığında her iki eser grubunda da şu konuların ortak olarak işlendiği tespit edilmiştir: "Kaderin ispatı, Kur'ân Allah'ın yaratılmamış kelâmı olduğu, iman söz ve amel ile geçerli olacağı, söz ve amelinde ancak niyet ile geçerli olacağı ve sahâbenin fazileti." Her iki eser grubunda farklı olarak işlenen konular ise, itikâd risâlelerinde, "Ayakları mesh ve iyi olsun günahkâr olsun her imamın arkasında namazı caiz görmenin gerekliliği bahislerine" yer verilmiştir. Mihne dönemi öncesi Kitâbü's-Sünne'lerden saydığımız üç eserde ise itikâd risâlelerinden farklı olarak ru'yetullah, sıfatların ispatı, hariciler ile ehl-i sünnet arasındaki farklar ve Ehl-i sünnet'in iman anlayışı noktasındaki konuların daha tafsilatlı bir şekilde ele alındığı görülmektedir.

Her iki gruptaki eserlere uslüp açısından bakıldığında ise itikâd risâlelerinde Süfyân es-Sevrî'nin risâlesi hâriç genel olarak uyarıcı ve nasihat edici bir üslubun hâkim olduğu görülmektedir. Yukarıdaki başlıklarda da detaylı olarak ele alındığı üzere genel üslup söz konusu bidatlerden sakınmalarını sağlamak amacıyla insanlara öğüt verici şeklindedir. Eğer bir reddiye tarzında telif edilme gayesi taşıyorsa muhatapların bâtıl fikirleri açıklanarak, ehl-i sünnet itikâdına uygun olan görüşleri deliller ışığında ortaya koyma amacını taşımaktadır. Süfyân es-Sevrî'nin Risale'sinde ise daha kısa ve net ifadelerle keskin bir üslubun benimsendiği gözlemlenmiştir. Bu yönü ile Süfyân, diğer müelliflerden ayrılmaktadır. Mihne dönemi öncesi Kitâbü's-Sünne'lerde ise Kâsım b. Sellâm'ın eseri hâriç, gerekli rivayetler ile temellendirme yapıldıktan sonra müspet ya da menfi olarak bir yorumun belirtilmediği, bilgilerin nakli istidlalleriyle yetinildiği görülmektedir. Kâsım b. Sellâm'ın eserinde ise sert ve yargılayıcı üsluptan kaçınılmış, onun yerine açıklamayı esas alan ve kendi görüşlerine sıkça yer verdiği bir üslubun hâkim olduğu gözlemlenmiştir.

Yöntem açısından ise ilk dönem itikâd risâlelerinde ayetlerden istidlallerde bulunma tavrının daha sık kullanıldığı görülmektedir. Bu eserlerde hadis ve sahâbe sözlerine çok az yer verildiği tespit edilmiştir. Genel olarak nasihat şeklinde uyulması gereken doğru itikad kuralları

serdedilmiş bunu yaparken genel bir dil kullanılarak kendi görüşleri ya da doğru kabul ettikleri görüşlerin vurgusu yapılmış, bunların haricinde bir yöntem kullanımı tespit edilememiştir. Mihne dönemi öncesi Kitâbü's-Sünne'lerde ise Kâsım b. Sellâm'ın eseri hâriç kendi görüşünü doğrudan beyan etme söz konusu olmamıştır. Onun yerine konu ile ilgili ayet, hadis, sahâbe ve tâbiun'un sözlerine sıkça yer verildiği görülmektedir. Kâsım b. Sellâm'ın eserinde ise diğer yöntemlerle birlikte kıyas ve benzetmeye de başvurduğu ve çoğunluk kendi kanaatine yer verildiği görülmektedir. Her iki eser grubuna bir bütün olarak bakıldığında ilk dönem itikâd risâlelerinde ayet kullanımı daha fazla hadislerin kullanımı ise neredeyse yok denilecek kadar az iken, Kitabü's-Sünnelerde ise ayet kullanımının azalarak daha çok hadis, sahâbe ve tâbiun'un sözlerine yer verildiği tespit edilmiştir.

Muhatapları açısından ise ilk dönem İtikâd risâlelerinde Süfyân es-Sevrinin risâlesi dışındaki risâlelerde muhatapların sadece Kaderiyye ve Mürcie oldukları görülmektedir. Süfyân'ın risâlesi ile birlikte Hariciyye, Cehmiyye, Mu'tezile ve Râfıza'nında muhatap alındığı görülmektedir. Kitâbü's-Sünne'lerde de aynı mezheplerin muhatap alındığı görülmektedir fakat muhatap alınmış oldukları konu miktarı ve çeşitliliği bakımından birbirlerinden farklılaştıkları görülmektedir. Bu farklılık yukarıdaki "muhtemel muhataplar" başlığı adı altında deteylı bir şekilde ortaya konulmuştur. (burada en fazal öne çıkan gruba ev en az muhatap alınanlara özel vurgu yapılabilir??)

Neticede her iki grubunda müellifleri Kur'ân ve Sünnetin belirleyiciliği, selef-i sâlihin uygulamalarının esas alınmasının gerekliliğine bazen doğrudan bazen de rivayetler yoluyla dile getirmiş, bunlara uymayanları ise bidat ehli olarak vasıflandırılmıştır. (belki biraz daha zenginleştirilebilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MİHNE DÖNEMİ VE SONRASI KİTÂBÜ'S-SÜNNE LİTERATÜRÜ

Bu bölümde Kitâbü's-Sünnelerin III./IX. Asrın ilk yarısında gerçekleşen mihne hadiselerinden nasıl etkilendiği, dil-uslup, muhteva, muhatap, yöntem ve anlayış açısından bir dönüşüm yaşayıp yaşamadığı tespit edilerek değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bunun için öncelikle bu bölüm içerisinde mihne hâdisesinin merkezinde bulunan Ahmed b. Hanbel'in Usûlü's-Sünne adlı eserinden başlayarak hicri V. asırda Lâlekâî'nin Şerhu Usûl'ü de dâhil olmak üzere, yazıldığı dönemin tartışma konularını kapsamlı bir şekilde yansıttığını düşündüğümüz on eserin[210] detaylı olarak incelemesi yapılacak, böylece mihne dönemi ve sonrasındaki farklar ortaya konmaya çalışılacaktır. Tekrara düşmemek adına aşağıda incelenecek ilk eserin içeriği detaylı olarak yansıtılmış, sonraki eserler ise öncekilere ziyadeleri ve zikretmedikleri yönüyle ele alınmıştır. Böylelikle bir literatürün öncesi ve sonrasındaki değişimin olup olmadığı, bir değişim gözlemleniyorsa benzerlikler ve farklılıkların ne olduğu ve niçin meydana geldiği tespit edilebilecektir.

1. Mihne Dönemi ve Sonrası Kitâbü's-Sünne Örnekleri

1.1. Ahmed ibn Hanbel (ö.241/855) –Usûlü's-Sünne Adlı Eseri

Mihne'nin merkezinde yer alan Ahmed b. Hanbel'in yaklaşık 10 sayfa civarında görüşlerinin kısa, net ve toplu olarak zikredildiği *Usûlü's-Sünne*[211] adlı risâlesi söz konusu dönemdeki tartışmaları görmek için oldukça önemlidir. Dolayısıyla bu başlık altında onun söz konusu eseri genel bir şekilde incelenecektir. Nitekim içerisinde çoğunlukla Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine yer verilen *Kitâbü's-Sünne* adlı eser ise daha çok Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'e nispet edildiği için ilgili yerde değerlendirilecektir.

Usûlü's-Sünne, Ahmed b. Hanbel'in "Bizim nezdimizde Sünnet'in asılları şunlardır" demesi ile başlayarak sırası ile Rasulüllah (s.a.v.)'in ashâbının üzerinde bulunduğu yola sarılmak ve onların izinden gitmek, bidatleri terk etmek, din hususunda munakaşa ve husumeti terk etmek, hevâ ehli ile oturmamak, Sünnet'in Kur'ân'ı tefsir ettiğine ve Kur'ân'ı

[210] Bahsi geçen on eser sırasıyla şu şekildedir: Ahmed b. Hanbel, **Usûlü's-Sünne;** Ebû Dâvûd, **Kitabü's-Sünne**; Harb b. İsmail el-Kirmânî, **Kitâbü's-Sünne**; İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**; Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**; Muhammed b. Nasr el-Mervezî, **es-Sünne;** Muhammed b. Cerîr Et-Taberi, **Sarîhu's-Sünne**; Ebû Bekir el-Hallâl, **es-Sünne**; Berbehârî, **Şerhu's-Sünne**; Lâlekâî, **Şerhu usûl**.

[211] Ebû Abdillah Ahmed b. Hanbel, **Usûlü's-Sünne**, thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2012 .(Derleme)

delillendirdiğine inanmak, Sünnet'te kıyasın olmadığını kabul etmenin gerekliliği konularına yer verilmektedir.[212]

Yine Risâlenin devamında, tek birinin bile terk edilmesiyle ehl-i Sünnet yolundan sapılacağını belirterek bu esasları şu şekilde zikretmektedir: "Hayrıyla ve şerriyle kadere iman etmek, dini hususlarda tartışmamak, kimse ile münâzara etmemek, Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı olduğunu ve mahlûk olmadığını kabul etmek, Kur'ân mahlûk değildir demekten imtina etmemek, Ru'yetullah'a, mîzâna, Allah'ın kıyâmet gününde kullarla kendisiyle onlar arasında bir perde olmaksızın konuşacağına, kabir azâbına, şefaate, Mesih Deccâl'in çıkacağına, nüzulü Îsâ'ya iman etmek".[213]

Ahmed b. Hanbel yukarıdaki sayılanları adeta Sünnet'e uymanın asılları olarak belirlemiş ve buna bazı eklemelerde bulunmuştur. Bunlar " İman söz ve ameldir. Artar ve azalır. Namazı terk etmek küfürdür. Ameller arasında namaz dışında terki küfür olan bir şey yoktur. Rasûlullah (s.a.v.)'den sonra bu ümmetin en hayırlısı Ebû Bekr es-Sıddık, sonra Ömer b. el-Hattâb, sonra Osmân b. Affân'dır. Bu üçünden sonra Şûra ashâbı olan beş kişi gelir: Alî b. Ebî Tâlib, Zübeyr b. Avvâm, Talhâ b. Ubeydullah, Abdurrahmân b. Avf ve Sa'd b. Ebî Vakkâs bunların her biri hilâfet için uygun ve hepsi imamdır. Şûrâ ashâbından sonra hicretteki ve imandaki önceliklere göre Rasulullah'ın (s.a.v.) ashâbından Bedr'e katılan muhâcirler, Onlardan sonra Ensâr'dan olup Bedr'e katılanlar gelir. Mü'minlerin emîri olarak isimlendirilen kimseye itaat gerekir. Cuma namazı halifenin ve onun tayin ettiği kimsenin arkasında eda etmek câizdir. Halife ile savaşan ve ona isyân eden kimse bidatçidir. Bunlar sünnet ve doğru yol üzere değildir. Hırsızlarla ve Hâriciler'le savaşmak, kişinin canına ve malına kast ettikleri zaman câizdir. Recm haktır. Kim Rasûlullah (s.a.v)'in ashabından birini küçümser, ona buğz eder ya da onun kötülüklerini anarsa, onların herbiri için Allah'tan rahmet dileyene ve onlara karşı kalbinde bir buğz bulunmayana kadar o kimse bidatçidir. Nifak küfürdür. Cennet ve cehennem yaratılmıştır. Kıble ehlinden muvahhid olarak ölen her bir kimsenin cenâze namazı kılınır.[214]

Mihne hâdisesi'nin merkezinde yer alması sebebiyle Ahmed b. Hanbel'in görüşleri ve öne çıkardığı başlıklar büyük önem arz etmektedir. Bu sebeple risâlenin muhtevası ayrıntılı olarak yansıtılmıştır. Hangilerinin sonradan tartışma konusu hâline geldiğini görebilmek ve dönemin gündemini net bir şekilde belirlemek için değerlendirme kısmında bu Risale daha detaylı olarak tahlil edilecektir.

[212] Ahmed b. Hanbel, **Usûlü's-Sünne**, 2.
[213] Ahmed b. Hanbel, **Usûlü's-Sünne**, 2-5.
[214] Ahmed b. Hanbel, **Usûlü's-Sünne**, 5-10.

1.2. Ebû Davud'un (ö.275/888) Kitâbü's-Sünne Adlı Eseri

Ebu Davud'un müstakil bir Sünne kitabı bulunmasa da meşhur Sünen'indeki Kitâbü's-Sünne bölümü 32 bâb'tan oluşmakta, "Sünnetin mahiyeti, müteşâbih ayetlere sarılmanın nehyi, Ehl-i Hevadan uzak durma ve onlara selam vermekten kaçınma…" gibi konulara yer vermektedir.[215] Ahmed b. Hanbel'in önemli bir öğrencisi olan ve diğer konularda olduğu gibi itikadî meselelerde de onun yolunu takip eden Ebû Dâvûd'un Sünne bölümünde hocasından farklı olarak yer verdiği konular yok denilecek kadar azdır. Farklı bir konu olarak zikredebileceğimiz başlık sadece müteşabih ayetlere sarılmanın nehyi bahsine yer vermesidir. Bunun dışında Ebû Dâvûd'un hocasının görüş ve fikirlerini nakletmekle yetindiği söylenebilir. Öte yandan Ahmed b. Hanbel'in zikretmesine rağmen Ebû Dâvûd'un Sünne'sinde yer almayan konular ise: "Sünnetin Kur'ân'ı tefsir ettiğine ve Kur'ân'ı delillendirdiğine inanmanın gerekliliği, Sünnette kıyasın olmadığını kabul etmenin lüzmu, Recm'in hak olduğu ve kıble ehlinden muvahhid olarak ölen kimsenin cenaze namazının kılınacağı"dır.

1.3. Harb b. İsmâil el-Kirmâni'nin (ö. 280/893) Kitâbü's-Sünne Adlı Eseri

Kitabü's-Sünne literatürü içinde III./VIII. Asırda yazılan diğer eser, yine Ahmed b. Hanbel'in önemli öğrencilerinden biri olan Harb b. İsmâil el-Kirmânî'ye ait Kitâbü's-Sünne'sidir. Tespit edebildiğimiz kadarı ile *Kitâbü's-Sünne* adlı eseri Harb b. İsmâil el-Kirmâni'ye Râmhürmüzî (ö.360/971)[216] ve Hamevî (ö.626/1229)[217] nispet etmektedir. Harb b. İsmail'in akîde esaslarını zikrettiği bu eseri,[218] selef imamlarının inançlarını nakleden en geniş eserlerden biri kabul edilmektedir.[219] Bu kitapta müellif, ilk kısımda (yaklaşık 80 sayfa) akide kurallarını madde madde verdikten sonra her biri için bâb başlığı açarak konuları ayet ve hadislerle desteklemiş, konuları daha ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Harb b. İsmâil'in eserini daha öncekilerden ayıran en önemli özelliklerinden biri ise İslam dünyasındaki itikadi fırkaları ve mezhepleri tanıtması ve önderlerinin isimlerini zikretmesidir.

---

[215] Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, es-Sünen, thk. Şuayb el-Arnavûd, Dâru'l-Risâleti'l-Âlemiyye, Beyrut, 2009, Sünne, 1-32.
[216] Râmhürmüzî, **el-Muhaddisu'l-fâsıl**, nşr. Muhammed Acâc el-Hâtip, Beyrut, 1986, 309.
[217] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Büldân**, Dâru Sâdır, Beyrut, 1993, III. 296.
[218] Eser 2014 yılında Dâru'l-Lü'lü' tarafından 418 sayfa olarak basılmıştır.
[219] Âlu Hamdân, **el-Câmi fi akâidi ve resâili ehli's-sünneti ve'l-eser**, 566.

Mihne sonrası Kitabü's-Sünne'lerin gelişim seyrini göstermesi açısından eserlerdeki muhtevanın kendilerinden önce telif edilmiş olan kitaplara kıyasla artı ve eksilerini ortaya koymak Kitâbü's-Sünne literatürünün gelişimini görebilmek adına önem arz etmektedir.

Kirmani'nin eseri, çoğu konuda selefleri ile benzerlik gösterirken bazı konuların eklenmesi ile farklılaşmaktadır. Harb b. İsmail'in Ahmed b. Hanbel ve Ebû Dâvûd'tan farklı olarak imanda istisnanın imkâniyeti, kişinin salih amellerinden ötürü cennetlik olduğuna şahitlik edilemeyeceği, hilafetin kıyamete kadar Kureyş'te olacağı, Allah'ın arşın üzerinde olduğu, kulların kalplerinin Allah'ın iki parmağı arasında olduğu, Hz. Adem'i eliyle kendi suretinde yarattığı, cennet ehlinin O'nun yüzüne bakacağı ve O'nu ziyaret edecekleri ve son olarak ise rüyanın Allah'tan ve hak olduğu konularına yer vermektedir.[220] Eserin farklı olarak zikrettiği bu konular arasında, muhatapların ehl-i hadisi suçladığı teşbih ve tecsimle ilgili olanlar dikkat çekmektedir.

Bu kitaba, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Dâvud'ta yer aldığı halde Harb b. İsmail'in eserinde yer vermediği konular açısından bakıldığında ise onun selef imamlarının akaide dair inançlarını geniş bir şekilde nakleden ilk kitaplardan sayıldığı ve bu nedenle de kendinden önceki eserlerde yer alan konuların tamamını zikrettiği görülmektedir.

Yukarıda işaret edildiği gibi Harb b. İsmail eserin sonunda dönemin fırka ve mezheplerinin isimlerine yer vermekte ve onların müellife göre bâtıl sayılan fikirlerini önceki Kitâbü's-Sünne'lerden farklı olarak tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk kez tek tek net bir şekilde kaydetmektedir. Onun zikrettiği fırkalar, sırasıyla Mürcie, Kaderiyye, Mu'tezile, Bekriyye, Cehmiyye, Vâkıfe, Lafziyye, Râfıza, Mansûriyye, Sebeiyye, Zeydiyye, Şîa, Ehl-i Rey-Ehl-i Kıyas ve Hâriciyye şeklindedir.[221] Bu fırkaların Kitabü's-sünne'ler içindeki değerlendirmesine ileride dönülecektir.

1.4. İbn Ebû Âsım'ın (ö.287/900) Kitâbü's-Sünne Adlı Eseri

Ebü'l-Velîd et-Tayâlisî (ö.227/842), Ebû Bekir b. Ebû Şeybe(ö.235/849), Hüdbe b. Hâlid (ö.235/850), Halîfe b. Hayyât (ö.240/854), Ahmed b. Hanbel (241/855), Hişam b. Ammâr (ö.245/859), Bündâr diye bilinen Muhammed b. Beşşâr (ö.252/866), Buhârî (ö.256/870) ve aynı

[220] Harb b. İsmâil el-Kirmânî, **Kitâbü's-Sünne**, thk. Ebû Abdillah Âdil b. Abdillah Âlu Hamdân, Dâru'l-Lü'lü', Beyrut, 2014, 35, 39, 49-54.
[221] el-Kirmânî, **Kitâbü's-Sünne**, 62-74.

zamanda kendisinden hadis rivayet eden Ebû Hâtim er-Râzî'nin (ö.277/890[222] öğrenciliğini yapan, Selefî anlayışa sahip olup sahâbe ve tâbiînden intikal eden geleneğe uyulmasını savunan İbn Ebû Âsım'a *Kitâbü'-s-Sünne* adlı eser İbn Kesîr,[223]Kâtip Çelebi,[224] Kettâni,[225] Zirikli,[226] İsmail Paşa[227] ve Kehhâle[228] tarafından nispet edilmektedir. Eser, öncekilere nispetle gayet hacimli olup yaklaşık 1000 sayfadan oluşmaktadır. İşlediği konular açısından da sonraki birçok kitaba kaynaklık eden bu eser[229] başlıca, i'tisâm, sıfâtullah, mezhepler, fiten, iman ve fezâil gibi ana mevzulardan oluşmaktadır.

Gerek ana konular gerekse alt başlıklar itibariyle hayli geniş olan ve Mihne sonrası Kitabü's-Sünne'lerin gelişim seyrini göstermesi açısından önemli olan bu kitap yazıldığı dönemde konu çeşitlenmesinin boyutlarını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Dolayısıyla bu kitaptaki konular da önceki eserler dikkate alınarak incelenecektir. Ancak konuya girmeden önce İbn Ebû Âsım'ın eserine bir mukaddime olarak "zemmedilmiş hevâlar" ile başlamış ardından sünnete ittibânın gerekliliği, bid'at ve delaletten sakındırma, kimlerin Rasulullah'ın (sav.) şefaatine nail olamayacağı, cemaatin gerekliliğinin ısrarlı bir vurgusu ve cemaatten ayrılanla mücadele edilmesinin lüzûmu konularına yer vermiştir.[230]

Daha önceki eserlerde zikredilmeyip de İbn Ebû Âsım'ın kitabında ele alınan konular ise şu şekildedir: "Cemaatin gerekliliğinin ısrarlı bir vurgusu, cemaatten ayrılan kimse ile mücadele edilmesinin lüzûmu, İman ile İslam terimlerinin aynı mana ile ele alınması[231] ve imanın artacağı fakat azalmayacağı." [232] Ayrıca diğer eserlerden farklı olarak sahabenin faziletleri konusunda müellif konuya Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer'in fazileti ve Hz. Osman'ın

[222] Raşit Küçük, "İbn Ebû Âsım", **DİA**, XIX, 422; Kemal Sandıkçı, **İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis,** Ensar Yayınları, 2019, 419.
[223] İbn Kesîr, **Bidâye**, XI, 90. "Kitâbü's-Sünne fi ehâdi's-sıfât alâ tarîki's-selef" adı ile geçmektedir; Selahattin Yücel, **Hadis Literatüründe "Kitâbu's-Sünne" Geleneği**, 73.
[224] Kâtip Çelebi, **Keşf**, II, 366.
[225] Kettânî, **Hadis Literatürü**, 32.
[226] Zirikli, **A'lâm**, I, 189.
[227] İsmail Paşa, **Hediyye**, V,47.
[228] Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin terâcimü musannifi'l-kütübi'l-arabiyye**, Beyrut, II, 36.
[229] İbn Kesir Tefsir'inde, (I, 311.) Allah'ın kürsüsünün semâ ve yerden daha geniş olduğunu bildiren hadisi ve "Allah bana ümmetimden yetmiş bin kişiyi hesapsız olarak cennetine sokacağına dair söz verdi" hadisini (I, 395.) İbn Ebû Âsım'ın *Kitâbü's-Sünne'*sinden nakleder; Selahattin Yücel, **Hadis Literatüründe "Kitâbu's-Sünne" Geleneği**, 74.
[230] Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî- İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, thk. Bâsim b. Faysal el-Cevâbira, Dâru's-Samîî', Riyad, 2014. 35-95.
[231] Burada selef âlimlerinden bazılarının imanın azalması ve artması hususunda lafızlar düzeyinde özellikle Kur'ân-ı Kerim'in ifadelerine sıkı sıkıya bağlılıklarından ötürü onlar, Kur'ân'da geçtiği için imanda artma ifadesini açık bir şekilde kullanmışlar; ancak Kur'ân'da geçmediği için imanda azalma (noksan) kelimesini kullanmaktan sakınmışlardır. Bu konuya dair ulemâüç görüşü benimsemişlerdir. Konuya dair ayrıntılı bilgi için bkz. Tuğba Eruçar, **Hadisçilerin İman Anlayışı**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020, 68-70.
[232] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 658.

da üçüncüleri olduğuna dair imâsı başlığına Hz. Ali'den gelen rivayetlere yer vererek başlamış,[233] ardından Hz. Ebu Bekir,[234] Hz. Ömer,[235] Hz. Osman,[236] Hz. Ali'nin faziletlerini,[237] tek tek başlıklar açarak detaylı bir şekilde aktarmıştır. Daha sonra müellif, aynı zamanda Aşere-i mübeşşere'den Zübeyr b. Avvâm,[238] Talha b. Ubeydullah,[239] Saad b. Ebi Vakkâs[240] ve Abdurrahman b. Avf'ın[241] faziletlerini de ayrı başlıklar halinde zikretmiştir.

İbn Ebû Âsım, kendinden önceki eserlerde de yer verilen bazı konuları daha çok detaylandırarak ve hadislerin çeşitli tariklerine yer vermek suretiyle konuyu detaylandırması yönüyle öncekilerden farklılaşır. Bu bağlamda müellifin "Kader" bahsinini merkeze alarak konunun ispatı ve inşası ile ilgili eserinde oldukça fazla konuya yer verdiği söylenebilir.[242] Kader konusunda ilk yaratılanın kalem olduğuna, hayır ve şerriyle kadere imana, kaderin bütününe imanın mü'min ve Müslüman olmak için gerekliliğine, hayrın anahtarı şerrin ise kilidi olanlara müjdelere; aksi yönde davrananların ise fitnelere maruz kalacağı bahislerine değinmiştir. Öte yandan konunun önemine binaen kaderi yalanlayanları zemmeden hadisleri art arda zikretmiştir. Müellif bu konuda Kaderiyyenin iman görüşünü eleştirerek, Allah'ın kaderini yalanlayanların ahirette nasibi bulunmadığını[243] ve onların bu ümmetin mecûsîleri olduğunu ve deccalin grubundan olduğunu ileri sürmüş bunun delili olarak da Rasulullah'ın (sav.) Kaderiyye ile oturmaktan men ettiğine dair rivâyeti nakletmiştir.[244] Konunun ardından kötü kaderin ve deccalin şerrinden Allah'a sığınmaya dair rivayetlere yer vermiştir.

Benzer şekilde İbn Ebû Âsım'ın, önceki eserlerde de yer alan havz ve mîzan konularına dair rivayetlerde ilk kez daha tafsilatlı bir şekilde yer verdiği görülmektedir. Örneğin Havz konusunda, "Havz'ının etrafında en çok insanın toplandığı kişi ben olacağım… "[245] " Sütten daha beyaz, baldan daha tatlı, kokusu miskten, içenin bir daha susuzluk çekmeyeceği ve yüzünün kararmayacağı"[246] vb. gibi betimleyici rivayetlerin arttığı dikkat çekmektedir. Yine

[233] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 807.
[234] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 821.
[235] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 836.
[236] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 854.
[237] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 881.
[238] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 921.
[239] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 926.
[240] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 933.
[241] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 937.
[242] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 100-220.
[243] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 229.
[244] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 235.
[245] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 497-502.
[246] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 493.

mizan konusunda "Mizan, Rahman'ın elindedir", [247] "Mîzanda en ağır basacak şey güzel ahlaktır." [248] gibi rivayetlere önceki incelenen eserlerden farklı olarak ilk kez yer verilmektedir.

Bu esere, Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvud ve Harb b. İsmail de yer aldığı halde İbn Ebû Âsım'ın kitabında zikredilmeyen konular açısından bakıldığında ise onun seleflerinin eserlerinden farklı olarak halku'l-Kur'ân konusuna doğrudan yer vermediği, konuyu dolaylı olarak Allah'ın kelam sıfatının ispatı şeklinde ele aldığı dikkat çekmektedir.[249] Esere bir bütün olarak bakıldığına ise Selefin itikadi anlayışını yansıtma ve bunun müdafası gayesi ile telif edilen Kitâbü's-Sünne eserleri arasında İbn Ebû Âsım'ın kader, sem'iyyât ve sahabenin fazleti konularına ağırlık verdiği söylenebilir.

1.5. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in (ö.290/903) Kitâbü's-Sünne Adlı Eseri

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, çoğu rivayeti babasından nakletmesinden dolayı eserin Abdullah'a mı yoksa babasına mı nispet edileceğine dair bir tartışma bulunsa da,[250] daha fazla tercih edilen görüş, onun Abdullah b. Ahmed'e ait olmasıdır. Bu nedenle biz de onu bu başlıkta incelemeyi tercih ettik.[251] İbn Ebû Âsım'ın kitabı gibi oldukça hacimli olan bu eser de (yaklaşık 700 sayfa) ana konular itibariyle sıfâtullah, iman, fiten, fezâilu's-sahâbe ve mezhepler gibi mevzulara yer verilmektedir.Üslup bakımından eserde soru-cevap tarzı benimsenmiş, kitap tamamen nakillerden meydana gelmiştir. Dönemin tartışma konularına cevap vermek amacıyla ayet, hadis, sahabe ve tabiûn sözlerine sık sık yer verilmiştir.

Ahmed b. Hanbel'in en önemli öğrencilerinden biri olan oğlu Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in eseri, onun babası ile yakınlığı ve İbn Hanbel'in Mihne hadisesinin merkezinde yer aldığı düşünülürse, dönemin tartışma konularına daha yakından vâkıf olması beklenir. Nitekim eserdeki çoğu rivayetin babası Ahmed b. Hanbel'den nakledilmiş olması da muhtevasının önemi daha da artırmaktadır. Bununla birlikte babasının tartışmanın bir tarafını oluşturması

[247] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 522.
[248] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 525.
[249] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 412.
[250] Kettânî, **Hadis Literatürü** adlı eserinde ayrı ayrı hem Ahmed b. Hanbel'e hem de Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'e *Kitâbü's-Sünne* adlı eser nispet etmektedir. s.31; Lâlekâî, Şerhu i'tikâdi ehli's-sünne'sinde Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbüs Sünne* adlı eserine atıfta bulunmuştur. I, 74; İlyas Çelebi, "Kitâbü's-Sünne", **DİA**, XXVI, 116; Salahattin Polat, "Abdullah b. Ahmed b. Hanbel", **DİA**, I, 81.
[251] İlyas Çelebi, "Kitâbü's-Sünne", **DİA**, XXVI, 116, Dia maddesinde de Ahmed b. Hanbel'e nispet edilen eserin muhakkik ve basım yılına bakılarak kitap tespit edildiğinde kitabın kapağında Abdullah b. Ahmed b. Hanbel yazdığı görülmüştür.

eserde bazı sübjektif değerlendirmelerin olmasını da doğal hale getirmektedir. Bu husus dikkate alınarak kitaptaki konular önceki eserlerle kıyaslanıp incelenecek, tekrara düşmemek adına sadece farklı yönleri zikredilecektir. Yukarıda mihne dönemi ve sonrası başlığı adı altında incelemeyi tabi tuttuğumuz dört eserde yer almayıp, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in kitabında ele aldığı konular sırasıyla şu şekildedir:

İncelediğimiz eser genel olarak selefleri ile aynı konulara yer vermekle birlikte bazı noktalarda ilk kez yer alması bakımından ayrışan konuları barındırmaktadır. Ayrıca bu kitap bazı noktalarda da diğer eserlere kıyasla daha mufassal bilgi vermesiyle yahut farklı yöntem benimsemesiyle ön plana çıkmaktadır. Örneğin Ebû Hanife'nin ismi zikredilerek gündeme getirilmesi ilk defa Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in eserinde karşımıza çıkan bir konudur. Müellif eserde, "Babamdan ve diğer hocalardan Ebû Hanife hakkında gelenler" şeklinde başlık açarak,[252] Ebu Hanife'nin irca görüşü, Halku'l-Kur'ân'a dair fikirleri, kıyasa ve akla fazlaca önem vermesi şeklinde konuları ele alınmıştır.[253] Yine yukarıda incelenen eserlerden farklı olarak bu kitapta muhatap alınan fırkaların temsilcilerinin bizzat isminin zikredildiği ve çeşiti eleştiriler yöneltildiği gözlemlenmiştir. Buna örnek olarak Kur'ân'ın mahlûk olduğunu iddia eden Cehmiyye ele alınmış ve bu akımın öncülerinden Bişr el-Merîsî eleştirilmiş ve tekfir edilmiştir.[254] Yine kaderi red iddiasıyla "Âlimlerin Amr b. Ubeyd hakkındaki görüşleri' başlığı açılmış[255] ve onu ismen eleştiren rivayetlere yer verilmiştir.

Kitabın önceki eserlerden ayrılan bir diğer yönü ise Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, konuları işlerken öncelikle muhatabı merkeze alması sonra onların hangi konularda Ehl-i sünnet'e muhalif olduklarını ve o konularda Ehl-i sünnetin net tavrının ne olduğunun ortaya konmasıdır. Bu duruma örnek olarak Rü'yetüllah meselesi zikredilebilir. O, "Cehmiyye'nin kıyamet gününde Allah'ın görüleceğini inkâr etmesi hakkında sorulanlar"[256] şeklinde bir başlık açarak, bulutsuz bir havada güneş ve ayın hiçbir zorluk çekilmeksizin rahatça görülebildiği gibi, Allah'ın da kıyamet günü ayan beyan görülebileceğine dair rivayetleri art arda zikrederek meseleyi ispat etmeye çalışmış, aksini iddia edenlerin ise Cehmi olduklarını vurgulamıştır.[257] Böylece kitabta sistem olarak probleme göre cevapların nakledildiği ve bu görüşe kimlerin sahip olduğu açıkça belirtilmiştir.

[252] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 180-218.
[253] Konuya dair ayrıntılı bilgiye "muhataplar açısından tahlil" kısmında yer verilecektir.
[254] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 127.
[255] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 432.
[256] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 232.
[257] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 239-245.

Öte yandan Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in babası Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd, Harb b. İsmail ve İbn Ebû Âsım'da yer aldığı halde havz, mîzan, şefaat ve cennet-cehennemin yaratılması konularına yer vermediği görülmektedir. Müellif'in kitabın merkezine "halku'l-Kur'ân ve iman" konularını aldığı, diğer konulara oranla en çok bu iki konu üzerinde durduğu gözlemlenmiştir.

1.6. Muhammed b. Nasr el-Mervezî'nin (ö. 294/906) –es-Sünne Adlı Eseri

İshâk b. Râhûye'nin öğrencisi olan ve hocasının görüşlerinden etkilenen[258]Muhammed b. Nasr el-Mervezî'nin *es-Sünne* adlı eseri orta hacimli bir kitaptır. Mervezî'nin bu eserinin daha önce incelediğimiz Kitâbü's-Sünne kitaplarından oldukça farklı olduğu belirtilmelidir. Eser genel olarak Sünnetin yeri, önemi, Kur'ân âyetlerini tahsis ya da neshedip etmeyeceği gibi daha çok usûl-i fıkıhla ilgili konuları içermektedir. Fakat içerik olarak bazı konularda Kitâbü's-Sünne'lerdeki konulara da yer vermiş olması ve eserin ismi onun bu listeye dâhil edilmesini gerektirmiştir.

Eserin muhtevasına genel olarak bakıldığında kitapta herhangi bir başlıklandırmaya yer verilmese de onun "itikada dair konular" ve "usûle dair konular" şeklinde iki kısma ayrılması mümkündür. Mervezî'nin Kitabü's-Sünne'sinde önceki eserlerin aksine sünnetin tarifi, iman, halku'l-Kur'ân, kader, havz, şefaat, mizan vb. gibi konuları ihtiva etmediği görülmektedir. Buna karşın halifeye itaat,[259] sırât-ı müstakîmden sapmamak[260] bid'at, fitne[261] ve geçmiş ümmetlerin yoluna sapmaktan sakınmak,[262] sünnete ittibâ etmek gibi konuları içermesi sebebiyle önceki Kitâbü's-Sünne'lerle benzer bir gaye sonucu telif edildiği anlaşılmaktadır.

Yine Mervezî eserinde daha önceki *Sünne* türlerinde görülen sünnet ve iman tanımından ziyade ihtilaf konusu üzerinde durarak ihtilafın sınırlarını çizmeye çalıştığı görülmektedir. Burada müellif, mümkün olan ihtilaflar ve kaçınılması gereken ihtilafları etraflı bir şekilde ortaya koyarak[263] belirli bir sınırda kalan ihtilafın kişileri ortak daireden çıkarmayacağı asıl

---

[258] Abdullah Aydınlı, "İbn Râhûye", **DİA**, XX, 241; Mervezi'nin eserinde genelde hocası İshâk b. Râhûye'den nakil yapmasından yola çıkılarak onun fikirlerinden etkilendiği söylenilebilir. Bkz. Ömer Faruk Özbek, **Muhammed B. Nasr El-Mervezî'nin Hadisçiliği Ve Essünne Adlı Eserindeki Metodu**, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2020, 57; Muhammed b. Nasr el-Mervezî, **es-Sünne**, 42.

[259] Muhammed b. Nasr el-Mervezî, **es-Sünne,** 39-41.
[260] Muhammed b. Nasr el-Mervezî, **es-Sünne,** 46-54.
[261] Muhammed b. Nasr el-Mervezî, **es-Sünne,** 55-106.
[262] Muhammed b. Nasr el-Mervezî, **es-Sünne,** 60-87.
[263]Muhammed b. Nasr el-Mervezî, **es-Sünne,** 40-48**.**

zararlı olan ihtilafın ise asla yani öze zarar veren derinlemesine bir ihtilaf olduğunu açıklamaya çalışmıştır. Bu konuda hocası İshâk b. Râhûye'den sahâbilerden *mâûn* kelimesi hakkındaki farklı yorumları aktararak[264] bu farklılığın ihtilaf olarak adlandırılmasına rağmen zararlı olmadığını şu sözler ile açıklık getirmektedir: "Bazı kimseler bu farklılıklara karşı cahilâne bir tutumla bir görüş diğer bir görüşe uymayınca 'Bu ihtilâftır' dediler." Sonrasında Mervezî bunun normal olduğunu ve zararlı bir ihtilaf sayılmayacağını açıklamıştır. Bu yaklaşımıyla Mervezî, dini konularda doğru olduğu müddetçe farklı görüşlerin ortaya konabileceğini fakat bunlara itibar edebilmek için sahâbeye veyahut dini konuda müçtehit âlimlere dayanmış olması gerektiğini vurgulamıştır. Mervezî daha sonra kaçınılması gereken ihtilafları ele almış, bunlardan uzak durulup, sırât-ı müstakim üzere olunması gerektiğini ve sırât-ı müstakimden kastın ise "Allah'ın Kitâbı"[265] bir başka rivayette ise "İslam'ın ta kendisi"[266] olduğuna dair naklî delillerini sıralamıştır.

İtikadi konuları bunlarla sınırlı bırakan Mervezî, yukarıda da zikredildiği üzere önceki eserlerden farklı olarak "Usûl" başlığı adı altında değerlendirebileceğimiz farklı bir muhtevaya yer vermiştir. Eserin bir bölümünün ve yazılış amacının Kitâbü's-Sünne'lerle aynı doğrultuda olmasına rağmen, Mervezî'nin usûle dair konuları ele alarak farklı bir yol izlemesi Mervezî'nin "Taʿẓîmü ḳadri'ṣ-ṣalât" adlı eserinde itikâdî meseleleri geniş bir şekilde ele almasıyla açıklanabileceği gibi Mervezi'nin, sünnete ittibânın usûle taalluk eden boyutunun da bulunduğunu vurgulamak amacıyla eserin muhtevasını böyle şekillendirmeyi tercih etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.[267] Eserde başlıklar olmamasına rağmen bir yerde "Sünnet'in fonksiyonları/ tasarrufları" şeklinde bir başlık açması bu yargıyı destekleyen bir unsur olarak kabul edilebilir. Öncelikle bu başlık altında Mervezî, yer yer kendi cümleleri ile bazen de âlimlerden nakillerle sünnetin konumu ve mahiyetini ele aldıktan sonra sırasıyla, "Sünnet'in Kur'ân'ın mücmelini beyân etmesi,[268] Sünnet'in Kur'ân'ı nesh etmesi[269] ve Sünnet'in hüküm koyma yetkisi[270] gibi usule dair konuları gerek nakli deliller ile gerekse şahsi görüşleri ile ortaya koyduğu görülmektedir. [271]

---

[264] Muhammed b. Nasr el-Mervezî, **es-Sünne**, 42.
[265] Muhammed b. Nasr el-Mervezî, **es-Sünne**, 52.
[266] Muhammed b. Nasr el-Mervezî, **es-Sünne**, 53.
[267] Ömer Faruk Özbek, **Muhammed B. Nasr El-Mervezî'nin Hadisçiliği Ve Essünne Adlı Eserindeki Metodu**, 197.
[268] Muhammed b. Nasr el-Mervezî, **es-Sünne**, 114-184.
[269] Muhammed b. Nasr el-Mervezî, **es-Sünne**, 185-272
[270] Muhammed b. Nasr el-Mervezî, **es-Sünne**, 209-226.
[271] Krş.Bkz. Ömer Faruk Özbek, **Muhammed B. Nasr El-Mervezî'nin Hadisçiliği Ve Essünne Adlı Eserindeki Metodu**, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2020.

1.7. İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö.310/923) Sarîhu's-Sünne Adlı Eseri

Genelde Selefiyye akîdesine benzer görüşleri benimsemekle birlikte eserinde de bahsettiği üzere[272] Ahmed b. Hanbel'den övgü ile söz edip itikada dair onun görüşlerinden etkilenen İbn Cerîr et-Taberî'nin bu eseri az bir hacme sahiptir. Taberî, bu risalesinde önceki Kitâbü's-Sünne'lerde bahsi geçen halku'l Kur'ân, ru'yetullah, kader, Sahabenin faziletleri, iman bahsi, Kur'ân'ın lafzı meselesi gibi ana konulara yer vermekle yetindiği görülmektedir.[273] Nitekim Ahmed b. Hanbel'den etkilendiğini belirtmesine rağmen onun ve öğrencilerinin yer verdiği sem'iyyat konularına eserinde hiç yer vermediği söylenebilir. Öte yandan Taberî, seleflerinden farklı olarak "İsim-müsemma" tartışmasını ele almış ve bunların sonradan ortaya atılmış bir konu olduğunu, bu konuda uyulacak bir hadisin/eserin ve selef imamının bulunmadığını belirterek bu konunun tafsilatına girmenin çirkin bir davranış, mesele hakkında susmanın ise en uygun yol olacağını söylemiştir.[274]

1.8. Ebû Bekir el-Hallâl'ın (ö.311/923) es-Sünne Adlı Eseri

Kitabü's-Sünne literatürü içinde III./IX. Asrın sonu ile IV/X. Asrın başında yazılan bir diğer eser, Ebû Dâvûd ve Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in öğrencisi olan[275] Ebû Bekir El-Hallâl'a ait es-Sünne adlı kitaptır. Eser, kaynaklarda *Câmî* ve *Müsned* şeklinde de anılmakadır. [276] Söz konusu eseri Hallâl'a Zehebî, [277] İbn Ebû Ya'la, [278] Kettâni, [279] Brockelmann[280] ve Fuad Sezgin[281] nispet etmektedir. Oldukça geniş bir hacme sahip olan bu eserde Hallâl, kendisinin de mensup olduğu Hanbeli mezhebinin görüşlerini derlemekte ve muhâlif görüşteki gruplara reddiyeler yöneltmektedir. Genel başlıklarla ifade etmek gerekirse kitap, halifelerin fazileti, sıfâtullah, iman, ehl-i bid'at fırkalar ve görüşlerinin reddi, fiten ve delâil konularını içermektedir.

---

[272] Muhammed b. Cerîr Et-Taberi, **Sarîhu's-Sünne**, Beyaz Minare Kitap, İstanbul, 2017.(Kitap Arapç-Türkçe olarak basılmıştır.) , 49." Taberî, Halku'l Kur'ân ve lafziyye konusunda imam önder olarak Ahmed b. Hanbel'in sözlerini esas aldığını belirtmiş, onun sözü dışında bu konularda başka başka bir söz söylemenin caiz olmadığını belirtmiştir.

[273] Muhammed b. Cerîr Et-Taberi, **Sarîhu's-Sünne**, 17-60.

[274] Muhammed b. Cerîr Et-Taberi, **Sarîhu's-Sünne**, 51.52.

[275] Şükrü Özen, "Ebû Bekir El-Hallâl", **DİA**, XV, 382.

[276] Eser bahsi geçen kaynaklarda *el-Müsned min Mesâil-i Ebî Abdillâh Ahmed bin Muhammed bin Hanbel* adıyla geçmektedir; Selahattin Yücel, **Hadis Literatüründe "Kitâbu's-Sünne"Geleneği**, 79.

[277] Zehebî, **Siyer**, XIV, 298.

[278] İbn Ebû Ya'lâ, **Tabakât**, II, 11.

[279] Kettânî, **Hadis Literatürü**, 32.

[280] Brockelmann, **Târih**, III, 314.

[281] Fuad Sezgin, **Târîhu"t-Turâsi"l-'Arabî**, trc. Mahmud Fehmi Hicâzî- Fehmi Ebü'l Fazl, Kahire, 1977 I, c.III, 333.

Bu kitap daha önce incelediğimiz eserlerle muhteva açısından kıyaslandığında müellifin, diğer birçok eserden faklı olarak doğrudan halifeye itaat konusu ile başlamıştır. Bu yaklaşım, incelediğimiz eserler içinde sadece Mervezi'nin kitabıyla uyumludur. Bu konunun önemine dikkat çekmeye çalışan Hallâl konuyu seleflerine göre oldukça detaylı bir şekilde işlemiştir. Bu bağlamda itaat konusunun ardından hilâfetin Kureyş'e ait olduğu, Kureyş'in kıyamete kadar idareyi üstleneceği, imama itaat konusunda halka düşen sorumlulukların ne olduğu başlıklarına yer vermiş, İmama itaatin sınırlarını çizerek hangi şartlarda ve hangi konularda itaatin gerekli olduğu konularını zikretmiştir. Bu hususta imamın Allah'ın indirdikleri ile hükmetmesinin hak olduğu, emanete riâyet etmesi gerektiği, bunlara uyduğu sürece de Müslümanların onu dinlemesi, ona itaat etmesi ve çağrısına icabet etmelerinin gerektiği belirtilmektedir.[282]

Hallâl, hilafet konusunun devamında bu meselede doğrudan muhatap konumunda olan Hâricileri ele almış ve seleflerinden farklı olarak onların geride bıraktığı mallarının, köle ve çocuklarının alınıp satılmayacağı, onlara karşı mürted muamelesi yapılacağı konusunu ilave etmiştir. Daha önce hocası Ebû Dâvûd'un eserinde yer alar "Hırsızlarla Mücadele" konusunu ise daha detaylı şekilde ele alan Hallâl, hocası gibi 'malını korurken öldürülenin şehit hükmünde olacağına' dair hadisi nakletmiş ve fakat hocasından farklı olarak bu konuyu detaylandırmıştır. Ona göre cana ve mala kast edilme durumunda hırsızla savaşılmasının meşru kabul edildiğini, bir kimsenin komşusu ve arkadaşı ile savaşmasının kerih görüldüşünü, komşu ve arkadaşı için adam öldürmenin meşru sayılmayacağını sadece canın ve malın müdafaasında bu durumun meşruiyet kazanacağını kaydetmiştir.[283]

Seleflerinden farklı olarak Hallâl'ın ele aldığı bir diğer konu ise, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) faziletleri başlığı adı altında "makâm-ı mahmûd" mevzusunun incelenmesidir. Hallâl, burada makâm-ı mahmûd'u açıklayan hadisleri kaydetmiş ve bunu oldukça uzun bir şekilde (yaklaşık 60 sayfa) ele almıştır. Müellif, başlangıçta makâm-ı mahmûdun ispatına yönelik; Hz. Peygamber'in makâm-ı mahmuda erişeceğine, arşa oturacağına dair rivayetlere yer verirken[284] ardından Hz. Peygamber'in (s.a.v.) faziletlerini inkâr edenlerin kâfir sayılacağına, makâm-ı mahmûda erişeceğini red edenin Allah'ı red etmiş olacağına, onların cehmî, kâfir ve mürted olarak kabul edileceğine dair rivayetlere yer vermiştir.[285]

Daha önce hocası Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'de geçen "Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kendinde sonra kimseye halifelik için vasiyette buunmadığı" konusunu daha detaylı bir şekilde

[282] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 72-81.
[283] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 132-150.
[284] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 172.
[285] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 190-193.

ele alan Hallâl, başlangıç olarak "Kırtas Olayı" olarak bilinen hadise yer vermiş,[286] bazılarının bu rivayeti ileri sürerek Hz. Ali'nin hilafetini delillendirmeye çalıştıkları ima edildikten sonra Hz. Aişe'den nakledilen Rasulüllah'ın kendinden sonra hiç kimseyi halife tayin etmediği eğer birinin halife tayin edecek olsaydı bu kimsenin Hz. Ebu Bekir ya da Hz. Ömer olacağı hadisine yer vererek ilk görüşü reddetmiştir.[287] Yine Hz. Ali'nin, "Hz. Ebu Bekir'in vefatı ve Hz. Ali'nin ona mersiyyesi" başlığıyla aslında bu mersiyyeyi onun Hz. Ebu Bekir'in hilafetini onayladığına delil saymıştır.[288] Yine önceki eserlerden farklı olarak Hallâl, fazilet konusuna oldukça önem vermiş ve bu konuda Tafdil konusundaki sünnet/uygulama,[289] Hz. Alî'yi Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osmân'a takdim edenlerin kınanması, görüşlerinin reddi ve bu meselede sünnete ittibanın lüzûmu,[290] Muâviye b. Ebî Süfyân'ın hilafeti,[291] Cemel ile Sıffin savaşı ve bu savaşlara kimlerin katılıp katılmadığının zikri,[292] Rasûlüllah'ın ashabı[293] ve Ümmeti Muhammed'in Fazileti[294] konularına da müstakil olarak?? yer vermiştir.

Önceki eserlerde yer almasına rağmen onlara kıyasla Râfiziler'e önemli bir yer ayıran Hallâl, Ahmed b. Hanbel'in Râfizîleri "Ebu Bekir ve Ömer'e hakaret edenlerdir"[295] şeklindeki tanımlamasıyla konuya giriş yapmış, onların İslam'dan bir nasibi olmadıklarını, selamlarına karşılık verilmeyeceğini, eğer dâi iseler cenaze namazlarının kılınmayacağını kaydetmiştir. Bu eserde ayrıca Râfızi ve Yahudilerin benzer fikir ve uygulamalarını sıralayan Hallâl, konuyu daha önceki eserlerde rastlanmayan farklı bir boyuta taşımıştır.[296]

Hallal'ın önceki eserlere kıyasla farklı olarak işlediği konulardan bir diğeri ise Rasulüllah'ın (sav) ashâbını ta'n eden hadisleri yazanların kınanması bahsidir.[297] Bu konu daha önce benzer bir şekilde "Rasulüllah'ın (s.a.v) ashâbına ta'n etmenin nehyi" şeklinde Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd, Harb b. İsmâil ve İbn Ebû Âsım'ın eserlerinde de zikredilmişti. Fakat Hallâl'ın konuyu "mesâlib" türü rivayetlerin yazılmasının nehyi olarak farklı bir şekilde ele aldığı görülmektedir.

[286] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 218.
[287] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 219-227.
[288] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 228.
[289] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 290.
[290] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 291-335.
[291] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 335-362.
[292] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 362-378.
[293] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 378.
[294] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 385.
[295] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 389.
[296] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 391-393.
[297] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 395-415.

Kader konusunda seleflerinden farklı olarak bu meselede ilk konuşan kimse başlığı ile dikkat çeken Hallâl, Ma'bed el-Cühenî'nin (ö.83/702)[298] görüşlerinin Hristiyanların fikirleriyle benzerlik gösterdiğini söyleyerek[299], daha önce Harb b. İsmail'in de değinmiş olduğu Yahudi-Hristiyan benzetmeleri ile seleflerinden farklılaşmaktadır. Yine kader konusunu detaylı bir şekilde ele alan Hallâl, Kaderiyye'nin muhataplarını ilzam etmek için onların görüşlerine göre "Allah kullarını günaha zorlar" iddiasını reddetmiş ve Kaderiyye'nin irade ve istitaat hakkındaki görüşüne reddiye başlığı açmıştır. Bu şekilde Hallâl, hem muhatabının görüşlerini çürütmeye çalışmış hem de onların iddialarının geçerli olmadığını kaydederek kader konusunda ehl-i hadisin sahih itikadının ortaya koymaya gayret etmiştir.[300]

Hallâl'ın kitabındaki en kapsamlı ve merkezi bölüm ise İrca görüşüne ayrılmıştır [301] Bu konuda önceki eserlerden farklı olarak ilk kez, mürcie fitnesi ve irca görüşünü ilk ortaya atanın kim olduğu bahsine yer veren müellif, Ahmed b. Hanbel'den naklen bunun İbn Abdullah b. Zürâre olduğunu söylemektedir. Yine Hallâl, Mürcie dahil iman konusundaki fırkaların görüşlerini karşılaştırmalı bir üslupla açıklamış ve bunun Ahmed b. Hanbel'in bakış açısına göre şöyle değerlendirmiştir:

> Cehmiyye diyor ki "Kişi Rabbini kalben bilse o kimse Mü'mindir". Mürcie ise "Hem kalben bilecek hem de dil ile ikrar edecek ve uzuvları ile de amel edecek" diyor. Ancak Mürcie'ye göre dil kalpteki imanı ikrar ettiği vakit uzvu ile amel etmiş sayılıyor. Onlara göre söz ve amel birlikteliği gerçekleşmiş oluyor. Fakat Ahmed b. Hanbel ve ashâbına göre bu sözlerin en kötüsüdür.[302]

Bu görüşleri eserinde zikreden Hallâl Mürcie'nin iddiasından daha yanlış bir söz duymadıklarını belirtmektedir..

Hallâl, Mürcie bahsinden sonraki en geniş bölümü ise Cehmiyye'ye ayıran[303] Hallâl, bu bölümde önceki eserlerden farklı olarak, daha önce ilk kez Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'de görülen "şahsa yönelik eleştiri" uslûbuna devam etmiş ve bunu daha sistemli hale getirmeye

[298] Tam adı Ebî Abdillâh Ahmed b. Ebî Duâd Ferec b. Cerîr b. Mâlik el-Ġyâdî olup Mu„tezile"nin meşhurlarındandır. Mihne döneminde devletin veziri iken önemli bir rol oynamış bu şekilde Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarının nefretini kazanmıştır. Bk. Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Ebû Duâd", Diyanet İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1999, c. 19, s. 430-431.
[299] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 417.
[300] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 434-443.
[301] Müellif birinci cildin sonundan ikinci cildin yarısına kadar yaklaşık 200 sayfa boyunca iman konusunu ve muhatabı Mürcieyi ele almaktadır.
[302] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 450-451.
[303] Müellif yaklaşık olarak 170 sayfa boyunca Cehmiyye'ye ait görüş ve redlere yer vermektedir.

çalışmıştır. O, başlıklar halinde "Cehm b. Safvân (ö.128/746),[304] Bişr el Merisî (ö.218/833)[305] ve İbn Ebû Duâd 'ın (ö.240/854)[306]" eleştirlerine yer vermiş, bu bağlamda Cehm b. Safvân'ın 40 gün boyunca namazı terk ettiğini, Allah'ı inkâr ettiğini, hac yapmadığını, âlimlerle birlikte olmadığını, Yahudi ve Hristiyanların durumları müzakere açık olmasına rağmen Cehmiyyenin hakkında konuşulamayacağını, Cehm ve onun yolundan gidenlerin tekfir edildiklerini, eşlerinin boş olduğunu, hastalarının ziyaret edilemeyeceğini ve cenazelerine katılınamayacağını, bu görüşe sahip bir imamın ardında namaz kılınmayacağını ve onlara selam verilmeyeceğini kaydetmiştir. [307] Bişr el Merisî (ö.218/833)[308] başlığında ise ilk başta Ahmed b. Hanbel'in onun hakkında "Allah Merisî'nin kabrini ateşle doldursun" bedduasını zikretmekte,[309] devamında Ahmed b. Hanbel'e göre Bişr'in Yahudi, yalancı ve bilgisiz bir adam olduğu kaydedilmektedir.[310] Ayrıca onun kanının mübah olduğu, delilsiz konuştuğu, arkasında namaz kılmanın caiz olmadığı, delalete düştüğü gibi hususlar nakledilmektedir.[311] Mihne hareketinin öncülerinden olan İbn Ebû Duâd (ö.240/854)[312] ve -müellifin deyimiyle- fasık ashabı için de özel bir başlık açan Hallâl, burada Ahmed b. Hanbel'in Bişr el-Merisî için söylediği bedduayı İbn Ebû Duâd için de söylediğini kaydetmektedir. Ahmed b. Hanbel yine İbn Ebû Duâd için Allah'ı inkâr ettiğini, Kur'ânın mahlûk olduğuna dair görüşünden tövbe etmesine rağmen sonrasında bu tövbesinden döndüğünü zikretmiştir.[313]

Son olarak öncekilerden faklı olarak eserinde tarihi bir mektubun içeriğini nakleden Hallâl, Halife Mütevekkilin Ahmed b. Hanbel'e Kur'ân konusunda yazdığı mektup ve İbn Hanbelin ona verdiği cevabı nakletmektedir. Bu mektuba göre Ahmed b. Hanbel, Mütevekkil'in kendisine Kur'ân'ın mahiyeti hakkında soru sorduğunu, onun da Kur'ân'ın

[304] Hallâl, **es-Sünne**, c.2, 181-186.
[305] Tam adı Ebû Abdirrahmân Bişr b. Gıyâs b. Ebî Kerîme el-Merîsî el-Bağdâdî dir. (ö. 218/833) Görüşlerinin çoğu Cehm b. Safvân'ın fikirleriyle benzerlik arz ettiği için kaynakların büyük bir kısmı Bişr'i Cehmiyye'den kabul eder. Bk. Ahmet Saim Kılavuz, "Bişr b. Gıyâs", **DİA,** VI, 220-221.
[306] Tam adı Ebî Abdillâh Ahmed b. Ebî Duâd Ferec b. Cerîr b. Mâlik el-İyâdî olup Mu'tezile"nin meşhurlarındandır. Mihne döneminde devletin veziri iken önemli bir rol oynamış bu şekilde Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarının nefretini kazanmıştır. Bk. Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Ebû Duâd", **DİA**, XIX, 430-431.
[307] Hallâl, **es-Sünne**, c.2, 181-186.
[308] Tam adı Ebû Abdirrahmân Bişr b. Gıyâs b. Ebî Kerîme el-Merîsî el-Bağdâdî dir. (ö. 218/833) Görüşlerinin çoğu Cehm b. Safvân'ın fikirleriyle benzerlik arz ettiği için kaynakların büyük bir kısmı Bişr'i Cehmiyye'den kabul eder. Bk. Ahmet Saim Kılavuz, "Bişr b. Gıyâs", **DİA,** VI, 220-221.
[309] Hallâl, **es-Sünne**, c.2, 189.
[310] Hallâl, **es-Sünne**, c.2, 191.
[311] Hallâl, **es-Sünne**, c.2, 194-197.
[312] Tam adı Ebî Abdillâh Ahmed b. Ebî Duâd Ferec b. Cerîr b. Mâlik el-İyâdî olup Mu'tezile"nin meşhurlarındandır. Mihne döneminde devletin veziri iken önemli bir rol oynamış bu şekilde Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarının nefretini kazanmıştır. Bk. Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Ebû Duâd", **DİA**, XIX, 430-431.
[313] Hallâl, **es-Sünne**, c.2, 198.

mahlûk olmadığını âyetler ışığında yazarak gönderdiğini belirtmiştir. Bu risalesinde Ahmed b. Hanbel, insanların bâtıl havuzu içinde şiddetli bir ihtilafın ortasında olduklarını belirterek halifeye durumu izah etmeye çalışmıştır.[314]

"Lafziyye" konusunun ilk kez Hallâl'da müstakil bir başlık açılarak işlenmesi de onu seleflerinden farklı kılan başka bir özelliğidir.[315] Kitabın sonunda Hallâl, İbn Cerîr et-Taberî de olduğu gibi halku'l-Kur'ân konusunda Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini esas alarak, Kur'ân'nın Allah'ın kelâmı olduğunu, her açıdan ve her cihetten mahlûk olmadığını ve asla mahlûk olamayacağını belirtmekte,[316] aksine fikir belirtenleri şiddetli şekilde tenkit etmektedir. Kitabın son cümleleri de buna uygun olarak şu şekildedir:

> Kur'ân Allah'ın kelâmıdır, mahlûk değildir. "Kur'ân mahlûktur" diyen kâfir olur. "Kur'ân'ın lafzı mahlûktur" diyen kişiler de Cehmîdir. "Kur'ân'ın lafzı mahlûk değildir" diyenler ise [dinde olmayan] yeni bir şey söylediği için bid'ate düşümüştür. Biz bu konuda Ahmed b. Hanbel'e tâbiyiz. Onun söylediklerini inkâr etmeyiz. Her kim bunların dışında bizim hakkımızda bir söz söyler ve farklı bir iddiada bulunuyorsa yalan söylemiştir. İnsanlar Kur'ân ve Kader hakkında konuşmadıkça hayır üzere kalacaklardır."[317]

Öte yandan önceki eserlerde yer aldığı halde Hallâl'da yer almayan konulara bakıldığında ise bunların ru'yetullah ve semmiyyât konuları olarak adlandırılan kabir azabı, deccal, havz, mîzan, şefaat,sırat, münker-nekir gibi konulardan oluştuğu söylenebilir.

1.9. Ebû Muhammed Hasen b. Ali el-Berbehârî'nin (ö.329/940) Şerhu's Sünne Adlı Eseri

Ahmed b. Hanbel'in akaid alanındaki meşhur öğrencilerinden Ebu Bekir el-Merrûzî'nin (ö. 275/888) talebesi olan[318] Berbehâri'nin Şerhü's-Sünne adlı eseri, özellikle konuları ele alış şekli ile önceki eserlerden ayrılımış ve kendisinden sonrakileri etkileyen en önemli kaynaklardan birini oluşturmuştur. Aslında bu eserin bazılarına göre Ahmed b. Hanbel'in

[314] Hallâl, **es-Sünne**, c.2, 273-279.
[315] Hallâl, **es-Sünne**, c.2, 324.
[316] Hallâl, **es-Sünne**, c.2, 325-339.
[317] Hallâl, **es-Sünne**, c.2, 348.
[318] Ahmed Saim Kılavuz, "Berbehârî" **DİA**, V, 476. (Madde de isim benzerliğinden ötürü bir karışıklık olmuş Merruzi yerine Mervezi yazılmıştır. teyid için bkz. Ahmet Özel, "Merrûzî", **DİA**, XXIX, 210.)

Sünne'sinin şerhi[319], bazılarına göre ise Ahmed Gulâm Halîl (ö.275/888-89) tarafından derlenen *Kitâbü's-Sünne* üzerine yapılmış bir çalışma[320] mahiyetinde olduğu söylense de her iki bilgininde doğruluğu şüphelidir. Eserin "Şerh" olarak anılması onun şerh edebiyatına ait olduğuna delalet etmeyip bilakis sözlük anlamında "açıklama" manasında kullanıldığı muhtemeldir. Nitekim metnin tamamını eserinde zikreden İbn Ebû Ya'lâ da böyle bir açıklamada bulunmamıştır.[321]

Akide esaslarını aklî ve nakli delillerden hareketle temellendiren asıl küllî ilim dalı Kelam'dır. Fakat Kelam ve Hadis ilişkisi açısından itikâdi konuların işleniş şekline bakıldığı zaman, nübüvvetin ispatı, peygamberlerin sıdkı, yani onların getirdikleri haberlerin delil değeri Kelam ilmini ilgilendirirken, bu haberlerin sonraki nesillere doğru bir şekilde aktarılması ise Hadis iminin ilgi alanına girmektedir. Fakat Hadisçiler inanamayanlara karşı bu sözlerin doğruluğunu ispat etmekle ilgilenmedikleri gibi kelamcılar da hadislerin nakil kaideleriyle ilgilenmemişlerdir.[322] Bu bağlamda Berbehârî'nin söz konusu eserinde ne Ahmed b. Hanbel'in "Usûlü's-Sünne'si" gibi özet olarak akide esaslarını açıklamaya çalışmış ne de Ebu Bekr el-Hallal'ın "es-Sünne" adlı eseri gibi akide konularını deliller ve selefin âsarı ışığında ayrıntılı olarak işlemiştir. Berbehârî bu kitabında hadis ve âsâr zikretmeksizin maddeler halinde Ehl-i Sünnet ve Selefin itikadını özetlemekte, onların icmâ ettikleri hususları zikrettiğini belirtmektedir. O, hemen hemen her meseleyi ele almış ve sadece eleştiriyle yetinmeyip hemen hemen her konuda Ehl-i Sünnet'in görüşünü de açık olarak beyan etmiştir. Bu yönüyle önceki eserlerden ayrılan bu kitap dönemin en etkin metinleri arasına girmeyi başarmıştır. Dolayısıyla Berbehârî'nin bu eseri muhtasar karakterine rağmen yaşadığı zamanda bid'at ehli tarafından tartışılan bir metin haline gelmiştir.[323]

Söz konusu eser öncekilerle kıyaslandığında, Berbehârî'nin eserini seleflerinden farklı kılan en önemli özelliği müellifin ehl-i Sünnet'e göre sahih olarak kabul ettiği görüşleri nakiller yoluyla değil de bizzat hüküm koyucu ifadelerle net bir şekilde zikretmesidir. Eserin sırasıyla şu konularda önceki eserlerden ayrıldığı görülmektedir: "Ehl-i Sünnet'in dayanmış olduğu yöntemin esasları, dinin insanların akıllarına ve şahsi görüşlerine göre konulmadığı, büyük

[319] M. Hayri Kırbaşoğlu, "Ashâbu'l-Hadis'in Akaid Edebiyatı", **İslami Araştırmalar Dergisi**,1986, I. sy.5, 86.
[320] Ahmed Saim Kılavuz, "Berbehârî" **DİA**, V, 477.
[321] İbn Ebû Ya'lâ, **Tabakât**, II, 18-43; Selahattin Yücel, **Hadis Literatüründe "Kitâbu's-Sünne"Geleneği**, 82.
[322] Hüseyin Hansu, **İslam Geleneğinde ve Modern Dönemde Hadis ve Sünnet**, Kuramer Yayınları, İstanbul, 2020, 335.
[323] Ebû Muhammed, Hasan b. Ali b Halef el-Berbehârî, **Şerhu's Sünne**, thk. Ebû Yâsir Halid b Kâsım er-Radâdî, Mektebetü'l-Guraba el-Eseriyye, Suudi Arabistan, 1993, 67-139.

bid'atlerin küçük bid'atler olarak başladığı, seleften delili olmayan sözlerden sakınılması gerektiği,[324] gibi başlangıçta daha çok usûl ve yönteme dair konuların yer alması dikkat çekicidir.

Bu eserde İbn Ebû Âsım'ın kitabında yer almasına rağmen, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Mervezî, İbn Cerîr et-Taberî ve Hallâl'da göremediğimiz havz, mîzan, şefaat ve cennet-cehennemin yaratılması gibi konuların tekrar gündeme geldiği dikkat çekmektedir. Öte yandan Berbehârî'nin bu kitabı, İslam beldelerinde Ehl-i Sünnet'in şiarı haline gelen, onlarla bid'at ehlini ayıran birer sembol haline gelmiş fıkhî uygulamalarını zikretmesi yönüyle de önceki kitaplardan ayrılmaktadır. "Mestler üzerine mesh etmek, Seferde namaz kısaltmanın sünnet olması, seferde oruç bahsi, geniş ve bol bir pantolon ile namazın caiz olması,[325]zekat,[326] mut'a nikâhı, hulle'nin hükmü,[327] velisiz, şahitsiz ve mehirsiz nikâhın kıyılamayacağı"[328] gibi fıkhî konuları eserine alan Berbehârî mezkûr meselelerde Ehl-i sünnet'in görüşlerine muhalefet eden fırkaları reddetmektedir.

"İsra ve Mirac'a imanın gerekliliği,[329] öldükten sonra ruhların ahvali,[330] Müslüman bir kimsenin tekfirinin ancak kat'i bir delil ile mümkün olacağı,[331] ümmetteki bölünmenin başlangıcı, bid'at fırkalarının bazı ortak özellikleri[332] ve İmamiyye Şîa'sının küfre götüren bazı itikadları"[333] gibi konular da daha önceki eserlerde zikredilmeyen bazı başlıklardır. Öte yandan önceki eserlerin herbirinde yer aldığı halde Berbehâri'nin eserinde değinilmeyen tek konu ise "Halifeye İtaat" meselesidir. Bu durumun bir yansıması olarak kitapta "Müslüman yöneticiler hakkında hayır duada bulunmak"[334] meselesi ele alınsa da konu oldukça yüzeysel işlenmiş, önceki eserlerde olduğu gibi tek tek halifelerin faziletlerine ve emirlere itaat konularına yer verilmemiştir.

[324] Ebû Muhammed, Hasan b. Ali b Halef el-Berbehârî, **Şerhu's Sünne**, thk. Ebû Yâsir Halid b Kâsım er-Radâdî, Mektebetü'l-Guraba el-Eseriyye, Suudi Arabistan, 1993, 67-68.
[325] Berbehârî, **Şerhu's-Sünne**, 79-80.
[326] Berbehârî, **Şerhu's-Sünne**, 96.
[327] Berbehârî, **Şerhu's-Sünne**, 98.
[328] Berbehârî, **Şerhu's-Sünne**, 114.
[329] Berbehârî, **Şerhu's-Sünne**, 90-91.
[330] Berbehârî, **Şerhu's-Sünne**, 91-92.
[331] Berbehârî, **Şerhu's-Sünne**, 81.
[332] Berbehârî, **Şerhu's-Sünne**, 121.
[333] Berbehârî, **Şerhu's-Sünne**, 133.
[334] Berbehârî, **Şerhu's-Sünne**, 116-117.

1.10. Hibetullāh b. el-Hasen b. Mansûr el-Lâlekâî'nin (ö.418/1027) - Şerḥu uṣûli iʿtiḳādi Ehli's-sünne ve'l-cemâʿa Adlı Eseri

İbrahim b. Muhammed b. Ubeyd Ebû Mes'ud ed-Dımaşki (ö.401/1010) ve Ebû Hâmid el-İsferâyînî'nin (ö.406/1015) öğrencisi olan, itikai konularda ise selefin yolunu benimsediği belirtilen[335] Lâlekâi'nin *Şerhu usûli itikâdi Ehli's-sünne ve'l-cemâ 'a* adlı eserini İbn Kesîr,[336] İbn Hacer,[337] Suyûtî,[338] Zehebî,[339] İbnü'l- İmâd,[340] Kettânî,[341] Brockelmann[342] ve Fuad Sezgin[343] kendisine nispet etmektedir. Eser kaynaklarda *Şerhu usûli i'tikâdi Ehl-i's-sünne ve'cemâ 'a* ,[344] *Kitâbü's-Sünne,*[345] *Şerhu's-Sünne*[346] ve *Usûlü's-Sünne*[347] gibi farklı isimlerde anılmaktadır. Oldukça kapsamlı bir şekilde konuları ele alan ve Kitâbü's-Sünne geleneği içerisinde büyük bir önemi haiz olan bu eserin telif sebebi müellifinin mukaddime kısmında belirttiği üzere şu iki sebebe bina edilmiştir. 1-Ehl-i hadis itikâdının şerh edilme ihtiyacı. 2-İlgili dönemde yaşayan âlimlerin Ehl-i sünnet anlayışından uzaklaşması ve bid'at sayılabilecek konularla iştigal etmeleri.[348] Geniş bir muhtevaya sahip olan eser ana konuları itibariyle Sünnet'e ittiba, Selef imamlarının itikâdı, Sıfatullah, Kader, İman, Nübüvvet, Fedâilü's-Sahâbe, Sem'iyyat, Fiten ve Keramet konularına yer vermektedir.

Lâlekâî'nin eseri, incelemekte olduğumuz eserler arasında Hallâl'ın eserinden sonra en geniş muhtevaya sahip ikinci eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine eser, içermiş olduğu konu çeşitliliğiyle telif edildiği dönemin tartışma konularını yansıtması açısından oldukça önemlidir. Eserin seleflerinden farklı olarak nelere yer verdiği ve neleri almadığı aşağıda detaylı olarak incelenecektir.

Müellif, seleflerinden farklı olarak eserine giriş mahiyetinde ehl-i bid'atin bâtıl fikirlerini genel bir çerçevede anlatmış, bu yanlış ve sapkın düşüncelerden Kur'an'a, Sünnet'e ve Selef-i

---

[335] İbrahim Hatiboğlu, "Lâlekâî", **DİA**, XXVII.85.
[336] İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, Beyrut, 1990, XII, 22.
[337] İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî**, nşr. Abdulaziz b. Abdullah, Kahire, I, 47.
[338] Suyûtî, **Miftâhu'l-cenne bi-ihticâci's-sünne**, 41,44,46.
[339] Zehebî, **Tezkiretü'l-Huffâz**, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1955, III, 1083.
[340] İbnü'l-İmâd, **Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri min zeheb**, thk. Abdulkâdir el-Arnavut,, Dâru İbn Kesîr, 1986, V, 92-93.
[341] Kettânî, **Hadis Literatürü**, 31.
[342] Brockelmann, **Târih**, II, 330.
[343] Fuad Sezgin, **Târîhu"t-Turâsi"l-'Arabî**, II, 194.
[344] bkz. 346-347. dipnotta belirttiğimiz eserlerde bu isimle yer almaktadır.
[345] Kettânî, **Hadis Literatürü**, 31.
[346] İbnü'l-İmâd, **Şezerât**, V, 92-93.
[347] İbn Teymiyye, **Resâil**, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, I, 446.
[348] Bkz. Lâlekâi, **Şerhu usûl**, Mukaddime, I, 44.

Salih'in yoluna sarılmakla kurtulmanın mümkün olacağını belirtmiştir.[349] Konunun devamında müellif, Ehl-i hadis'in gayesinin, Sünneti ihya ve şeriatı yeniden ikame etmek olduğunu söylemiş bunun yanı sıra zaman zaman da bu gayeyi bid'atlerinde aşırı giden ve insanları da sapkın fikirlerine çağıran ehl-i bid'ati durdurmak olarak açıklamıştır. Genel olarak Ehl-i hadis'in görüşlerini ortaya koyduktan sonra müellif, daha önce incelediğimiz eserlerde görülmeyen "Hidayet İmamları" şeklinde bir başlık açarak buradaRasulüllah (sav)'den sonra istikâmet üzere sünnet, davet ve hidayet alanında imam olduğunu düşündüğü kimselerin isimlerin zikretmektedir.[350] Lâlekâî, bu başlık altında Ashâb-ı Kirâmdan başlayarak tâbiîn dönemi, tebe-i tâbiîn, onların ardından gelenler, daha sonra sırasıyla Şam- Cezire, Mısır, Kûfe, Basra, Bağdat, Musul, Horasan, Rey ve Taberistân'a mensup alimlere yer vermiştir. Oldukça fazla imamın ismini zikreden Lâlekâi'nin ehl-i Hadis ve ehl-i Reyden de mündemiç isimlere yer vererek yelpazeyi oldukça geniş tuttuğu söylenebilir.

Lâlekâî'nin eserinde yer aldığı halde seleflerinde göülmeyen bir başka başlık ise "Selef İmamlarının İtikâdı" şeklindedir. Müellif bu başlık altıda, Evzâî (ö.157/774), Süfyân es-Sevrî (ö.161/778), Süfyân b. Uyeyne (ö.198/814), Ali b. Medînî (ö.234/848), Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), Buhârî (ö.256/870), Ebû Zür'a er-Râzi (ö.264/878), Ebû Hatim er-Râzi (ö.277/890) ve Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'nin (ö.283/896) akidelerine yer vermektedir. Kadere, hayrın ve şerrin Allah'tan olduğuna iman vurgusu, İman ve Kur'an'ın mahiyeti konularında münazaradan kaçınma, Deccalin çıkacağına, Kabir azabı, Havz, Mizan Şefaatin olacağına, Ru'yetullah'ın gerçekleşeceğine iman etmek, muvahhid olan bir kimse cehennemde ebedi kalmayacağı, İmanın söz ve amel olduğunu, artıp-eksileceğini kabul etmek bu alimlerin ortak vurgusu olarak karşımıza çıkar. Ulu'l emre itaatin farz oluşu, Kur'ân ve Sünnet'e ittiba edilmesi gerektiği, Rasulüllah'ın (sav) ashâbının tenkid edilmeyip, istiğfarda bulunulması, ve onların döneminde olmayan şeylerden kaçınılması ortak görüşlerdir.

Yukarıda zikredilen konulara bakıldığında bir bütün olarak "Kitâbü's-Sünne" muhtevasında yer alabilecek çoğu konuya değinildiği görülmektedir. Bu da dönemin tartışma konularının müellifler üzerindeki ortak bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Nakledilen bu ortak görüşlerin ehl-i sünnet önderlerine göre muteber görüşleri ortaya koymak, bâtıl saydıklarını reddetmek için kaleme alındığının görülmesi açısından önemlidir. Söz konusu risaleler arasında Ebû Zür'a er-Razi ve Ebû Hatim er-Râzi risâlelerinde dönemin ortak kanaatini yansıtması adına konuyla ilgili ehl-i bid'at fırkalarının alametlerini şöyle sıralamaktadır: "Cehmiyye'nin alâmeti, Ehl-i sünnete müşebbihe iddiasında bulunmaları, Kaderiyye'nin

[349] Lâlekâî, **Şerhu usûl**, 41.
[350] Lâlekâî, **Şerhu usûl**, 47.

cebriyye, Mürcie'nin muhâlifler ve noksâniler ve Râfiziler'in ise Ehl-i hadise Ehl-i beyti sevmeyen nâsıbi iddiasında bulunmalarıdır."[351]

Daha önceki eserlerde sadece İbn Cerîr et-Taberî de kısa bir şekil de atıf yapılan Lâlekâi de ise daha detaylı bir şeklde ele alınan farklı konulardan bir diğeri ise "Allah'ın isimlerinin mahlûk olduğu" iddiasıdır. Müellif, Mu'tezile, Neccâriyye[352] ve bazı küfür, bid'at ve delâlet ehlinin bu iddiada bulunduklarını söylemektedir.[353] Mu'tezile'nin ismin müsemmadan farklı olduğu görüşünden yola çıkarak ileri sürdüğü bu iddiaya karşılık Lâlekâi, bunun apaçık bir küfür olduğunu, Allah'ın kitabına, Rasulüllah'ın (s.a.v.) sünnetine, imamların icma'ına, Arap lugatiyle, örf ve adetine zıt olduğunu belirtmiştir.[354] Yine Lâlekâi, bu konudaki tavrını şu sözleriyle net bir şekilde ortaya koymaktadır: "Kim Allah'ın isimlerinin mahlûk olduğunu iddia ederse kâfir olur. Bana göre küfrü işte bu güneşten daha açıktır. Allah'ın isimlerinden, ilminden iradesinden farklı olduğunu söyleyen ve bunların mahlûk olduğunu iddia eden kâfirdir."[355]

İncelemeye tabi tuttuğumuz eserler içerisinde daha önce Hallâl'ın kitabında Kaderî ve Mürci görüşlerin ilk kimler tarafından ortaya atıldığı bahislerine yer verilmişti. Lâlekâi'nin eserinde ise önceki Kitâbü's-Sünnelerde konu aralarında zaman zaman yer almasına rağmen "Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü" ortaya atanın ilk kim olduğuna dair hususi başlık açılmış, konu burada müstakil olarak işlenmiştir. Lâlekâi, ilk kez bu görüşü ortaya atan kişinin Cehm b. Safvân olduğunu söylemiştir. Emeviler döneminde Merv valisi Selem b. Ahvaz tarafından öldürtülüp, böylece fitnesinin söndüğünü belirtmiştir. Yine bu konuda müellif, Cehm'in hicri 130 senesinde ortaya çıktığını "Kur'an Mahlûktur" dediğini ve bu görüşü âlimlere ulaştığında onlar durumun vahametini anlayarak kesin bir şekilde bunun küfür olduğu konusunda icma ettiklerini aktarmaktadır. Daha sonra gelenler de bu alimlere ittiba etmişlerdir.[356] Lâlekâi, bir başka rivayette ise halku'l-Kur'an meselesini hicri 120 senesinde ilk olarak Ca'd b. Dirhem'in ortaya attığını ardından onu Bişr b. Gıyâs el-Merîsî'nin takip ettiğini söylemiştir.[357]

Kader konusunda da Lâlekâî, büyük bir oranda kendinden önceki eserlerde yer alan hususlara dikkat çekmekle birlikte farklılık olarak ilk kez Rasulüllah'tan (s.a.v.) "İslam'da ortaya çıkacak ilk şirkin kaderi yalanlamak" olduğu rivayetinin tariklerini nakletmiş, ardından kader konusunda tartışmanın nehyi, kader ve bid'at ehlinden uzak durulması gerektiği, "Kaderiyye ümmetin Mecusileridir" rivayetinin nakli, Kaderiyye'nin itikâdı, kaderin ispatı

[351] Lâlekâî, **Şerhu usûl**, 165-166.
[352] Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr'ın (ö. 230/845) kurduğu kelâm ekolü.
[353] Lâlekâî, **Şerhu usûl**, 189.
[354] Lâlekâî, **Şerhu usûl**, 190.
[355] Lâlekâî, **Şerhu usûl**, 195-196.
[356] Lâlekâî, **Şerhu usûl**, 313.
[357] Lâlekâî, **Şerhu usûl**, 316.

hakkında sahabe ve tabiinin icmaı, Kaderiyye'yi tekfir, onların öldürülmesi, idam edilmesi ya da çarmıha gerilmesi gibi had cezalarının uygulanacağı konusunda gelen rivayetlerin nakli, Kaderî olan birinin ardında namaz kılınmayacağı, onlarla nikâhlanılmayacağı, kestiklerinin yenmeyeceği ve şahitliklerinin kabul edilmeyeceği konularına yer vermiştir. İslam tarihinde kader meselesinin ilk kim tarafından ve ne zaman ortaya atıldığı konusuna Hallâl'dan farklı olarak Lâlekâi, kader konusunda ilk konuşanın Irak ehlinden Senseveyh el-Bakkal adında bir Hristiyan olduğunu Ma'bed el-Cühenî'nin görüşlerini ondan aldığını, Ma'bed'ten de Gaylân ed-Dımeşkî'nin bu görüşleri öğrendiğini söylemiştir.[358]

Lâlekâî'nin daha önceki eserlerden farklı olarak ele aldığı bir başka konu ise; Rasulüllah'ın (sav) bi'seti, vahyin başlangıcı, fazileti ve mucizeleri konusudur. Bu başlıklar altında Allah'ın diğer peygamberler arasında Rasulüllah'a (s.a.v.) has kıldığı faziletleri ve Rasulüllah'ın (s.a.v.) nübüvvetini ispat eden, onun sadık olduğuna delalet eden mucizelerini açıklamaktadır.

İman bahsinde ise Lâlekâî'nin daha önceki eserlerde farklı olarak seleften önemli imamların isimlerine özel başlıklar açarak onların imana dair görüşlerini tek tek ortaya koyması onu diğer eserlerdeki usüllerden ayrıştırmaktadır. Lâlekâi, sırasıyla Evzâi, İmam Şâfi, Ahmed b. Hanbel, Humeydî, Müzeni ve Buhâri'nin iman anlayışına yer vermiş, bu konuda imamların her birinin ortak kanaatinin:" İmanın niyet, söz ve amel olduğu, artıp- eksileceğine ve bunların hiçbirinin diğerinin yerine geçemeyeceği" şeklinde olduğunu belirtmiştir.[359] Yine İmanın taatle artıp, ma'siyetle azalacağı konusuna delalet eden nakillere Kur'andan, Hadislerden, sahabe, tabiin ve etbaü't-tabiin'in rivayetlerinden yer verdiği görülmektedir. İman bahsi ile ilgili son olarak Lâlekâî, ircâ görüşünün İslam'da ilk ne zaman ortaya çıktığı ve yayıldığı konusunda Hallâl'dan farklı olarak İbnü'l-Eş'as ve Hasan b. Muhammed [360] isimlerini zikretmektedir.

Lâlekâî'nin yine kendinden önceki eserlerden farklı olarak mezhepler arasındaki ihtilaflı konulardan biri olan "büyük günah" meselesinin keyfiyetine dair rivayetlerin nakillerine yer vermesi dikkat çekicidir. Müellif, öncekilere kıyasla konuyu detaylı bir şekilde ele almış, büyük günah başlığı içerisine nelerin girebileceğini açıklamaya çalışmıştır[361] Lâlekâî, bu bağlamda tevbe bahsine yer vermiş, günahlardan tevbe edilmesi gerektiği, tevbe kapısının kıyamete kadar açık olduğu, tevbenin pişmanlık olduğu gibi konulara değinmiştir. Allah'a şirk koşulması hariç bütün günahların tevbe ile bağışlanabileceğinin ispatına yönelik rivayetlere yer veren müellif

[358] Lâlekâî, **Şerhu usûl**, 658-659.
[359] Lâlekâî, **Şerhu usûl**, 753-757.
[360] Lâlekâî, **Şerhu usûl**, 847-848.
[361] Lâlekâî, **Şerhu usûl**, 869-874.

Müslümanların günahlarında ısrar etmedikleri ve tevbe ettikleri sürece işlemiş oldukları büyük günahların onlara zarar vermeyeceği ve tekfir gerektirmeyeceği ancak tevbe etmeden ölürlerse durumlarının Allah'a kalacağını söylemektedir. Yine diğer eserlerden farklı olarak Lâlekâî, günahından dolayı kıble ehlinin cenaze namazının terkedilmeyeceği ve kıyamet günü Hz.Peygamber (sav)'in şefaatinin ümmetinden büyük günah işleyenler için de olacağını belirtmektedir. [362]

Lâlekâi, seleflerinden farklı olarak Kabir azabı konusunda ise daha detaylı ve farklı rivayetlerin nakillerine yer vermiştir. Nitekim kabir azabının hak; ona imanın ise vacip olduğuna dair rivayetleri zikretmesi Lâlekâî'nin eserini diğerlerinden ayrıştırmaktadır.

Son olarak önceki eserlerde yer almadığı halde Lâlekâî'nin eserinde yer verdiği konular: "Sihirin hakikat olduğu, İblis ve Cin'in Allah'ın mahlûkâtlarından olduğu, bid'at sahiplerinin iddia ettiği gibi "her kötü adam iblistir" sözünün aksine Allah'ın kendilerine gösterdiklerinin onları görebileceği, Hz. Hamza ve Hz. Abbas'ın fazileti, Mü'minlerin annelerinin fazileti, Muaviye b. Ebû Süfyan'ın fazileti, Muaviye'nin emirliği, Hasan b. Ali'nin emirliği ona teslim etmesi ve konunun doğrudan muhatabı ashâba söven Rafızilerin rezaleti, onlara sövmeyi ve hakaret etmeyi din edinenlerin küfrü ve ahmaklıkları, [363] kerametin varlığına delalet eden ayetlerin nakli, ardından sahabe, tabiin ve onlardan sonra gelen seçkin kulların kerametleri, daha sonra tek tek her tabakadan önde gelen kimselerin, Kûfeli tabilerle Basralı tabiinlerin kerametlerine yer vererek kitabını sonlandırmıştır. [364]

Lâlekâî'nin eserine daha önceki eserlerde yer alığı halde onun kitabında bulunmayan konulara baktığımızda, seleflerinde zikredilen bütün konulara yer verdiği görülmektedir. Öncekilerin kaydettiği halde bu eserde bulunmayan bir konu tespit edilememiştir.

2. Mihne dönemi ve Sonrası Eserlerin Tertip ve Muhteva Değerlendirmesi

2.1. Muhtemel Muhatapları

Mihne dönemi ve sonrası eserler incelendiğinde Ahmed b. Hanbel'den itibaren eserlerin ilk başta sınırlı sayıda mezhep adı zikredilirken sonraları ise muhatap alınan fırkaların

[362] Lâlekâî, **Şerhu usûl**, 884-925.
[363] Lâlekâî, **Şerhu usûl**, 1196-1280.
[364] Lâlekâî, **Şerhu usûl**, 1287-1473.

isimlerine özel başlıklar açıldığı görülmekte, mezhep savunucularının isimlerinin doğrudan kaydedildiği dikkat çekmektedir. Mesela başlarda Kaderiyye, Cehmiyye, Mürcie'den söz edilirken daha sonraları muhataplar şahıs isimlerine indirgenmiş, mezhep isimlerinin yerini Gaylân ed-Dımaşkî, Cehm b. Safvân, Bişr el-Merîsî, Ebû Hanife gibi isimlere bırakmıştır. Nitekim artık doğrudan isimlerin zikredilmesi tartışmalardaki muhatapların belirginleştiğine, safların ayrıldığına ve sembol isimlerin belirlendiğine delalet ettiği söylenebilir. Yukarıda bahsi geçen durum her bir mezhep ayrı başlıklar altında incelenirken örneklerle birlikte ortaya konmaya çalışılacaktır. Öte yandan özellikle hicri IV. ve V. asırlarda telif edilen eserlerde kitaplardaki yazım üslübunun daha da sistemleşmesinden dolayı konuların belli bir düzen içerisinde muhataplarına göre genel başlıklar açıldığı, alt başlıklar altında ise kendi görüşlerinin haklılığı savunularak muhataplarının hatalı oldukları yerlerin vurgulandığı görülmektedir.

Büyük bir kısmı oldukça hacimli olan Mihne sonrası Kitabü's-Sünne literatüründe kimi zaman Mu'tezile, Kaderiyye ve Cehmiyye fırkalarının birbirlerinin yerine kullanıldığı belirtilmelidir. Söz konusu mezhep gruplarının bazı konularda birbirlerinin görüşlerinden etkilenmiş olması söz konusu geçişliliği sağlayan bir etkendir. Bununla birlikte müelliflerin, zaman zaman muhatabını yermek adına adı geçen gruplar bir konuda benzer fikirler ileri sürdüklerinde toplum tarafından hoş görülmeyen fırka ismiyle anması da ihtimal dâhilindedir. Aşağıda her bir mezhep için ayrı ayrı başlıklar açılarak tartışma konularından veyahut bizzat müellifin hangi mezhebi muhatap aldığına daha yakından bakılacaktır.

2.1.1. Hâriciyye

Mihne dönemi ve sonrasında incelediğimiz eserlerde Haricîliğin ne oranda muhatap alındığı araştırıldığında Ahmed b. Hanbel'in risâlesinde onların isimleri zikredilerek ele alındığı görülmektedir. Ahmed b. Hanbel, Hâricileri hem siyasi hem de itikâdi yönden söz konusu etmiş Ehl-i sünnet'e göre sahih ve hatalı görüşlerini zikretmiştir. İbn Hanbel'in, Haricileri ele aldığı konular, imamet meselesi, iyi olsun fâcir olsun halifenin sözünün dinleneceğinin; cihad, zekat toplama, Cuma namazı kıldırma veya imam tayin etme gibi din ve devlet işlerinin onlar tarafından yürütüleceğinin tespiti şeklindedir.[365] Bu konuların çoğunda muhatap olarak haricileri zikretmese de onları hedef aldığı anlaşılmaktadır. Hâricilerin itikâdî fikirleri de İbn Hanbel'in gündemindedir ve büyük günah işleyen kimsenin imandan çıkarak kâfir sayılacağı ve cehenneme gireceği görüşünü benimsemediğini, bilakis kıble ehlinin işlediği

[365] Ahmed b. Hanbel, **Usûlü's-Sünne**, 7.

herhangi bir amel sebebiyle cennetlik ya da cehennemlik olduğuna şehâdet edilemeyeceğini belirtmektedir. Allah'ın huzuruna kâfir olarak çıkan kimsenin ise bağışlanmayacağı ve azabı hak edeceğini söylerek Ehl-i sünnetin bu konulardaki tavrını ortaya koymaktadır.[366] Ahmed b. Hanbel bu konuları incelerken Haricileri muhatap almış, fakat onların adını çoğu kere zikretmemiştir.

Ebû Dâvûd da Haricileri doğrudan muhatap alan bir müelliftir. O, Hâriciler hakkında iki bâb başlığı açarak onları tasvir eden rivayetlere yer vermiştir. Ebû Dâvûd, Kitâbü's-Sünne müelliflerinin Hâricilerle savaşılması için delil kabul ettikleri "Her kim İslam cemaatinden bir karış kadar uzaklaşırsa, o kimse boynundan İslam bağını çıkarmış olur."[367] Hadisini de eserinde zikretmektedir. Ebû Dâvûd'un, bazı işlerinden razı olunan ama bazı işlerinin ise Allah ve Rasulü'nün emirlerine aykırı olduğu için red edilen bir takım devlet ricaliyle savaşılır mı sorusuna karşı Rasulüllah'ın (s.a.v.) "Namaz kıldıkları sürece onlarla savaşmayın"[368] hadisini naklettiği dikkat çekmektedir. Ebû Dâvûd'un bu rivayeti zikretmekle iyi olsun fâcir olsun imama itaat edilmesi gerektiği yönündeki kanaate işaret etmiş olmaktadır.

Ebû Dâvûd'un doğrudan Hâricileri muhatap aldığı ikinci yer onlarla savaş babıdır. Burada o, mihne dönemi ve sonrası çoğu eserde yer verilen ve Hâricileri tasvir ettiği belirtilen şu hadise yer vermiştir: "İleride ümmetimin içerisinde anlaşmazlıklar ve bölünmeler olacak, Bir topluluk güzel laflar edecek, fakat işleri bozuk olacak. Kur'an-ı okuyacaklar fakat boğazlarından aşağı geçmeyecek. Onlar okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkacaklar, atılan ok yay üzerindeki yerine geri dönmedikçe onlarda dine dönmeyecekler. Onlar mahlukâtın en şerlileridirler. Onları öldüren veya onlar tarafından öldürülene ne mutlu! Bir de Allah'ın kitabına çağırıyorlar, bu kimselerin Allah'ın kitabı ile bir ilişkileri yoktur. Onlarla savaşan kimse Allah'a onlardan daha yakın olur. 'Ey Allah'ın Rasulü onların simaları/alâmetleri nasıl olacak?' diye sorulunca Rasulüllah (s.a.v.) 'Saçlarını kökten tıraş etmeleridir.' Cevabını vermiştir.[369]

Harb b. İsmâil de Haricileri doğrudan muhatap alan bir başka müelliftir. Onun Ahmed b. Hanbel ve Ebû Dâvûd'dan farklı olarak Haricileri muhatap aldığı konulardan biri "Hilafetin Kureyş'e aidiyeti" bahsidir. Ehl-i sünnetin İslam akâidine dair görüşlerini eserinde net bir

[366] Ahmed b. Hanbel, **Usûlü's-Sünne**, 8.
[367] Ebû Dâvûd, **Sünne**,30; Tirmîzî, **Edeb**, 78. İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**,712; Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 63.
[368] Ebû Dâvûd, **Sünne**,30; Tirmîzî, **Fiten**, 78.
[369] Ebû Dâvûd, **Sünne**,31; İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**,625,631,634.

şekilde ortaya koyan el- Kirmânî, hilâfetin Kureyş'e aidiyetine reddeden [370]Hâricilere karşı, İnsanlardan iki kişi kaldığı sürece hilâfetin Kureyş'te olacağını, insanlardan hiç kimsenin bu konuda onlarla tartışmaya girmesinin, onlara isyan etmesinin ve onlardan başkasını halife olarak tanımasının kıyamet saatine kadar caiz olmadığını belirtmiştir.[371] Yine Kitâbü's-Sünneler içerisinde önemli bir yeri bulunan Harb b. İsmail'in eseri dönemin tartışma konularını ve muhataplarını net bir şekilde ortaya koymuş, Hâricileri; İslamdan sapmaları, ümmetten ayrılmaları, Sultanlara ve imamlara isyan etmeleri, ümmetle savaşıp onların kanlarını ve mallarını helal saymaları, Rasulüllah'ın (s.a.v.) ashâbına, onun akrabalarına ve damadına hakaret etmeler, onları tekfir etmeleri, Kabir azabını, Havz'ı, Şefaati inkâr etmeleri, küçük ya da büyük günah işleyen kimselerin tevbe etmediği takdirde tekfir etmeleri ve ebedi cehennemde kalacaklarına dair görüşleri ve mestler ile namaz kılmayı ve mestler üzerine meshi caiz görmemelerinden ötürü eleştirmektedir.[372]

Hâriciler'in hangi bâtıl görüşlerinden ötürü muhatap alındıklarını net ve kapsamlı bir şekilde ortaya koyan Kirmânî, bu açıdan seleflerinden ayrılmaktadır. Müellif eserinde Kitâbü's-Sünnelerin çoğunda karşılaştığımız rivayetleri nakletmekle yetinme yönteminden farklılaşmış, te'lif ve yazım üslübunu daha sistemli hale getirerek muhatap aldığı mezhebe yönelik eleştirilerini açık bir şekilde sunmuştur.

İbn Ebû Âsım'ın eserinde de Haricilerin doğrudan muhatap alındığı görülmektedir. Seleflerinden faklı olarak İbn Ebû Âsım, yukarıda bahsi geçen "okun yaydan çıkacağı gibi dinden çıkacaklardır" rivayetine, farklı varyantlarını da zikrederek ısrarla vurgu yapmaktadır.[373] Yine bahsi geçen konulardan farklı olarak "Hâriciler cehennem ehlinin köpekleridir"[374] rivayetine incelediğimiz eserler içinde ilk kez burada yer verilmesi dikkat çekicidir. İbn Ebû Âsım, mevcut otoriteye karşı çıkıp, onlara karşı isyanı vacip gören Hâricilere karşı, itaatin önemine dikkat çeken rivayetlerin naklinden sonra ne olursa olsun halifenin-imamın emirlerine karşı itaatin gerekliliğini hatta bu emir razı olunmayacak bir durumda bile olmuş olsa kıyamette bu itaatten sorumlu tutulmayacağını, cennetin âsi kimseye helal olmayacağını, itaatten çıkan ve cemaatten ayrılan kimsenin cahiliye ölümü üzere öleceği ve merfu bir rivayete dayandırılarak her kim İslam ümmetinden çıkarsa, o kimsenin nerede bulunursa öldürülmesi gerektiği gibi rivâyetlerin nakline yer vererek Ehl-i sünnetin bu

[370] Ethem Rûhi Fığlalı, "Hâriciler", **DİA**, XVI. 169-175.
[371] el-Kirmânî, **Kitâbü's-Sünne**, 39.
[372] el-Kirmânî, **Kitâbü's-Sünne**, 66-68.
[373] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 625-654.
[374] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 622.

konulardaki tavrını ortaya koymuştur. [375] Benzer şekilde Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in eserininde de Haricileri doğrudan muhatap alınmış ancak bu kitap, bu konularda daha çok Ebû Dâvûd ve İbn Ebû Âsım'ı takip etmiş, herhangi bir farklılık tespit edilmemiştir.[376]

Hâriciler'e önceki müelliflere kıyasla fazlaca yer ayıran Hallâl da Haricîleri doğrudan zikreden müelliflerden biridir. Hallâl eserinde Haricilere yönelik konulara fazlaca yer vermesine rağmen muhatap aldığı konu çeşitliliği önceki eserlerden çok da farklı değildir. Nitekim Hallâl konu çeşitliliğinden çok artık Hariciler akla geldiğinde sembolleşen konulara yönelik rivayetleri daha da tafsilatlandırdığı söylenebilir. Hallâl'ın seleflerinden farklı olarak ilk kez eserinde yer verdiği itaate yönelik rivayetler şunlardır: "Eğer üzerinize Habeşî ve uzvu (burnu-kulağı) kesik bir köle emir tayin edilse dahi sizi Allah'ın kitabı ile sevk ve idare ettiği sürece onun emirlerini dinleyin ve itaat edin "[377]"Adil imamın yüzüne bakmak ibadettir." [378] "Kureyş kıyamete kadar hayırda ve şerde insanların idarecileridir."[379] " Hâlık'a isyan olan durumda mahlûka itaat olmaz."[380] Yine Hallâl eserinde aynı konuyu farklı şekillerde daha detaylı izah etmek adına imamın vasıflarına dair konulara yer vermiş, emirin Allah'ın indirdikleri ile hükmetmesinin hak olduğu, emanete riayet etmesi gerektiği, bunları yaptığı takdirde, Müslümanların da onu dinlemesinin, ona itaat etmesinin ve çağırdığı zaman icabet etmelerinin vaciğ olduğunu[381] belirterek itaatin gerekli olduğu durumları ortaya koymaya çalışmıştır. Son olarak Hallâl, Hâricilerden daha şerli bir kavmin bulunmadığını, onlara hiçbir şeyin satılmayacağı ve satın alınmayacağı, onlardan ölen isyancıların mallarına mürtetlerin malları gibi hükmedileceği gibi konulara da yer vererek seleflerinden ayrılmaktadır.[382]

Berbehâri de Hâricileri ismen muhatap alan bir başka müellif olsa da İmama itaat ve büyük günah konusunda Hâricileri eleştirirken kendinden önceki eserleri takip etmiş, seleflerinden farklılaşan herhangi bir konu çeşitliliği veyahut farklı rivayetlere yer vermemiştir.[383]

Yukarıdaki eserlerin aksine Mervezî'nin kitabında ise Haricilerin doğrudan muhatap alınmasa da müellif eserine doğrudan ülü'l-emre itaat bahsiyle başladığı ve "*Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan ülü'l-emre de. Eğer bir hususta*

[375] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 699-744.
[376] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 612-640.
[377] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 83.
[378] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 61.
[379] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 75.
[380] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 85.
[381] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 81.
[382] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 118-130.
[383] Berbehârî, **Şerhu's-Sünne**, 79.

anlaşmazlığa düşerseniz -Allah'a ve âhirete gerçekten inanıyorsanız- onu, Allah'a ve peygambere götürün. Bu, elde edilecek sonuç bakımından hem hayırlıdır hem de en güzelidir"[384] ayetini delil olarak zikrettiği belirtilmelidir. Nitekim Mervezî, İmam Şâfi ve İshâk b. Râhuye'nin bu ayetle Hz.Peygamber (sav)'in seriyyelere gönderdiği komutanların kast edildiğini belirtir.[385] Bununla birlikte, ülü'l-emre itaat konusu Kitâbü's-Sünne geleneğinde imama ve halifeye itaat şeklinde geniş bir başlık altında yer alması ve muhatabın genelde Hâriciler olmasından ötürü burada da aynı amacın gerçekleştiği varsayılarak muhtemel muhatabın Hariciler olduğu söylenebilir.

Hâriciler denildiği zaman mezhebin Ehl-i sünnet karşısında muhatap alındığı iki önemli konunun "imama itaat ve büyük günah konusu" olduğu Hallâl'ın imama itaat konusuna fazlaca yoğunlaşıp konuya dair rivayetleri sıraladığı yukarıda zikredilmişti. Buna karşın Lâlekâî ise ise ikinci önemli konu olan "büyük günah" meselesine önem verdiği, mezhepler arasında ihtilaflı bir mevzu olmasından ötürü seleflerinden faklı olarak ilk kez nelerin büyük günahtan sayıldığına dair rivayetlerin naklini zikrederek konu hakkında bir çerçeve çizmeye çalıştığı görülmektedir. Lâlekâî, büyük günah konusunun hemen ardından konuyla doğrudan ilgili olan tevbe bahsine yoğunlaşmış, önceki eserler arasında ilk kez bu konuyu detaylı bir şekilde işlemiştir. Allah'a şirk koşulması hariç, bütün günahların tevbe ile bağışlanacağı konusunun ispatına yönelik rivayetler naklederek, işlenilen büyük günahtan ötürü ebedi cehennemlik olunacağı iddiasını ileri süren Hâricilerin hatalarını ortaya koymaya çalışmıştır. Nitekim "Her kim bir Mü'mini kasten öldürürse, onun cezası içinde ebedi kalacağı cehennemdir."[386] ayetinin "Şüphesiz, Allah kendisine şirk koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını dilediği kimse hakkında bağışlar…" [387] ayetiyle mensuh olduğunu belirten Lâlekâî, Müslümanların günahlarında ısrar etmedikçe ve tevbe ettikleri takdirde işlemiş oldukları büyük günahların tekfiri gerektirmeyeceği ve bağışlanmalarının mümkün olduğunu belirtmektedir. [388] Hz.Peygamber'in (s.a.v.) şefaatinin kıyamet günü ümmetinden büyük günah işleyenler için olacağını Allah'ın şefaatle bir topluluğu cehennemden çıkaracağını söylerek kıble ehlinin ebedi olarak cehennemde kalmayacağını vurgulamaktadır.[389] Son olarak imama itaat konusunda da

[384] Nisâ, 59.
[385] Mervezî, **es-Sünne**, 40-41.
[386] Nisâ, 93.
[387] Nisâ, 48.
[388] Lâlekâî, **Şerhu Usûl**, 892-898.
[389] Lâlekâî, **Şerhu usûl**,, 932.

Lâlekâi'nin kitabında önceki eserlerde geçen rivayetlerin benzerlerine yer verilmiş, farklı bir rivayete rastlanılamamıştır.[390]

2.1.2. Mürcie

Mihne dönemi ve sonrası başlığı adı altında incelediğimiz eserler içerisinde ortak muhataplardan birisi de Mürcie'dir. Zira Mervezî'nin eseri hariç bütün eserlerde iman bahsinin ele alındığı görülmektedir. İman konusunun her eser içerisinde yer alma şekli ve kapsamı farklı olsa da herbirinde ortak vurgu "İman söz ve ameldir. Artar ve eksilir." şeklindedir. Genel olarak Kitâbü's-sünne müelliflerinin İrcâ bahsini iki şekilde ele aldıkları görülmektedir. Bir kısmı doğrudan Mürcie'nin kim olduğunu ve görüşlerinin neler olduğunu ortaya koymaya çalışırken bir kısmı ise doğrudan "Mürcie'ye Red" başlığı adı altında onların Ehl-i sünnete muhalif görüşlerini incelemiştir. İkinci kısmı benimseyen âlimlerin doğal olarak red odaklı yazım üslübunu takip ettikleri görülmektedir.

Risâlesinde iman bahsine kısa ve öz bir şekilde yer veren Ahmed b. Hanbel, Ehl-i sünnet için Mürcie'ye karşı artık bir şiar halina gelen "İman söz ve ameldir. Artar ve eksilir." cümlesi ile giriş yapmış, daha sonra da bu cümleye delil niteliğinde "Kim namazı terk ederse kâfir olur", "Ameller arasında namaz dışında terki küfür olan bişey yoktur. Her kim namazı terk ederse kâfir olur. Allah onun öldürülmesini helal kılmıştır." [391] cümlelerine yer vermiştir. Bununla birlikte İbn Hanbel'in mürcie'yi ismen zikretmediği belirtilmelidir.

'Mürcie'ye Red' şeklinde bab başlığıyla onu doğrudan muhatap alan Ebû Dâvûd, Mürcie'yi doğrudan muhatap almakta, imanın şubeleri hadisini, imanın içinde amel konularını da zikreden rivayetleri nakletmektedir. "İmanın artıp eksildiğinin delili" başlığıyla "Zina eden kimse zina ederken mü'min olarak zina etmez. Hırsızlık yaparken mü'min olarak hırsızlık yapmaz, şarabı içerken mü'min olarak içmez ve Tevbe kapısı ona açıktır", gibi hadislerle imanın azalacağı vurgusunu yapmaktadır. Nitekim Ebû Dâvûd eserinde Mürcie'yi Ahmed b. Hanbel'den farklı olarak imanın şubeleri konusunda muhatap almış ayrıca amelin imandan olduğuna ve imanın artıp eksileceğine dair birçok farklı rivayete yer vermesiyle ön plana çıkmaktadır.

Eserine direk iman bahisleri ile başlayan Harb b. İsmail de Mürcie'yi doğrudan muhatap alan müelliflerdendir. el-Kirmânî öncesinde zikredilen eserlerle benzer olarak İmanın söz,

[390] Bkz. Lâlekâî, **Şerhu usûl**,1043-1056.
[391] Ahmed b. Hanbel, **Usûlü's-Sünne**, 5.

amel, niyet ve Sünnete sıkıca tutunmak olduğunu, artıp eksileceğini belirtmiş ve bu konuya ek olarak imanda istisna yapılacağını bunun âlimlerden duyulan bir sünnet olduğunu, "Sen mü'min misin?" sorusu sorulduğunda "İnşaallah mü'minim ya da mü'min olduğumu umarım " denilmesi gerektiğini belirtmiştir. [392] Müellif seleflerinden farklı olarak eserinde reddiye kısmına daha fazla yoğunluk vermektedir. Bu bağlamda imanın amel olmaksızın söz olduğu, kişinin imanının artmayacağı ve azalmayacağı, iman artacağı fakat azalmayacağı ve imanda istisnanın olmadığı şeklindeki görüş sahiplerinin Mürciî olduğunu söylemekte ve onları reddetmenin yanı sıra muhatabını ilzam edecek muhalif görüşleri de zikretmektedir. Bu duruma örnek olması açısında müellifin bu noktada ki üslübuna şu cümeleri örnnek verilebilir: " Kim imanda istisna yapmayı doğru görmez ise mürciîdir, Kişi imanın artmayacağını ve azalmayacağınıı söylerse mürciîdir." gibi. [393] Yine bir şahsın, imanının Cibril'in ya da meleklerin imanı gibi olduğunu iddi ediyorsa Mürciî hatta daha kötü ve yalancı olduğunu ve insanların imanlarının farklı dercelerde olmadığını iddia eden kimsenin yalan söylediğini belirtmektedir.[394]

Hâricilerde olduğu gibi Mürciî'ler içinde onların hangi kanularda Ehl-i sünnet tarafından muhatap alındıklarına dair net ifadelere yer veren Harb b. İsmail'in şu sözleri büyük önem taşımaktadır:

> "Mürciî'ler imanın amel olmaksızın sözden ibaret olduğunu söyleyen grubun adıdır. Yine bunlar imanın söz olduğunu, amellerin ise dini emirler/buyruklar olduğunu, imanın mücerred olduğunu, insanların iman açısından birbirlerinden farklı derecelerde olamayacaklarını, kend imanları ile meleklerin imanlarının bir olduğunu ve imanın artıp-azalmayacağını söylerler. İmanda şüphe olarak addettikleri imanda istisnanın yapılamayacağını, diliyle iman eden kimsenin hiçbir amel yapmamış olsa bile hakiki manada bir mü'min olduklarını ve Allah nezdinde mü'min olduklarını iddia ederler. İşte bunların hepsi Mürcie'nin fikirleridir. Bunlar en çirkin ve sapkın sözlerdir."[395]

İbn Ebî Âsım'ın Mürcîlere yönelik tavrında ise iki açıdan farklılık bulunmaktadır. Öncelikle onun bu konuya eserinde oldukça az yer verdiği görülmektedir. Konuya direk "İslam artar fakat azalmaz." diyerek giriş yapan İbn Ebî Âsım, daha önce zikredilen "İman artar ve azalır" cümlesinden nispeten ayrıldığı gözlenir. Burada İbn Ebî Âsım'ın İman-İslam terimlerini

[392] el-Kirmânî, **Kitâbü's-Sünne**, 34-35.
[393] el-Kirmânî, **Kitâbü's-Sünne**, 35-36.
[394] el-Kirmânî, **Kitâbü's-Sünne**, 35-36.
[395] el-Kirmânî, **Kitâbü's-Sünne**, 62-63.

birlikte kullandığını ve İslam'da artışı kabul etmesine rağmen azalmayı kabul etmediği dikkat çeker. Anlaşıldığı kadarıyla Kur'an'da açıkça zikredildiği için imanda artmayı kabul eden müellif, Kur'an'da ifade edilmediğinden dolayı imanın azalması hususunda çekingen davranmıştır.[396] Ayrıca onun "Lâ ilâhe İllallâh" diyen kimsenin zina etse ve hırsızlık bile yapmış olsa cennete girebileceğine" dair rivayete yer vererek imanın azalmayacağı görüşünü desteklediği görülmektedir.[397] Bunun dışında İbn Ebî Âsım'ın da, Mürcie'ye karşı sert davrandığı Mürcie ve Kaderiyye'nin İslam'da-ahirette nasibi olmayan ve şefaate nail olmayacak gruplar içinde zikreden hadislere yer verdiği kaydedilmelidir.[398]

Mürcienin doğrudan muhatap alındığı bir başka eserde Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in Kitâbü's-Sünne'sidir. İmana dair tafsilatlı rivayetlerin yer aldığı eserde hem imanın mahiyeti ortaya konulmaya çalışılmış hemde Mürcie eleştirilmiştir. "Ahmed b. Hanbel'e İman Hakkında sorulanlar ve Mürcie'ye Red" şeklinde başlık açılarak seleflerinde yer alan konulara ek olarak İslam ve imanın ayrımı, İslam'ın daha genel, imanın ise daha hususi oduğu konularına yer verilmiştir. Yine İbn Ebî Âsım'ın eserinde geçtiği üzere Mürcie ve Kaderiyye'nin cennetten nasibi olmayan iki sınıf olduğu belirtilerek bir taraftan imanın mahiyeti zikredilmiş diğer taraftanda karşıt görüş red edilmiştir.[399]

Yine imanın artması ve ve azalmasına dair bir soru üzerine İbn Hanbel, önceki eserlerden farklı olarak örneklendirme yöntemiyle Allah'ın hatırlanması suretiyle haşyetinden korkulmasını imanın ziyadesi, Allah'ın hatırlanmasından gaflete düşülmesi ve unutulmasını da imanın noksanlığının göstergesi olarak zikretmiştir.[400] Yine Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in İslam'ın ikrar, İmanın ise tasdik olduğunu söylemesi[401] önceki eserlerden farklı bir noktaya işaret eder. Başka bir rivayette imanın kalp ile marifet, dil ile ikrar ve amel ile tafdil olduğu söylenmiştir.[402] Söz konusu farklılıklardan Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in İman-islam ayrımına dikkat çekmeye çalıştığı söylenebilir.

---

[396] Burada selef âlimlerinden bazılarının imanın azalması ve artması hususunda lafızlar düzeyinde özellikle Kur'an-ı Kerim'in ifadelerine sıkı sıkıya bağlılıklarından ötürü onlar, Kur'an'da geçtiği için imanda artma ifadesini açık bir şekilde kullanmışlar; ancak Kur'an'da geçmediği için imanda azalma (noksan) kelimesini kullanmaktan sakınmışlardır. Bu konuya dair ulemâ üç görüşü benimsemişlerdir. Konuya dair ayrıntılı bilgi için bkz. Tuğba Eruçar, **Hadisçilerin İman Anlayışı**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020, 68-70.

[397] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 658-660.

[398] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 654-657.

[399] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 309-327.

[400] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 311; İbn Cerîr et-Taberî, **Sarîhu's-Sünne**, 44.

[401] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 337.

[402] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 347.

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in incelediğimiz eserinde dikkat çeken bir diğer husus, iman konusunda daha önceki eserlere nispetle daha fazla hadis naklederek muhatabını susturmaya çalışmasıdır. Onun zikrettiği hadisler arasında Allah için seven kimsenin imanın tadına erişebileceği,[403]temizlik ve sabrın imanın yarısı olduğu, emanete riayet etmeyen kimsede imanın bulunmadığı, sözüne sadık kalmayan kişinin dininin olmadığı, imanın vasıflarını bildiği halde amel etmeyen kimsenin münafık sayılacağı gibi rivayetleri bütün uzunluğuyla eserine almıştır.[404] O, yine seleflerinden farklı olarak temellendirme yöntemine başvurarak nakillerle ortaya koymaya çalıştığı konuları bir bütün olarak verebilmek için babasının Fudayl b. Iyad'tan naklettiği ve 'bize göre imanın aslı şudur' diyerek açıkladığı şu önemli pasaja eserinde yer vermiştir:

"İman söz ve ameldir. Mü'min bir kimsenin imanı eğer hakiki manada bir iman ise cennet ehlindendir. Eğer bir kimse hakiki manada mü'min bir kimsenin cennet ehlinden olduğuna şahitlik etmez ise o, ya Allah'ın kitabından şüphe duyan ve onu yalanlayan ya da cahil biridir. Bu sıfatları taşıyan hakiki manada mü'min kimse kâmil bir imana sahiptir. Kâmil bir iman ancak amelle olur. Kulun dini, hevasını etkilemedikçe (şehvetine sahip olmadıkça) hakiki manada mü'min olamaz, imanı da kâmil değildir. Allah'ın sana farz kıldıklarını yapmadıkça, haram kıldıklarından ise kaçınmadıkça, sana verdiğinden razı olmadıkça ve bunlarla beraber yaptıklarının Allah katında makbul olup olmayacağından korkmadıkça kâmil bir imana ve hakiki manada mü'min olma sıfatına kavuşamaz."[405]

Hicrî IV. asırdaki eserler ise gelişen hacmine paralel olarak iman konusuna daha fazla yer vermişler ve Mürcie başlığı açmışlardır. Bunlar içinde konuya en fazla yer ayıran Hallâl,[406] Kitâbü's-Sünnesi'nde önceki kitaplara kıyasla Mürcie fırkası ve görüşlerinin daha problematik başlıklar altında incelemiştir. Bu bakımdan Hallâl'ın eseri Mürcie konusunda merkez eser olarak değerlendirilebilir. Müellif, öncelikle onların bâtıl sayılan görüşlerini ortaya koymuş, ardından Ehl-i hadis'in bu konu hakkındaki görüşlerini nakli delillerle ispat etmeye çalışmıştır. Eserin diğerlerinden farklı olarak sistemli olarak betimlenmesinin sebebi ise mezhebin muhalif görüşlerine yönelik tek tek başlıklar açılarak konuların orada daha ayrıntılı bir şekilde aktarılmasından ötürüdür. Ayrıca incelediğimiz Kitâbü's Sünneler arasında irca görüşünün tarihine ilk kez Hallâl'ın yer verdiği görülür. O, iman hakkında ilk konuşanın Zir b. Abdullah

[403] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 354,371.
[404] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 370-374.
[405] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 374-375.
[406] Müellif birinci cildin sonundan ikinci cildin yarısına kadar yaklaşık 200 sayfa boyunca iman konusunu ve muhatabı Mürcieyi ele almaktadır.

b. Zürâre olduğunu[407] ve bu görüşünden dolayı İbrahim en-Nehâi tarafından zemmedildiğini belirtmiştir.

Hallâl, seleflerinden farklı olarak Ahmed b. Hanbel ve oğlunun eserinde rastlamadığımız bir hükmüne yer vermiş, çoğu kez tekfir üslübu ile karşımıza çıkan Hanbelî tavrın farklı bir boyutuna da dikkat çekmiştir. Çünkü o "İman amel olmaksızın sözden ibarettir" diyen kimsenin bundan dolayı tekfir edilmeyeceğini, sevmeseler de onların kurtuluşu için dua ettiklerini aktarmıştır.[408] Hallâl'ın daha önceki eserlerde nadir olarak rastladığımız ve farklılık olarak görebileceğimiz hususlardan bir diğeri ise muhatabın bazı naklî delillerini değerlendirmesidir. O, Mürcie'nin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bir cariye hakkında "Mü'min ise onu azlet" hadisini amelin mü'min olmak için şart koşulmayacağını desteklemek için delil göstermelerini eleştirmiştir. Hallâl, Ahmed b. Hanbel'den naklen, bu rivayetin söylendiği zamanda henüz farz olan amellerin indirilmediğini belirterek Mürcie'nin bu deliline itiraz ettiğini belirtmiştir.[409] İman –İslam ayrımına dair konular daha önce Abdullah b. Ahmed b. Hanbel ve İbn Ebû Âsım da da ele alınmıştı, Hallal öncekilerden farklı olarak Zühri'den "Biz İslam'ı söz, imanı ise amel olarak kabul ediyorduk." rivayetini aktararak iman-islam arasındaki farkı ortaya koymaktadır.[410] Burada aslında sadece Mürcie değil, İslam ile imanı bir kabul eden büyük günah nedeniyle insanları tekfir eden Hâricilerin de muhatap alınlığı söylenilebilir.

Önceki eserlerde rastlanmayan son farklılık ise Hallâl'ın Mürcie'nin neden bu şekilde isimlendirildiğine dair bir başlık açmış olmasıdır. Bu durum literatürün fırkaların tarihi ile ilgili ayrıntılara yer verildiğini gösterir. Mezhepler tarihinde yaygın şekilde bilindiği üzere Mürcîler, büyük günah işleyen kimsenin durumunu ahirete erteledikleri için bu şekilde isimlendirilmişlerdir.[411] Hallâl'ın da incelediğimiz Kitâbü's-Sünne literatürü içerisinde bu konuya ilk kez yer vermiş olması dikkat çekicidir.

Berbehâri'nin eserinde ise, iman bahsine sadece bir cümle ile yer verildiği görülmektedir. İmanın söz, amel, niyet olduğunu, artıp eksileceğini, bunun Allah'ın dilediği kadar artacağını, kendisinden bir şey kalmayıncaya kadar da azalacağınıı belirtmiştir.[412] Bu bağlamada Berbehârî'nin kendinden önceki eserleri takip ettiği, onlara herhangi bir eklemede bulunmadığı belirtilmelidir.

---

[407] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 444.
[408] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 454.
[409] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 456.
[410] Hallâl, **es-Sünne**, c.2, 10;Lâlekâî, **Şerhu Usûl**, 712.
[411] Hallâl, **es-Sünne**, c.2, 13.
[412] Berbehârî, **Şerhu's-Sünne**, 75.

Lâlekâî'nin eserinde ise yukarıda bahsettiğimiz konulardan ayrı olarak müellifin, şahit gösterme olarak adlandırılabilecek yönteme sıkça yer verdiği görülmektedir. Bu yöntemin daha önceki eserlerde bu kadar sık kullanılmamış olması Lâlekâî'yi diğerlerinden farklılaştırmaktadır. Müellif bu şekilde kendi görüşlerine paralel olan düşünceleri öne çıkararak fikirlerini temellendirmiş, kabul edilmesi gereken sahih itikadın ne olduğunu okuyucuya net bir şekilde aktarma yoluna gitmiştir. Bu bağlamda Lâlekâi, selef imamlarından Evzâi, İmam Şâfî, Ahmed b. Hanbel, Humeydî, Müzenî ve Buhâri'nin iman görüşlerine yer vermiş, herbirinin iman noktasındaki ortak kanaatinin "İman söz, amel ve niyettir. Artar ve eksilir. Bunların hiçbiri diğerinin yerine geçemez." şeklinde olduğunu belirtmiştir.[413] Yine Lâlekâî'nin kitabında Hallâl'ın eserinde olduğu gibi İrcâ görüşünün İslamda ilk olarak ne zaman ve kim tarafından çıkarıldığına dair bir başlık açmış, bu başlık altında bu görüşün İbnü'l- Eş'as'ın hezimetinden sonra ortaya çıktığını ve bu konu hakkında ilk konuşanın ise Hasan b. Muhammed adında birisinin olduğunu söylemiştir.[414] Neticede Hallal gibi Lâlekâî'nin de bu görüşü ilk kez ortaya atanın tespiti üzeinde durduğu ancak ihtilafa düştükleri görülmektedir.

2.1.3. Mutezile (Kaderiyye-Cehmiyye)

a. Kader Konusu

Mihne dönemi ve sonrası eserlerde, Mu'tezile'nin zaman zaman Cehmiyye[415] zaman zaman da Kaderiyye başlığı adı altında eleştirildikleri dikkat çekmektedir.[416] Dolayısıyla eserlerde Mu'tezile'nin görüşlerinin Kaderiyye ve Cehmiyye başlıkları altında incelendikleri söylenebilir. Bu başlık altında ise incelenen kitaplarda kader konusundaki tutumlarına yer verilecek, Kaderiyye mezhebinin ne şekilde muhatap alındığı ortaya konmaya çalışılacaktır. Kitaplara genel olarak bakılırsaincelemeye tabi tutulan on eser arasında Kaderiyye'nin Mervezî'nin kitabında hiç yer almadığı, Ahmed b. Hanbel ve Berbehâri'nin eserlerinde dolaylı olarak bulunduğu, bu üç eserin dışındakilerde ise bizzat ismen Kaderiyye'nin muhatap alındığı görülmektedir.

Ahmed b. Hanbel, risâlesinde fırka ismi vermese de kader konusunu ele almakta, "neden ve nasıl" sorularını sormaksızın hayrı ve şerri ile kadere iman edilmesi gerektiğini söylemiştir.

[413] Lâlekâî, **Şerhu Usûl**, 753-757.
[414] Lâlekâî, **Şerhu Usûl**, 847-848.
[415] Bkz. 55. Dipnot.
[416] İkinci bölümde de bu konuya atıf yaptığımız üzere bu üç mezhebin keskin çizgilerle birbirlerinden ayrılmadıklarını birbirlerinin fikirlerinden etkilenmiş oldukları için birbirlerinin adı ile anıldıklarından bahsedilmişti.Bkz. 42. Dipnot.

Kader konusuna sadece iman edilmesi gerektiğini, sika ravilerden rivayet edilen hadislerin bütünüyle tasdik edilmesi gerektiğini ısrarla vurgulamaktadır. Yine kader konusunda hiç kimseyle tartışılmaması gerektiğini çünkü kader, ru'yet ve Kur'an hakkında konuşmanın mekruh ve yasaklanmış olduğunu, bu konularda konuşan kimsenin sözleri Sünnet'e uygun olsa bile tartışma ve münazarayı bırakıp hadislere iman etmedikçe Ehl-i sünnet'ten sayılmayacağını belirtmiştir. Bu sözleri ile Ahmed b. Hanbel, Kaderiyye'nin görüşlerini zikrederek onları eleştirmekten ziyade kat'i manada sorgusuz sualsiz kadere imanı ve bu konuda tartışmayı men ederek insanları çözemeyecekleri bir konunun dışında tutma gayreti güttüğünü söyleyebiliriz.[417]

Kader hakkında bir bâb açarak kader bahsine ve Kaderiyye'ye yer veren Ebû Dâvûd, hocası Ahmed b. Hanbel'den farklı olarak bu ümmetin Mecûsileri'nin "kader yoktur" diyenler olduğu, eğer hastalanırlarsa ziyaretine gidilmeyeceğini ve cenazelerine iştirak edilmeyeceğini ve onların Deccal'in orduları olduğunu belirten rivâyetin nakline yer vermektedir.[418] Ebû Dâvûd yine öncesindeki eserden farklı olarak kader hakkında ilk konuşan kimsenin Basra'da Ma'bed el-Cüheni olduğunu belirtmektedir. Ma'bed'in bu görüşünün sahâbe tarafından da hoş karşılanmadığını eklemiş, İbn Ömer'e bu görüş aktarılınca, kendisinin onlardan berî, onlarında kendisinden berî olduklarını, eğer onlardan birinin Uhud dağı kadar altını olsa ve onları Allah yolunda harcasa, kadere iman etmedikçe Allah'ın bunu kabul etmeyeceğini söylemiştir.[419]

Kaderiyye'yi ismen muhatap alan bir başka müellif Harb b. İsmail el-Kirmâni'dir. Müellifin eserine bakıldığında genel olarak kendinden öncekileri takip etmekle birlikte[420] farklılık olarak Allah'ın kendisine isyan eden kulları için hayrı ve taati dilediğini, kulların da kendi iradeleri ile şerri ve masiyeti işlediklerini ve bu yönde amel ettiklerini söyleyen kimse, kulun iradesinin Allah'ın iradesinden daha üstün olduğunu kast etmiş olacağı için bunun Allah'a atılan büyük bir iftira olduğunu söylemektedir.[421] Konunun devamında hırsızlık yapmanın, içki içmenin ve haram yemenin Allah'ın kaderi ile olmadığını söyleyen kimse, o masiyetleri işleyen kimsenin başkasının rızkını yemeye kâdir olduğunu söylemiş olacağını ve bu sözlerin Hristiyan ve mecûsilerin sözlerine benzediğini belirtmiştir.[422] Bu açıdan Kaderiyye'nin görüşlerini ilk kez Hristiyanlara benzeten Kirmânî bu yönüyle seleflerinden ayrılmaktadır. Yine Kirmânî, diğer mezhepler hakkında olduğu gibi Kaderiyye hakkında da

[417] Ahmed b. Hanbel, **Usûlü's-Sünne**, 2-3.
[418] Ebû Dâvûd, **Sünne**, 17; Tirmîzî, Kader, 13.
[419] Ebû Dâvûd, **Sünne**, 17
[420] el-Kirmânî, **Kitâbü's-Sünne**, 36-37.
[421] el-Kirmânî, **Kitâbü's-Sünne**, 37.
[422] el-Kirmânî, **Kitâbü's-Sünne**, 38.

kısa ve net bir şekilde onların eleştirildikleri görüşleri aynı zamanda da Kaderiyye'ye dair bazı düşünceleri yansıtan bir pasaj ortaya koymaktadır:

> "Kaderiyye istitâat'ın, iradenin ve kudretin kendilerine ait olduğunu iddia eden grubun adıdır. Onlar kendilerinin hayra ve şerre, faydaya ve zarara, taate ve masiyete mâlik oldukarını Allah'ın ilmi olmaksızın kendi kendilerine amel ettiklerini söylerler. Onların bu sözleri hristiyan ve mecûsilerin sözlerine benzemektedir.[423] Zındıklık budur. Mu'tezile de Kaderiyye'nin söylediğini din edinenlerdendir. Kabir azabını, şefaati ve Havz'ı yalanlamışlardır. Kendi görüşlerini benimseyenlerin dışında kıble ehlinden hiç kimsenin arkasında namaz kılmayı ve cuma'yı caiz görmezler ve kulların amellerinin Levh-i Mahfûz'da olmadığını iddia ederler."[424]

Kaderiyye'yi ismen muhatap alan bir başka müellif ise İbn Ebû Âsım'dır. Müellifi seleflerinden ayıran bir durum farklı yerlerde kader bahsine yer vermekle birlikte bu konuya oldukça fazla bir yer ayırmasıdır. Yani kader konusuna ayrılan alanda bir hacim genişlemesi söz konusudur. Fakat zikredilen konular gözden geçirildiğinde kendinden önceki eserlerde yer verilen konularla aynı olduğu,[425] sadece bunların ispatı için delil gösterilen rivayetlerin değişik varyantları ile birlikte ısrarla tekrar edildiği gözlemlenmiştir. İbn Ebû Âsım kendinden önceki eserlerden farklı olarak sadece seleflerinde yer almamış olan "Kaderilerin cehennem köpekleri" olduğuna dair merfu bir rivayete yer vererek Kaderileri bâtıl görüşlerinden ötürü sert bir şekilde eleştirmektedir.[426]

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel ise Kaderiyye ve Cehmiyye'nin kâfir olduklarını, bu iki gruptan başka İslam'a buğz eden daha şiddetli bir kavmin olmadığını söylemiştir.[427] "Eğer bir kimse Allah'ın ilmini inkâr eder, Allah önce yarattı sonra bildi derse, kâfirdir. Böyle birinin ardında namaz kılınmaz." [428]diyerek Allah'ın irade ve fiillerini sınırlayan Kaderilere karşı Ehl-i Hadis'in tavrını ortaya koymaktadır. Yine Abdullah b. Ahmed b. Hanbel Allah'ın şerri takdir etmediğini iddia eden Kaderiyye'ye Allah'ın kaderi gökleri ve yeri yaratmadan önce belirlediğini naklederek cevap verdiğini ve ardından kadere imanın ehemmiyetine binaen şu hadise yer verdiğini görmekteyiz: "Rasulüllah (sav) şöyle buyurmaktadır: 'Şu dört şeye iman etmedikçe kul iman etmiş sayılmaz. Allah'tan başka ilâh olmadığına ve benim onun elçisi

[423] Bu benzetme ilk kez Kirmâni de görülmüş daha sonra ikinci kez Hallâl'ın eserinde rastlanılmıştır.
[424] el-Kirmânî, **Kitâbü's-Sünne**, 64.
[425] İbn Ebû Âsım da eserinde hayrıyla ve şerriyle kadere imanın gerekliliği ve doğru kader anlayışını keyfiyetine dair konulara yer vermektedir fakat yukarıda bu konular sıkça yer alığı için tekrara düşmemek adına bu kısımda zikredilmemiştir.

[426] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 235-244, 654.
[427] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 106-107.
[428] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 385.

olduğuma, beni hak olarak gönderidiğime şehadet etmedikçe ve öldükten sonra dirilmeye ve kadere iman etmedikçe mü'min sayılmaz."[429] Kaderiyye'ye yönelik bu ve benzer rivayet çeşitliliğinin eserlerin hacmine paralel olarak artması ve konuların önceki eserlere kıyasla genellemeci bir üsluptan çıkarılarak daha problematik olarak ele alınması eserlerin gelişim seyrini göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Önceki eserlerden farklı olarak Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in bu mezhebin temsilcilerini isim isim sayarak onları başlıklar altında incelemesini Kitabü's-sünne türünün gelişimi için bir aşama sayabiliriz. Ma'bed el-Cüheni[430] ve Gaylân ed-Dımeşkı'nin[431] kaderiyenin kurucularından oldukları, Allah'ın şerri dilemeyeceğini, çünkü bunun bir zulüm olacağını ileri süren Amr b Ubeyd'e[432] özel başlıklar açılmış olması bunlar arasında zikredilebilir. Ayrıca Abdullah'ın Amr'ı hadis nakli açısından da eleştirdiği görülmekte, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Muaviye b. Ebi Süfyan'ı minberde görüldüğünde öldürülmesini söylediği hadisin onun tarafından nakledildiğini ileri süren bir rivayete yer vermektedir.[433]

İbn Cerîr et-Taberî de kader bahsine yer vermiştir. et-Taberî, "Kulların fiilleri hakkında çıkan ihtilafa gelince; bize göre hiç şüphesiz bunların hepsi Allah'tandır. Ve Allah bütün bunları takdir ve tedbir etmiştir. Onun izni olmaksızın hiç bir şey olamaz. Yaratmak ve hüküm vermek Allah'ın hakkıdır."[434] diyerek kader hakkındaki görüşünü ortaya koymaktadır. Yine yukarda geçen rivayetlerin benzeri ile kulun kaderin hepsine, hayrına ve şerrine iman etmedikçe iman etmiş sayılmayacağına ve Kaderiyye'nin bu ümmetin mecûsileri olduğuna dair rivayetleri et-Taberî de zikrederek onları eleştirmektedir.

"Kader hakkında ilk konuşan kimse" şeklindeki başlıkla konuya giriş yapan Hallâl ise bu konuda ilk konuşan kimsenin Hristiyanların fikirlerini dile getiren Ma'bed el-Cühenî olduğunu söylemektedir.[435] Daha önce Harb b. İsmail'de geçen Kaderiyye'nin Hristiyanlar ile

[429] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 390.
[430] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 391.
[431] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 427.
[432] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 436; Bkz. Avni İlhan, Amr b. Ubeyd, **DİA**, III, 93-94.Büyük günah sahibinin ebediyyen cehennemde kalacağına dair(Nisâ 93.) ayeti delil gösteren Amr b. Ubeyd, Ona göre, "Ebû Leheb'in elleri kurusun!" (Tebbet 1.) meâlindeki âyet bu mâna ile levh-i mahfûzda var idiyse, her kötülük değişmeyen kaderde önceden tesbit edilmiş olacağından, insanı yaptıklarından ötürü Allah'ın hesaba çekmesinin hiçbir anlamı kalmaz. Bundan dolayı söz konusu âyeti, "Ebû Leheb'in yaptığı gibi yapanların elleri kurusun!" şeklinde anlamak gerektiğini, Allah kâfirin küfrünü dileseydi onu bundan dolayı sorumlu tutmaması icap edeceğini söylemiştir. Aksi takdirde bu zulüm olup, küfürde ısrar eden kimseye karşı da getirilebilecek bir delil bulunmayacağı belirterek, kaderi benimseyen görüşe de karşı çıkarak bu konuda nakledilen bütün hadisleri reddetmekten çekinmemiştir.
[433] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 436, 977. Rivâyet (fakat bu rivayet Eyyûb Amr tarafından yalanlanmıştır.)
[434] İbn Cerîr et-Taberî, **Sarîhu's-Sünne**, 37.
[435] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 416.

benzer fikirlere sahip olduğu görüşü Hallâl'ın eserinde Ma'bed el-Cühenî ismi ile özelleşip şahsa indirgenmiştir.

Bir bütün olarak Hallâl'ın eserinde Kaderiyye'yi muhatap alma yöntemi incelendiğinde müellifin, önceki eserlere kıyasla daha sistematik bir yöntem benimsediği söylenebilir. Burada sistematiklikten kasıt önceki eserlerde olduğu gibi eserin farklı yerlerinde dağınık olarak Kaderiyye'nin bâtıl görüşlerini vermek ya da onları eleştirmek yerine Hallâl, problem odaklı başlıklar açarak orada önce Kaderiyye'nin savunmuş olduğu görüşü ya da delili zikretmiş, ardından konuya dair Ehl-i sünnetin delilini kaydederek muhalif grubun görüşlerini çürütmeye çalışmıştır. Söz konusu yönteminin daha iyi anlaşılması için şu örnekler burada zikredilebilir: Kaderiler'in *" Sana gelen iyilik Allah'tandır. Başına gelen kötülük ise nefsindendir."*[436] ayetini delil göstermelerine karşılık Ahmed b. Hanbel'in "Kişiye bir iyilik isabet ederse bu Allah'tandır. Bir kötülük isabet ederse bu nefsindendir. Ancak bunlar Allah'ın kazası ve kaderi üzeredir." sözünü naklederek Hallâl'ın, insanın cüz'i iradeyle yaptığı şer fiillerini kendi tercihi sebebi olduğunu ve bundan sorumlu tutulacığını ama bunların Allah'ın kaza ve kaderinden bağımsız olmadığını belirtmiştir. O bunu otorite olarak kabul ettiği Ahmed b. Hanbel'in sözü ile temellendirmiştir.[437]

Yine Hallâl, Kaderiyye'nin Allah kullarını günaha/itaatsizliğe zorlar şeklindeki sözünü ele almış ve bu konuya ayet ve hadislerden deliller getirerek Ehl-i sünnet ulemasına göre bu sözün kabul edilemeyeceğini ispat etmeye çalışmıştır. Nahl sûresi 93. ayeti bu konuda delil getirmiş, *" Eğer Allah isteseydi hepinizi elbette bir tek inanç topluluğu yapardı. Ama O, dilediğinin yoldan çıkmasına imkân verir, dilediğini doğru yola iletir…"* kişi neye meyl ederse o işin ona kolaylaştırılacağı şeklindeki rivayetlerle delillerini birbiri ile desteklemiştir.[438] Nitekim Hallâl, Evzâi'den naklen Kur'an ve Sünnet'te cebrin olmadığını fakat kaza ve kader'in Kur'an ve Hz. Muhammed (sav)'in sünneti ile sabit olduğunu belirterek Kaderiyye'nin cebr konusundaki iddialarının asılsız ve hiçbir delille sabit olmadığını belirtmektedir.

Son olarak, daha önceki eserlerde bu kadar ayrıntılı yer almayan irade ve istitaat hakkındaki Kaderiyye'ninfikirlerine reddiye başlığı ile Hallâl, Allah dilesin ya da dilemesin kul istediği fiili işler görüşünü eleştirmiş ve bu görüşü savunanları tekfir etmiştir. O, kul iyi ya da kötü ne yaparsa yapsın bunun Allah'ın iradesi ile mümkün olacağını ısrarla vurgulamıştır.[439]

[436] Nisâ, 79.
[437] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 431.
[438] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 434-438.
[439] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 440.

Kaderiyye'yi doğrudan muhatap alan son müellif Lâlekâî ise eserinde kader bahsine uzunca yer ayırarak kaderin varlığına dair Kur'an, hadis, sahâbe, tabiin ve tebe-i ttabiin alimlerinin sözlerinden deliller zikretmiş, icmaın "Her şeyin bir kadere bağlı" olduğu şeklinde gerçekleştiğini belirtmiştir. [440] Yine Lâlekâî, farklılık olarak kendinden önceki eserlerde yer almamış olan bir kaç farklı hadise yer vermiştir. Rasulüllah'tan (s.a.v.) "Hiçbir ümmet Allah'a şirk koşmak dışında bir günahtan dolayı helak olmamıştır. Her bir ümmet şirk koşmasının başlangıcı kaderi yalanlamak olmuştur."[441] "Kaderle alakalı hiçbirşeyi konuşmayın, çünkü kader Allah'ın sırrıdır. Allah'ın sırrını ifşa etmeyin."[442] rivayetlerine yer vererek kaderi yalanlamanın sonucunda helaka götüreceğine ve kader hakkında konuşmanın Allah'ın sırrını ifşa etmek olduğuna dikkat çekmektedir.

Son olarak Lâlekâî, Hallâl'ın kitabındaa olduğu gibi meselenin tarihini araştırmakta İslam tarihinde kader meselesinin ne zaman ortaya çıktığı konusunu ele almış, fakat yine Hallâl'dan farklı olarak kader konusunda ilk konuşanın Ebû'l Esved ed-Düelî olduğunu söylemiştir.[443] Başka bir rivayette ise kader konusunu dile getiren ilk kişinin Irak ehinden bir Hristiyan olan Senseveyh el-Bakkal olduğunu, onun Müslüman olduktan sonra tekrar Hristiyanlığa döndüğünü belirtmiş, aynı zamanda Ma'bed el-Cühenî'nin görüşlerini ondan aldığını, Gaylân ed-Dımeşkî'nin de bunları Ma'bed'ten öğrendiğini nakletmiştir.[444] Böylelikle müellifler arasında konuların tarih kısmı noktasında ortak bir zeminden ziyade bir ihtilafın var olduğu bu noktada belirtilmelidir. Ancak incelediğimiz literatür içerisinde bu meselenin Hristiyan kültürüyle ilişkili olduğuna işaret eden ilk eserin Hallâl'ın kitabı olduğu dikkat çekmektedir.

b. Halku'l-Kur'ân, Sıfatlar, Ru'yetullah Konuları[445]

Kitâbü's-Sünne geleneğinde Cehmiyye'nin en fazla Allah'ın sıfatlarını inkâr ettiği iddiasıyla eleştirildiği görülmektedir. Alt başlıklar da ise ru'yetullah, halku'l-Kur'an, halku'l

[440] Lâlekâî, **Şerhu Usûl**, 449-452.
[441] Lâlekâî, **Şerhu Usûl**, 548.
[442] Lâlekâî, **Şerhu Usûl**, 551.
[443] Lâlekâî, **Şerhu Usûl**, 657.
[444] Lâlekâî, **Şerhu Usûl**, 659.
[445] Cehmiyye ve Mu'tezile İslam tarihinde ortaya çıkmış iki ayrı mezhep olmakla beraber, biz gerek başlıkta gerekse metin içerisinde bazen Mu'tezile bazende her iki mezhebinde birbirinden etkilendiği konularda Cehmiyye ismini kullandık. Nitekim Hadisçiler arasında bilindiği üzere Mu'tezile, Cehmiyye'nin sıfatların nefyi ve Kur'ân-ı Kerm'in mahlûk olduğu görüşlerini benimsemiş olmalarından ötürü Cehmiyye ismiyle de şöhret kazanmışlardır.

esmâ, şefaat, kabir azabı, havz, mîzan, cennet-cehennem ve deccal konularında Ehl-i sünnet'e muhalif görüşleri benimsemesinden ötürü tenkit edilmiştir.

Ahmed b. Hanbel'in ilk olarak Cehmiyye'yi ismen belirtmemiş olsa da onları Allah'a Kelam sıfatını nispet etmeyerek Kur'an'ın yaratıldığını iddia etmelerinden ötürü tenkit ettiği görülmektedir. Buna karşı Ahmed b. Hanbel, Kur'an'ın Allah'ın kelâmı olduğunu ve kişinin "O mahlûk değildir" demekten çekinmemesi gerektiğini belirterek Allah'ın kelâmının O'ndan ayrı olmadığını, bundan dolayı da asla mahlûk sayılmayacağı vurgulamıştır. Ahmed b. Hanbel yukarıda geçtiği üzere Vakıfiyye ve Lafziyye'yi de Cehmiyyeden saymasından ötürü Kur'an hakkında yeni bir görüş ileri sürenler, Kur'an'ın lafzı konusunda konuşanlar ve Kur'an'ın lafzı hakkında tevakkuf edenlerle tartışmaya girilmemesi gerektiğini belirtmiştir. Bu konuda görüş bildirmeyerek tevakkuf eden kimsenin aynen "Kur'an mahlûktur" diyen kimse gibi bid'at ehlinde sayılacağı Kur'anın Allah'ın kelâmı ve mahlûk olmadığı ısrarla vurgulamıştır.[446]

Cehmiyye'nin ismi zikredilmeksizin eleştirildiği bir diğer konu ise ru'yetüullah meselesidir. Allah'ın dünyada ve âhirette görülmesi mümkün değildir, sadece fiilleri görülebilir diyen Cehmiyye'ye karşı Ahmed b. Hanbel, kıyamet günü ru'yetin gerçekleşeceğine iman etmek gerektiğini belirtmiş, Rasulüllah'ın (s.a.v.) Rabbini gördüğünü ve bunun sahih delillerle sabit olduğunu zikretmiştir. [447] Yine mizan, şefaat, havz, kabir azabı ve deccal'in reddedilmesine karşılık bu konularda birçok sahih hadis geldiği için onların tasdik edilmesi gerektiğini belirtmiştir.[448] İbn Hanbel, cennet ve cehennemin henüz yaratılmadığı iddiasında bulunan Cehmiyye'ye karşılık her ikisinin yaratılmış olduğuna, Rasulüllah'ın (s.a.v.) "Cennet'e girdim ve bir köşk gördüm, oraya girdiğimde Kevser'i gördüm." şeklindeki hadislerinin buna delalet ettiğini kaydetmiştir. İbn Hanbel'e göre her kim cennet ve cehennemin henüz yaratılmadığını söylerse, bu söz konusu şahsın Kur'an ve Rasulüllah'ın (sav) sözlerini yalanladığı ve cennet- cehenneme iman etmediği anlamına gelecektir.[449]

Mihne dönemi ve sonrası başlığı adı altında incelenen eserlerde ilk kez Ebû Dâvûd'un eserinde Cehmiyye'nin ismen muhatap alındığı görülmektedir. Burada Cehmiyye hakkında başlık açılmış ve Rasulüllah'ın (s.a.v.) "İnsanlar Allah hakkında soru sormaya devam edecekler; hatta şu soru da sorulacak: "Mahlûkâtı Allah yarattı. Peki Allah'ı kim yarattı? Böyle bir soruyla karşılaşan kimse, Ben Allah'a iman ettim, desin."[450] hadisini zikredilmiştir. Her ne

[446] Ahmed b. Hanbel, **Usûlü's-Sünne**, 3.
[447] Ahmed b. Hanbel, **Usûlü's-Sünne**, 3.
[448] Ahmed b. Hanbel, **Usûlü's-Sünne**, 4-5.
[449] Ahmed b. Hanbel, **Usûlü's-Sünne**, 9-10.
[450] Ebû Dâvûd, **Sünne**, 19; İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 451.

kadar bu hadisin Cehmiyye'yi kapsadığı konusunda farklı görüşlerin bulunması muhtemel olsa da müellifin bakış açısıyla onun Cehmiyye'ye delalet ettiği anlaşılmaktadır. Ebû Dâvûd'un ru'yetullah bahsinde bulutsuz günde güneşi, böyle bir gecede ayı gördüğümüz gibi Allah'ın ahirette görüleceğini haber veren hadisi nakletmesi de Cehmiyye'yi muhatap aldığını göstermektedir.[451] Kur'ân'ın mahlûk olmadığı,[452] Şefaat konusu[453] cennet-cehennemin şu anda yaratılmış olduğu[454] havz, kabir azabı, mizan ve deccal konularına dair hadislere eserinde yer vermektedir.[455] Ebû Dâvûd hadis kitaplarının nakline uygun olarak görüşlerini zaman zaman bab başlıklarında açıkça söylemiş ve fikrini hissettirmiş, Kur'an'ın mahlûk olmadığı meselesinde olduğu gibi nadiren fikrini net olarak yazmıştır. Orada Rasulüllah'ın Hz. Hüseyin'e öğrettiği duadan sonra bu hadisin Kur'an'ın yaratılmış olmadığına delalet ettiğini açıklamaktadır.[456]

Harb b. İsmâil'in eserinde ise öncelikle Cehmiyye'nin iman konusundaki görüşleri açıklanmış ve ardından kendinden bir önceki eserden farklı olarak "marifetin (ikrar olmaksızın) kalpte fayda vereceğini" söyleyen kimsenin Cehmî olduğu belirtilmiştir.[457] Ardından Deccal'in (bir gözü kör olduğu halde) çıkacağı, bunda hiçbir şek ve şüphenin bulunmadığı, Kabir azabının hak olduğu ve kulun kabirde Rabbinden, Peygamberinden ve dininden sorguya çekileceği, Münker ve Nekir'in hak olduğu, Havz'ın, sırâtın, mizanın, sûrun, levh-i mahfûz'un, şefaatin hak olduğu ve cennet- cehennemin içindekilerle birlikte şu an yaratılmış durumda olduğu konularına yer veren Harb b. İsmâil'in bu meselelerde Ebu Dâvud'u takip ettiği görülmektedir.[458]

Yine kendinden önceki eserden farklı olarak el-Kirmânî, Allah'ı arş gibi belli bir mekâna veya cihete nispet etmeyi mümkün görmeyen Cehmiyye'ye karşı Allah'ın semanın yedinci katında Arş'ın üzerinde olduğunu ve Kürsî'nin ise onun iki ayağını koyduğu yerde olduğunu belirterek Kur'an ve hadislerde söylenen hususları zikredildiği gibi kabul edilmesi gerektiği görüşünü benimsemektedir.[459] Harb b. İsmail, Allah'ın işiten, gören, bilen, cömert, halîm,

[451] Ebû Dâvûd, **Sünne**, 20; Buhârî, **Tevhid**, 23.
[452] Ebû Dâvûd, **Sünne**, 22; Buhârî, **Enbiya**, 10.
[453] Ebû Dâvûd, **Sünne**, 23.
[454] Ebû Dâvûd, Sünne, 25; Buhârî, **Rikak**, 28.

[455] Ebû Dâvûd, **Sünne**, 26, 27, 28, 29.
[456] Ebû Dâvûd, **Sünne**, 22; Buhârî, **Enbiya**, 10; Hz. Peygamber (sav) Hasan ile Hüseyin'e "ikinizi de her şeytana ve zehirli haşerelere ve değen her göze karşı Allah'ın mükemmel ve tam olan kelimelerine sığınırım"diye dua eder sonra;" Sizin babanız (İbrahim aleyhisselâm) İsmail ile İshak için bu kelimelerle sığınırdı." buyururdu.
[457] el-Kirmânî, **Kitâbü's-Sünne**, 36.
[458] el-Kirmânî, **Kitâbü's-Sünne**, 46-48.
[459] el-Kirmânî, **Kitâbü's-Sünne**, 49.

konuşan, hareket eden, daraltan, genişleten, merhamet eden, affeden, bağışlayan isim ve sıfatlarına yer vermiş ardından kulların kalplerinin Rahman'ın iki parmağı arasında olduğu, Adem'i kendi suretinde yarattığı, göklerin ve yerlerin kıyamet günü onun avucunda olacağı, ayağını cehenneme koyacağı ve cehennemin ancak o zaman dolacağı, yine bir topluluğu cehennemden eliyle çıkaracağı ve cennet ehlinin onun yüzüne bakacağını gibi âyet ve hadislerde yer alan vech, ayn, kadem ve yed gibi sıfatların Cehmiyye'nin aksine te'vile gidilmeksizin zâhiri manası ile anlaşılması gerektiğini savunarak sıfatları inkâr edip bazılarını ise te'vil eden Cehmiyye'yi eleştirmektedir.[460]

Halku'l-Kur'an konusunda ise el-Kirmânî Ebû Dâvûd'un esrinde yer alan kısmı biraz daha detayandırarak, Kur'an'ın Allah'ın yaratılmamış kelâmı olduğunu, her kim Kur'an'ın yaratılmış olduğunu söylerse kâfir bir Cehmî olacağını söylemiştir. Yine ona göre Kur'an'ın Allah'ın kelâmı olduğunu söyleyip fakat yaratılmamış olduğunu söylemez ise bu kimsenin birinci zikredilen kimseden daha fazla kâfir denmeyi hakettiğini ve sözünün ilkinden daha kötü olduğunu belirtir. Kur'an'ın Allah'ın kelâmı olduğunu söylemekle beraber onun telaffuzunun yaratılmış olduğunu söyleyenin ise bidatçi ve kötü bir Cehmî olduğunu kaydeder. Bu fikirleri ve Cehmiyye'yi tekfir etmeyenin ise onlar gibi olacağını eklemektedir.[461]

İbn Ebû Âsım'ın eserinde ise ru'yetullah[462] sıfatlar,[463] havz,[464] mizan,[465] şefaat [466] ve kabir azabı [467]konularını seleflerindeki gibi işlediği görülmektedir. Fakat seleflerinden farklı olarak onun daha fazla ve tafsilatlı hatta betimleyici rivayetlere yer verdiği gözlemlenmiştir. Yine kendinden önceki üç esere kıyasla İbn Ebû Âsım'ın kitabında doğrudan halku'l-Kur'an konusuna ver vermemesi dikkat çekicidir. Müellif sadece konu ile bir cihetten ilgisini kurmak adına dolaylı olarak Allah'ın kelâm sıfatı üzerinde durmuş, kulları ile arada tercüman olmaksızın konuşacağına dair rivayetlerin nakli ile Allah'ın mütekellim olduğunu ispat etmeye çalışmıştır.[468]

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel ise eserine doğrudan, "Cehmiyye'ye red, Cehmiye'nin dalâleti, küfrü ve arkalarında namaz konusu" şeklinde başlık açarak bu mezhebi muhatap aldığı

[460] el-Kirmânî, **Kitâbü's-Sünne**, 51-52.
[461] el-Kirmânî, **Kitâbü's-Sünne**, 52.
[462] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 306.
[463] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 345-384.
[464] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 478-480. Havz'ı yalanlayan bir kavmin geleceğine dair rivayetin naklinden sonra havz'ın tedaylı şekilde betimlemelerine yer verildiği görülmektedir.
[465] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 522.
[466] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 526.
[467] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 595.
[468] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 415.

görülmektedir. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel babasından nakille "Her kim Kur'an mahlûktur derse bizim için o kâfirdir. Çünkü Kur'an Allah'ın ilmindendir ve ilmi mahlûktur diyen de kâfirdir."[469] Yine "Her kim Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü savunursa onun ardında namaz kılınmaz, eğer kılınmış ise namaz iade edilir." [470] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in eserini bu konuda diğer eserlerden ayıran yönü ise Cehmiyye ile ilgili daha sert eleştiride bulunması ve keskin bir usluba yer vermesidir. Nitekim bu bağlamda yeryüzünde Cehmiyye ve Mukâtiliyye'den[471] daha şer bir grup olmadığını yine Her kim Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü savunursa bu görüşünden ötürü döverek işkence edilleceği ve ölene kadar hapsedileceğine dair bilgiler kaydetmiştir. [472]

Abdullah b. Ahmed'in kitabında Cehmiyye, kâfir ve zındıklıkla nitelenmiş, Yahudi ve Hristiyanlar ile bir konu hakkında konuşmak mümkün iken Cehmiyye ile hiçbir şekilde konuşulmayacağı[473] kesin ifadelerle belirtilmiştir. Böylece Cehmîlerle Ehl-i sünnet arasına kat'i bir çizginin çizildiği söylenebilir.

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in kitabı, öncekilere nispetle Halku'l-Kur'an konusunu en kapsamlı şekilde ele alması yönüyle ayrılır. Nitekim müellif oldukça uzun bir şekilde (yaklaşık 130 sayfa) Kur'an'ın mahlûk olmadığını ve bu konudaki Ehl-i sünnet'in tavrını net bir şekilde ortaya koymuştur. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel ısrarla "Kur'an'ın mahlûk olmadığını bunu iddia eden kimsenin kâfir, zındık sayılacağı" üzerinde durmuş, bu durumu çeşitli hadis ve onların tarikleriyle dile getirmiştir. Halku'l Kur'an'la ilgili, Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia eden kişinin, Allah'ın da mahlûk olduğunu iddia etmiş olacağını, her kim böyle bir iddiada bulunursa kâfir-zındık olacağını kaydetmiştir.[474]Yine Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia eden kimsenin tevbe etmez ise boynunun vurulacağı, çarmıha gerileceği, mürted sayılacağı, kestiklerinin yenilmeyeceği gibi sert eleştirilerin yer aldığı görülmektedir. [475] Konunun devamında kendinden önceki eserlere ek olarak Cehmiyye ile oturulmayacağı, onlarla konuşulmayacağı, eğer hastalanırlarsa ziyaret edilmeyecekleri ve cenazelerine iştirak edilmeyeceği, Kur'an mahlûktur diyen kimsenin putlara kulluk etmiş gibi sayılacağı söylenmiştir.[476] Yukarıda zikredildiği üzere Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in kitabında dikkat çeken bir diğer unsur Cehmî ileri gelenlerinin isim verilerek eleştirilmesidir. Eserde

[469] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 105.
[470] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 106.
[471] Teşbihte ifrada kaçan düşüncelerinden ötürü Mukâtil b. Süleyman'a nispetle anılan bir fırka.
[472] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 109-111.
[473] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 114.
[474] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 116, 79. Rivâyet
[475] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 115,118, 119.
[476] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 128-129.

Cehmiyye'nin temsilcilerinden Bişr el-Merîsî ve ashâbı sert ifadelerle tenkit edilmiş, Ahmed b. Hanbel'in O ve ashâbı ile konuştuğunda son sözlerinin neredeyse "Semada hiç birşey yok" şeklinde olacağını kaydetmiştir.[477] Yine kaderi red iddiasıyla "Âlimlerin Amr b. Ubeyd hakkındaki görüşleri' başlığı açılmış[478] ve onu ismen eleştiren rivayetlere yer verilmiştir.

Abdulah b. Ahmed b. Hanbel, kendinden öncekilerden farklı olarak Lafziyye ve Vakıfiyye'ye dair rivayetlere yer vermiş, Kur'an'ın lafzı ve okunuşu mahlûktur diyen de, Kur'an Allah'ın kelâmıdır dedikten sonra mahlûk değildir demeyerek bu konuda susan ve tavakkuf eden de Cehmiyye'den sayılmış hatta bazı rivayetlerde daha şerli olduğu belirtilmiştir.[479]

Benzer şekilde Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in eserinde ru'yetullah bahsi de hacim olarak oldukça uzundur. Bu eserde oldukça farklı hadislere yer verilmesi onu önceki kitalardan farklı kılmaktadır. Ru'yetullah'a inanmayanlar ile Allah arasında geçen diyalog hadisi,[480] cennet ehli için Allah'görmekten daha sevimli bir halin olmadığı[481] gibi hadisler buna örnek verilebilir.

Daha önce Harb b. İsmail'in eserinde yer verdiği sıfatlar konusunu aynı şekilde işleyen Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, bu konuya ek olarak "Allah'ın konuştuğuna dair" başlığıyla bunu ispat eden ayrıntılı rivayetlere yer verdiği görülmektedir. Müellif bu konuda, sema ehlinin demir tıkırtısı şeklinde bir ses işittiklerini, Allah'ın konuşmasına en yakın benzeyen sesin yıldırım sesi olduğunu bir başka rivayette ise Hz. Musa'dan rivayetle yansımayan gök gürültüsü sesine benzediğine dair hadisler kaydetmektedir. [482] O, Deccâl konusunu da kendinden öncekilerden farklı olarak oldukça kapsamlı olarak ele almıştır. Nitekim onun tek gözlü (a'ver) olması, iki gözü arasında kâfir yazması, bu yazıyı okuma yazma bilen bilmeyen bütün mü'minlerin okuyabileceği, deccalin fitnesinden uyarı rivayetleri, deccalin tasvirine yönelik kapsamlı rivayetler ve deccalin dört mescide yaklaşmayacağı (Mescid-i Haram, Mescid-i Nebi, Tûr, ve Mecid-i Aksâ) rivayetlerini kaydetmektedir.

Cehmiyye'yi eserinde doğrudan muhatap alan Hallâl ise kendinden önceki eserlerden farklı olarak ilk kez Makâm-ı mahmûd konusuna değinmiştir. O, Makâm-ı mahmûd'u

[477] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 130.
[478] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 432.
[479] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 165-166.
[480] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 238; " Kıyamet günü ru'yetullah'a inanmayanlara Allah'ın " benimle buluşacağına inanıyor muydun?" sorusuna "Hayır" cevabını verince o kimseye Allah'ın "Senin beni unuttuğun gibi bugün bende seni unutacağım." şeklindeki rivayet ilk kez bu eserde yer almıştır.
[481] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 249.
[482] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 284-286.

Cehmiyye'den başka inkâr edenin olmadığını kaydetmektedir. [483] Yine Makâm-ı mahmûd kastedilerek Allah'ın, Rasulüllah'ı (s.a.v.) arşta sağ yanına oturtacağına dair rivayeti red edenleri Cehmi-Kâfir olarak nitelenmiştir.[484]

Yine Hallâl'ın seleflerinden farklı olarak muhataplarının dini durumları hakkında ayrıntı bilgi verdiği görülmektedir. Hallâl, Cehm b, Safvân'ın 40 gün boyunca namazı terk ettiğini, Allah'ı inkâr ettiğini, Hac yapmadığını ve âlimlerle oturmadığını kaydetmiştir. [485] Hallâl aynı üslübu mezhebin diğer önderleri için de kullanmış, Bişr el-Merîsi'nin, Yahudi, delilsiz konuşan, ardında namaz kılınmayan, kanının akıtılmasının ya da çarmıha gerilmesinin mübah olduğu kimse, delâlete düşmüş kimse, tevbeye davet edilip eğer davete icabet etmez ise boynunun vurulabileceği kimse olduğunu belirten görüşlere yer vermiştir.[486] Son olarak Hallâl, İbn Ebî Duâd'ın Allah'ı inkâr ettiğini, Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünden tevbe etse de bu tevbesinden anında geri döndüğünü belirtmiştir.[487]

Benzer şekilde Hallâl, seleflerinden farklı olarak ilk kez halku'l-esmâ ve halku'l-ilim konularına kısa da olsa atıfta bulunmuş, her ikisininde mahlûk olduğunu kast edenlerin kâfir sayılacağını kaydetmiştir.[488] Daha sonra müellif, Bişr el- Merîsi'nin Kur'an ile birlikte Allah'ın ilminin de mahlûk olduğunu iddia ettiğini kaydetmiştir.[489]

Eserinde Cehmiyye'yi doğrudan muhatap alan bir diğer isim ise Berbehâri'dir. Müellif eserin tanıtımında da belirtildiği üzere konuları "Mizana, kabir azabına, münker ve nekir'e iman etmek gerekir" gibi daha çok hüküm cümleleri şeklinde işlemiştir.. Yine Berbehâri, seleflerinden farklı olarak Cehmiyye'nin Cuma ve Bayram namazlarını inkâr ettiğini, mescidleri ve camileri cemaatsiz bırakarak işlevini yitirmesini hedeflediklerini, İslam'ı zayıflattıklarını, cihadı geçersiz kıldıklarını, âsâra muhalefet ettiklerini belirtmiş, bütün bunların onların tekfir sebeplerinden bazıları olduğunu kaydetmiştir.[490]

Lâlekâi''nin eserine bakıldığında ise, müellif çoğu konuyu selefleri gibi işlemiştir. Onlardan ayrı olan yönleri ise daha önceki eserlerde Kur'an'ın mahlûk olduğunu idddia edenlerin cehmi, kâfir sayıldığı gibi bu konuda şüphe duyan veya lafzının mahlûk olduğunu savunan da Cehmiyye'den sayılmış hatta bazı yerlerde Cehmiyye'den daha şerli olarak

[483] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 178, 190.
[484] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 193.
[485] Hallâl, **es-Sünne**, c.2, 180.
[486] Hallâl, **es-Sünne**, c.2, 191-197; Bu bilgiler doğrudan Hallâl'ın görüşleri değil, aksine eslâftan aktardığı nakillerdir.
[487] Hallâl, **es-Sünne**, c.2, 198.
[488] Hallâl, **es-Sünne**, c.2, 228.
[489] Hallâl, **es-Sünne**, c.2, 229.
[490] Berbehârî, **Şerhu's-Sünne**, 101.

anılmışlardır.[491] Lâlekâi ise bu konuda ufak bir ayrım yaparak, halku'l Kur'an meselesinde cehaletinden ötürü tevakkuf eden kimsenin tekfir edilmeyeceği, Ehl-i bid'atten sayılacağı ve doğru fikrin öğretilmesi gerektiğini kaydetmiştir.[492] Yine daha önce İbn Cerir et-Taberî'nin eserinde kısa da olsa değinilen isim-müsemma tartışmasına ikinci kez biraz daha ayrıntılı olarak Lâlekâî'nin kitabında yer verildiği görülmektedir. Cehmiyye'ye (Mu'tezile) göre ismin müsemmadan farklı olduğu iddiası söylenerek akabinde bunun apaçık bir küfür olduğu belirtilmiştir. Bu bağlama birinin "isim müsemmadan başkadır" dediğinin işitilmesi takdirde o kimsenin zındık olduğuna şahitlik edilmesi gerektiği kaydedilmiş, Allah'ın isimlerinin mahlûk olduğunu iddia edenler tekfir edilmişlerdir.[493]

Yine önceki eserlerden farklı olarak Lâlekâî, "Kur'an mahlûktur" diyen kimsenin miras alamayacağı ve miras da bırakamayacağı belirtmiş, malının fey hükmünde olduğu kaydetmiştir.[494] Eserde, Buhâri hakkında ortaya atılan bir iddia da Buhâri'nin dilinden çürütülmüştür. Buhâri'nin Kur'an'ın lafzı mahlûktur dediği iddiasına karşı, Buhâri'nin "Ben lafzım mahlûktur demedim, kim bununla beni itham ederse yalancıdır." sözünü naklederek bu konudaki ihtilafı gidermeye çalışmıştır.[495] Sonuç olarak hacim açısından oldukça büyük olan eserde genel manada onun selefleri ile aynı konulara yer verdiği, onları takip ettiği ve mezhebe yönelik eleştirilerin aynı cihetlerden olduğu gözlemlenmiştir.

2.1.4.Râfıza

Mihne dönemi ve sonrası başlığı adı altında incelediğimiz eserler içerisinde ortak muhataplardan birisi de Râfıza'dır. Bu konuda Râfıza teriminden kasıt Şiî unsurlar taşıyan bâtınî grupların tamamı kastedilmektedir. Zira eserlerde bu isimle eleştirildikleri için tamamının bu terim altında incelenmesi uygun görülmüştür. Bu fırkanın Kitâbü's-Sünne literatürü içerisinde genellikle ititkâdi konularda imametin nas ile tayini, hadis ile ilgili konularda hadisin kimden rivayet edildiği, sahâbenin fazileti ve onlara ta'n meselesi, abdestte ayaklara mesh ve mest üzerine mesh konuları sebebi ile muhatap alındığı belirtilmelidir. Bu bağlamda Ahmed b. Hanbel'in eseri incelendiğinde Râfıza'nın sahâbenin tanımı ve fazileti konusuna odaklanıldığı görülmektedir. İsmen muhatap alınmasa da işlenen konulardan hareketle söz konusu mezhebin kast edildiği anlaşılmaktadır. Râfıza'nın Hz. Ali'nin Hz.

[491] Lâlekâî, **Şerhu Usûl**, 290.
[492] Lâlekâî, **Şerhu Usûl**, 168.
[493] Lâlekâî, **Şerhu Usûl**, 190-196.
[494] Lâlekâî, **Şerhu Usûl**, 263.
[495] Lâlekâî, **Şerhu Usûl**, 296-301.

Peygamber'den (s.a.v.) sonra en hayırlı kimse olduğuna dair görüşüne karşılık, Ahmed b. Hanbel eserinde Hz. Peygamber'den sonra ümmetin en hayırlılarını sıralanmış, Ehl-i sünnet'in geneline göre muteber kabul edilen sıralama ortaya konarak Hz. Ali'nin takdimine yönelik iddialar eleştirilmiştir. Nitekim, Rasulüllah'tan (s.a.v.) sonra bu ümmetin en hayırlılarının sırasıyla Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve daha sonra Hz. Osman olduğu bu konuda ihtilaf edilmediği, bu üçünden sonra ise şûra ashâbı olarak adlandırılan Ali b. Ebî Tâlib, Zübeyr b. Avvâm, Talha b. Ubeydullah, Abdurrahman b. Avf, ve Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın geldiği ve herbirinin hilafet için uygun birer imam olduğu kaydedilmiştir.[496]

Bu konuda Ahmed b. Hanbel, İbn Ömer'den rivayet edilen şu hadise itibar edildiğini belirtmiştir: "Biz Rasulüllah (s.a.v) hayatta iken ve ashâbının sayısı da çok olduğu halde Ebu Bekir'i, Ömer'i ve Osman'ı sayar sonra susardık." Böylece, efdaliyyet sıralamasının takriri bir onay ile sabit olduğu vurgusu yapılmış olmaktadır. Yine şura ashâbından sonra hicretteki ve imandaki önceliklerine göre Rasulüllah'ın (s.a.v.) ashâbından Bedr'e katılan muhacirler, onlardan sonra ise Bedr'e iştirak eden Ensar'ın geldiği kaydedilmiştir.[497]

Yukarıda bahsi geçenlerden sonra en faziletli grubun genel anlamda Rasulüllah'ın ashâbı olduğu belirtilmiş ve ashâb tanımına kimlerin gireceği izah edilmiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yanında bir sene, bir ay, bir gün, bir saat bulunan ya da O'nu görmeye müşerref olmuş herkesin onun ashâbından olacağı bilgisi verilmiştir. Tabi Rasulüllah ile ne kadar hemhal olduğuna göre sahâbiliğinin derecesinin belirleneceğine dikkat çekilmiştir.[498]

Ebû Dâvûd'un eserine bakıldığında ise orada da Râfıza'nın ismen olmasa da dolaylı olarak muhatap alındığı görülmektedir. Ebû Dâvûd hocası Ahmed b. Hanbel'e ek olarak sahâbenin fazileti konusu hakkında Hz. Ali'nin oğlu Muhammed ibn el-Hanefiyye'den naklen, "Babama, Resûlüllah'tan (s.a.v.) sonra insanların en hayırlısı kimdir? diye sordum. 'Ebû Bekir' dedi. Sonra 'Ömer' dedi, Sonra kimdir diye sorarsam 'Osman' cevabını vermesinden korktum. Bunun üzerine: 'Sonra sensin babacığım' dedim. Ben 'sadece müslümanlardan birisiyim', karşılığını verdi."[499] şeklindeki rivayeti zikrederek fazilet sıralamasının Hz. Ali ve oğlunun dilinden aktarması bu konudaki iddialara karşılık vermeye çalışmıştır.

Müstakil bir bâb başlığı açarak halifelerin faziletlerine yer veren Ebû Dâvûd'un da bu konuya oldukça fazla yer ayırdığı görülmektedir. Hulefâ-i râşidin'den başlayarak, Aşere-i

[496] Ahmed b. Hanbel, **Usûlü's-Sünne**,5-6.
[497] Ahmed b. Hanbel, **Usûlü's-Sünne**, 6.
[498] Ahmed b. Hanbel, **Usûlü's-Sünne**, 6.
[499] Ebû Dâvûd, **Sünne**,8; Buhârî, **Fedâil** 5; İbn Mâce, **Mukaddime** 11.

mübeşşere'ye mensup sahâbilerin faaziletlerine tek tek yer vermiş bu konuda Ehl-i sünnet'e uygun sıralamayı takip etmiştir.[500] Ayrıca Ebu Dâvud iki önemli konuya temas ederek Râfıza'nın bu hususta ki iddialarının önünü kapatmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Birincisi Rasulüllah'ın (s.a.v) ashâbına seb etmenin yasaklanmasıdır. Bu konuda Rasulüllah'tan (s.a.v): "Sahabilerime hakaret etmeyin! Varlığım elinde olan zata yemin ederim ki eğer biriniz, sadaka olarak Uhud Dağı kadar altın dağıtsa bu onlardan birinin bir sadakasının sevabıına erişmez ve hatta yarısına da ulaşamaz"[501] rivayetini naklederek sahâbilerin değerini bir kez daha temellendirmektedir. İkinci olarak ise Râfıza'nın hilafette gasp iddialarına bir cevap niteliğinde ayrı bir bâb açılarak Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesi konusu işlenmiş, bu bâb başlığı altında Rasulüllah'ın rahatsızlandığı sırada Hz. Ebû Bekir'i namaz için tayin etmesi hilafeliğine bir delil olarak gösterilmiştir.[502]

Mihne dönemi ve sonrası incelenen eserler arasında Râfızileri doğrudan muhtap alan ilk eser, Harb b. İsmail'in kitabıdır. Harb b. İsmail Rasulüllah'ın (s.a.v.) ashâbına ya da onlardan birine sebb ederse ya da onları küçümser, ta'n eder, onların kusurlarını dile getirerek onları ayıplarsa, o kimsenin Sünnet'e muhalif, bid'atçi pis bir Râfızî olduğunu kaydetmektedir. Aksine onları sevmenin Sünnet olduğunu, onlar için dua etmenin Allah'a yaklaşmak için bir vesile sayılacağını eklemiştir.[503] Harb b. İsmail, Râfıza'nın Ehl-i sünnet nazarında hangi sebeplerden ötürü eleştirildiklerini şu ifadelerle net bir şekilde ortaya koymaktadır:

> "Râfıza Rasulüllah'ın (s.a.v.) ashâbından teberri eden, onlara sebb eden, onları küçümseyen, birkaç kişi dışında ümmetin bütününü tekfir eden kimselerdir. Onların İslam ile bir alakası yoktur. Mansûriyye Râfıza'nın bir koludur. Hatta onların en habisleridir. Bu kimseler kendi görüşlerine muhalefet eden 40 kişiyi öldüren kimsenin cennete gideceğini iddia ederler. Yine bu kimseler insanların mallarını gasp edip o malları helal sayarlar. Cibril'in (a.s) risâleti yanlış kişiye getirdiğini iddia ederler. Bu apaçık bir küfürdür."

İbn Ebî Âsım da Râfızileri ismen muhatap alan bir başka müelliftir Eserinde Râfıza oldukça geniş bir şekilde incelenmiştir. Bu açıdan İbn Ebû Âsım'ın asıl muhatap aldığı mezhebin Râfiziler olduğu belirtilmelidir. Müellif kendinden önceki eserlerden farklı olarak âhir zamanda bir kavmin çıkacağı, Râfiziler olarak isimlendirileceği, onların İslâm'ı terk ettikleri, öldürülmeleri gerektiği ve müşrik olduklarına dair bir rivayete yer verdiği

[500] Ebû Dâvûd, **Sünne**, 10.
[501] Ebû Dâvûd, **Sünne**,11; Buhari **Fedailu's-Sahabe** 5; Müslim, **Fedâil-u Ashâbi'n-Nebiyy** 221, 222.
[502] Ebû Dâvûd, **Sünne**, 12.
[503] el-Kirmânî, **Kitâbü's-Sünne**, 54.

görülmektedir.[504] Yine önceki eserlerden farklı olarak Hz. Ali'nin sözlerine yer verilmiş böylece muhatap ilzam edilmeye çalışılmıştır Mesela Hz. Ali'nin: "Beni aşırı seven ve bana aşırı buğz eden kavim cehenneme girer." yine "Sevgimde ve buğzumda aşırı giden iki adam da helak oldu" [505] rivayetleri ile her iki durumun da helaka sebep olacağı belirtilmiştir. Yine Râfızaların fazilet iddialarına karşılık bizzat Hz. Ali'nin dilinden Hz. Osman'ın üçüncü sırada yer aldığına işaret eden bir hadisin nakline de yer verilerek[506] mesele muhatap ikna edilmeye çalışılmıştır. İbn Ebû Âsım'ın muhatabına sunduğu diğer bir delil ise Hz. Peygamber'in (s.a.v) kendinden sonra Hz. Ali'yi halife tayin etmediğine dair rivayetlere yer vermesidir.[507]

Abdulah b. Ahmed b. Hanbel'in esrinde de Râfızilerin doğrudan muhatap alındığı görülmektedir. Müellif daha önce İbn Ebû Âsım'ın da kısaca değindiği Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kendinden sonrası için herhangi bir vasiyette bulunup bulunmadığı konusuna yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda Râfızîlerin hilafetin Hz. Ali'ye vasiyet edildiğine dair iddiasına[508] muhalif olarak Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, bizzat Hz. Ali'den naklen böyle bir vasiyetin olmadığına dair hadisi zikretmiş,[509] bu şekilde muhataplarını ilzam etmeye gayret etmiştir. Bu eserde Hristiyanların Hz. Îsa konusunda aşırı gittikleri gibi, Şîa'nın da Hz. Ali'yi sevmede aşırı gittiği kaydedilmiştir.[510]

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'inde ilk defa yer alan bir diğer husus ise "Hz. Ebu Bekir'e biat " konusudur. Müellif bu konuda Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir'e biat ettiğini, Cafer es-Sadık'ın da Hz. Ebû bekir ve Hz.Ömer'e biatı onayladığını belirten rivayetlere yer vermiştir. Böylece Şia'nın iki önemli imamının bu biatı meşru gördüğünü belirterek muhataplar ilzam edilmiş olmaktadır. Söz konusu duruma bir başka örnek ise Hz. Ali'nin şu sözleridir:

> "Rasulüllah'ın (s.a.v) diğer insanlardan farklı olarak sadece bana söylediği hiçbir şey yoktur. Sadece benim ondan duyduğum kılıcımın kınındaki bir sahifedir." O sahifede ise: "Kim bir bid'at ortaya atar ya da bid'atçiyi muhafaza etmeye kalkarsa Allah'ın, meleklerinin ve bütün insanların laneti onun üzerinedir. Allah onun hiçbir amelini ve tasarrufunu kabul etmez. yazılıdır"

Eserinde Râfızileri doğrudan muhatap alan bir başka müellif ise el-Hallâl'dır. O, seleflerinden farklı olarak "Kırtas Olayı" olarak adlandırılan ve Hz. Ali'nin hilafetine delil

[504] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 674.
[505] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 675.
[506] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 807.
[507] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 892.
[508] İlyas Üzüm, "Şîa", **DİA**, XXXIX, 116.
[509] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 534.
[510] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 544.

olarak gösterilmeye çalışılan hadisin nakline yer vererek akabinde Hz. Âişe'den naklen Rasulüllah'ın (s.a.v.) hiç kimseyi halife tayin etmediğini, eğer birini halife tayin edecek olsaydı bu kimsenin Ebû Bekir ya da Ömer olacağını belirtmiştir.[511] Böylelikle Hallâl, Hz. Peygamber'e kağıt kalem verilseydi Hz. Ali'yi halife tayin edecekti iddialarına da cevap vermiştir.[512]

Yine Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir'in hilafetini kabul etmediğine, ona biat etmediğine dair iddialara karşılık olarak Hallâl, Hz. Ebû Bekir'in vefatı üzerine Hz. Ali'nin ona bir mersiye yazdığını kaydeder.[513] Böylelikle Hallâl, Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir'den razı olduğuna ve hilafetini kabul ettiğine dair bir îmada bulunmuştur. İlk kez Hallâl'da yer verilen başka bir husus ise Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i tafdil edip sonrasında tevakkuf edenler şeklindeki bir başlık zikretmesidir. Bu başlık altında Ahmed b. Hanbel'den rivayetle Hz. Ali'yi, Hz. Ebu Bekir'in önüne geçiren kimsenin Rasulüllah'a (s.a.v.) t'an etmiş olacağı, her kim Hz. Ali'yi Hz. Ömer'in önüne geçirirse Rasulüllah'ı ve Hz. Ebu Bekir'i ta'n etmiş olacağı belirtilmiştir.[514] Yine Hz. Ali'yi, Hz. Osman'a takdim etmenin reddi şeklinde bir başlık açılarak, bu başlık altında Ahmed b. Hanbel'den rivayetle bu takdimi yapanların bid'at ehli oldukları ve Râfızi olarak isimlendirildikleri, Rasulüllah'ın (s.a.v.) ashâbının tafdil konusunda Hz. Osman'ı öne geçirdiği kaydedilmiştir.[515]

Diğer konularda olduğu gibi Sahâbe'nin fazileti meselesinde de daha sistematik başlıklar kuaran Hallâl, böylelikle konuya dair daha fazla hadis rivayetinde bulunmuş ve konuyu daha detaylı olarak incelemiştir. Bu bağlamda Râfızilere cevap niteliğinde Hz. Osman'ın, Hz. Ali'ye takdim etmenin delilleri, hilafet sırasının tafdil sırasına göre olduğu, Hz. Ali'nin Hz. Osman'dan sonra diğer sahâbilerden daha faziletli olduğu gibi konulara yer vermiştir.[516]

Son olarak Hallâl, Ahmed b. Hanbel'in Râfıza tanımına yer vererek, onların Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e sövüp hakaret eden kimseler oldukları kaydetmesiyle öncekilerden farklılaşır. Yine Râfızilerin İslam'dan bir nasibinin olmadığını, eğer dâi ise selam alınıp verilmeyeceği ve cenaze namazlarının kılınmayacağı, Hz. Osman'a hakaretlerinden ötürü zındıklıkla nitelendikleri belirtilmiştir.[517]

---

[511] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 219.
[512] "Kırtâs Vak'ası" diye geçen bu olay bilhassa Şiîler tarafından Hz. Ömer aleyhine kullanılmıştır. Bkz. Mustafa Fayda, "Ömer", **DİA**, XXXIV,44-51.
[513] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 228.
[514] Hallâl, **es-Sünne**, c.2, 291.
[515] Hallâl, **es-Sünne**, c.2, 294-296.
[516] Hallâl, **es-Sünne**, c.2, 298-319.
[517] Hallâl, **es-Sünne**, c.2, 389-390.

Berbehâri'nin eserinde ise Süfyân b. Uyeyne'den naklen Şîi ve Râfızi ayrımına dikkat çektiği görülmektedir. Buna göre "Her kim Osman ve Ali hakkında tevakkuf ederse ve Osman'ın Ali'den daha faziletli olduğunu söylemez ise o kimse Şîidir. Adil değildir. O kimse ile konuşulmaz ve birlikte oturulmaz. Her kim Ali'yi Osman'ın önüne geçirirse o kimse Râfızidir. Rasulüllah ve ashâbının yolunu reddetmiştir." görüşünü ileri sürmüştür.[518] Böylece incelediğimiz literatür içinde ilk defa bu ayrım yapılmış olmaktadır.

İncelenen eserler içinde Berbehâri'nin literatüre eklediği bir diğer husus ise Râfızi başlığının girişinde bahsettiğimiz gibi "Mestler üzerine mesh etmek, yolculukta namaz kısaltmak, yolculukta oruç tutmak" gibi fıkhî mevzuları itikâda dair bu eserde zikretmiş olmasıdır.[519] Son olarak Berbehârî, Râfizîleri muta nikahı ve hulle yapmayı caiz gördüğünü belirtmiş ve her ikisinin de kıyamet gününe kadar haram olduğunu kaydetmiştir.[520]

Lâlekâî'nin eserinde ise çoğunlukla önceki âlimlerle benzer konuları incelediği, fakat onlar arasından en çok Hallâl ile benzerlik gösterdiği söylenebilir. Önceki eserlerden farklı olarak seleften sahâbeye sövenlere yönelik uygulanan ceza ve hadlerin nakline yer verilmiş, bu konuda ciddi tedbirlerin alındığına dikkat çekilmiştir. Nitekim Ömer b. Abdulazîz'in Hz. Osman'a sebbeden birine 30 kırbaç vurdurduğu, yine Ahmed b. Hanbel'den naklen sahâbeye hakaret eden kimseye dayak atılması gerektiği şeklindeki hükümlere yer vermiştir.[521]

Yine Hz.Ali'nin "En faziletlimiz Hz. Ebu bekirdir." rivayeti ile Hz. Ali döneminde Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e hakaretvari konuşulduğunu duyması üzerine bu konuda Hz. Ali'nin hutbe verdiği ve hakaret edenleri cezalandırdığına dair nakillere yer veren Lâlekâî, Râfızilere mukabil Hz. Ali'nin halifelere karşı bir husumetinin olmadığı ortaya koymaya çalışmaktadır.[522] Lâlekâi, yine Hz. Ali'den naklen bu ümmetin en hayırlısının Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer olduğunu belirttikten sonra Ebu Bekir ve Ömer'in fazileti noktasında bir ihtilafın olmadığını, asıl ihtilafın Ali ve Osman arasında olduğunu kaydeder.[523]

Son olarak Lâlekâi, Rasulüllah'tan (s.a.v) naklettiği bir hadiste Râfızilerin alâmetini, Cuma namazına katılmamaları, cemaatle namaza iştirak etmemeleri ve selefe dil uzatmaları şeklinde sıralamaktadır. Yine müellif, Râfızilerin Yahudiler ile benzer özellikler taşıdığı, vahyi

[518] Berbehârî, **Şerhu's-Sünne**, 133-134.
[519] Berbehârî, **Şerhu's-Sünne**, 79.
[520] Berbehârî, **Şerhu's-Sünne**, 98.
[521] Lâlekâî, **Şerhu Usûl**, 1080.
[522] Lâlekâî, **Şerhu Usûl**, 1114.
[523] Lâlekâî, **Şerhu Usûl**, 1188-1189.

yanlış kişiye götürdüğü için Cibril'den nefret ettikleri ve dinin en şerlileri " Muhammed'in ashâbıdır." şeklindeki gibi zayıf hadislere de yer verdiği görülmektedir.[524]

2.2. Eserlerin Üslübu

Genel olarak Kitâbü's-Sünne'lere bakıldığında "arz" ve "red" olmak üzere iki tavırla hareket edildiği görülmektedir. Birinci tavra göre müellifler selefin kendi akâid görüşünü sunarken muhaliflerin görüşlerini de yeri geldikçe eleştirmekte ve reddetmektedir. İkinci tavırda ise tamamen reddiye mantığı ile muhaliflerin görüşleri doğrudan tenkit edilmiştir.[525] Bu iki üsluptan farklı olarak incelenen eserler arasında Hallâl, kitabında problem odaklı başlıklar açarak orada önce muhalif mezhebin savunmuş olduğu görüşü ya da delili zikretmiş, ardından konuya dair Ehl-i sünnetin delilini kaydederek karşıt grubun görüşlerini çürütmeye çalışarak seleflerinden farklı bir yazım üslûbu benimsemiştir.

Mihne ve sonrası dönem başlığı altında ele alınan eserler incelendiğinde yukarıda bahsi geçen iki metodunda yer aldığı, başlangıçta "arz" metodu ile başlanırken sonrasında "red" metoduna evrildiği fakat baskın gelen metodun "red" metodu olduğu belirtilmelidir. Eserlerde, muhatap alınan mezhepler artık doğrudan ismi ile anılarak, hatta kimi zaman şahıs isimlerine kadar indirgenerek daha sert ifadelerle eleştirildiği görülmektedir. Özellikle hicri IV. ve V. asır eserlerinde ise mezhepleri muhatap alma üslubu noktasında daha sistematik bir yöntem takip edildiği, problematik başlıklar altında konuların işlendiği görülmektedir. Yine müellifler bir konuyu ele alırken çoğu zaman kuvvet bakımından deliller arasında fark gözetmeksizin konuyla ilgili ayet, hadis, sahâbe sözü, tâbiûn veya sonraki âlimlerin görüşlerini delil olarak sunmuşlardır. Aşağıda Mihne ve sonrası dönemdeki eserler sayıca fazla olduğu için her bir eserin üslubu ayrı başlıklar altında değil, paragraflar halinde işlenecektir:

Ahmed b. Hanbel'in Usûlü's-Sünne adlı eseri incelendiğinde eserde hüküm koyucu bir üslubun baskın olduğu söylenebilir. Nitekim Ehl-i sünnet'in itikâdına uygun olan görüşler kısa ve net bir şekilde ortaya konulmuş, bu konular hakkında konuşma, tartışma yasaklanmıştır. Yine muhalif gruplara karşı tekfirci üslub bu eserde oldukça hâkimdir.

Ebû Dâvûd'un eserinde ise genel olarak şahşi kanaatin neredeyse hiç belirtilmediği tamamen hadislerin naklinden meydana gelen bir üslübun ağır bastığı söylenebilir. Müellif belli bir konu hakkındaki görüşlerini seçtiği hadislerle veyahut bâb başlıkları ile hissettirmeye

[524] Lâlekâî, **Şerhu Usûl**, 1279-1280.
[525] Selahattin Yücel, **Hadis Literatüründe "Kitâbu's-Sünne "Geleneği**, 25.

çalışmıştır. Muhatap aldığı mezheplere karşı üslubuna gelince Ebû Dâvûd'un, Kaderiyye mensuplarını "ümmetin Mecusileri"[526] olarak adlandırması dışında başka bir nitelemede bulunmadığı söylenebilir.

Harb b. İsmâil'in eserinde ise Ehl-i sünnete göre sahih olan itikadi konular net ve kısa cümlelerle ortaya konulmuş, buna muhalif görüş belirtenler ya da görüşü red edenler direk mürcî, cehmî şeklinde doğrudan mezhebinin adı ile nitelendirilmişlerdir. Bu üsluba örnek olarak: "Kim imanın amel olmaksızın söz olduğunu iddia ederse mürciîdir." "Kim söz olmaksızın marifetin fayda vereceğini söylerse cehmîdir."[527] gibi tanımlamalar yapılmıştır. Eserde Ebû Dâvûd'un kitabında görülen sadece hadis naklinin aksine bizzat hüküm koyucu net ifadelerin ve müellifin görüşlerinin hâkim olduğu görülmektedir. Yine eserde muhatap alınan mezhep mensupları arasında Lafzıyye için fâsık-cehmî,[528] Cehmiyye için kâfir[529] denmiştir.

İbn Ebû Âsım'ın eseri yazım üslubu açısından Ebû Dâvûd'un eseri ile benzerlik göstermektedir. Eserin neredeyse tamamaı nakillerden meydana gelmiş, müellif kendince sahih gördüğü fikirleri nakiller vasıtası ile ortaya koymaya çalışmıştır. Fakat İbn Ebû Âsım'ı genelde nakle dayalı eserlerden farklı kılan bir özelliği vermiş olduğu rivayetin küçük ayrıntılarını dahi alt alta tarikler halinde zikretmiş olmasıdır. Bu durum, müellifin rivayet hususunda hassas bir tavır takındığına delil olarak algılanabilir. İbn Ebû Âsım'ın eserine muhatabına yönelik üslubu noktasında bakıldığında orada eleştirinin bir nebze daha sertleştiği söylenebilir. Bu bağlamda Kaderiyye; Allah'ın hasmı,[530] ümmetin mecusisi,[531] deccalin şîası, ahirette nasibi olmayan grup,[532] ve cehennemin köpekleri[533]şeklinde nitelenmiştir. Yine Kaderiyye ile Mürcie birlikte, şefaate nail olmayacak grup, ahirette ve İslam'dan nasibi olmayan grup olarak nitelenmişlerdir.[534] Eserde merkeze alınan muhatap Kaderiyye ve Mürcie olduğu için nitelendirmelerde daha çok onlarla ilgili olmuştur.

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in eserinde yine nakil üslubu ön plandadır. Daha çok babasından ve dönemin önemli âlimlerinden nakillerde bulunan müellif konular hakkındaki görüşünü bu şekilde yansıtmaktadır. Tartışma gündemindeki konuları "Şu konu hakkında Ahmed b. Hanbel'e sorulanlar " şeklinde başlıklandırarak ele almıştır. Yine Abdullah b. Ahmed

[526] Ebû Dâvûd, **Sünne**,17.
[527] el-Kirmânî, **Kitâbü's-Sünne**, 35-36.
[528] el-Kirmânî, **Kitâbü's-Sünne**, 65.
[529] el-Kirmânî, **Kitâbü's-Sünne**, 71.
[530] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 239.
[531] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 235.
[532] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 235.
[533] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 244.
[534] İbn Ebû Âsım, **Kitâbü's-Sünne**, 654.

b. Hanbel'in aslî muhatabı Cehmiyye ve Kaderiyye olduğundan nitelemeler çoğunlukla onlara yöneliktir. Bu bağlamda Cehmiyye ve Kaderiyye, kafirler, İslam'a buğz eden kavim olarak nitelenmiştir.[535] Yine bu eserde dikkat çeken bir başka husus özellikle halku'l-Kur'an'ı savunanların tekfir edilmesinin yanında onların dövüleceği ve ölene kadar hapsedileceği gibi cezalara yer verilmesidir.[536] Bu aynı zamanda üsluptaki sertleşmenin bir göstergesi sayılabilir. Benzer şekilde Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia eden kimse zındık,[537] kâfir,[538] Mürted,[539] Medine'deki "zibab" isimli dağda çarmıha gerilmesi gereken kimse,[540] putlara kulluk eden kişi[541] olarak nitelendirilmiştir. Ayrıca bu iddiada bulunan kimse eğer tevbe etmez ise boynunun vurulacağı nakledilmiştir.[542] Bu nakiller göz önüne alındığında Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in eserinin kendinden önceki eserlere kıyasla daha sert ve keskin bir üsluba sahip olduğu söylenebilir.

Mervezî'nin eserininde de nakle dayalı bir üslubun ağır bastığı söylenebilir. Fakat Mervezî'nin yazım üslubunu seleflerinden farklı kılan özelliği, genelde ortaya koymak istediği görüşe dair ayet, merfu, mevkuf ya da maktu bir rivayete yer verdikten sonra şahit gösterme olarak adlandırılabilecek bir şekilde çoğu zaman hocası bazen de devrin önemli âlimlerinin görüşlerine yer verdiği görülmektedir. Nitekim üslup olarak daha çok "arz" metodu ile telif edilen eserde muhatap zikri neredeyse hiç yoktur ve bununla bağlantılı olarak mezheplere dair önceki eserlerde olduğu gibi herhangi bir nitelemeye yer verilmediği belirtilmelidir.

İbn Cerîr'in eserinde ise seleflerinen farklı olarak nakillere yer vermesinin yanında sık sık "bize göre" tabirini kullanması ile kendisi ve içinde bulunduğu ekolün görüşlerini bizzat ortaya koymaktadır. Nitekim bir rivayeti nakletmeden önce ya da sonra az da olsa kendi kanaatini belirten ifadelere yer vermektedir. Yine et-Taberî'nin eserinde diğer eserlere kıyasla daha mutedil bir üslubun hâkim olduğu görülmektedir.

Hallâl'ın eserinde ise yine nakle dayalı bir üslub karşımıza çıkmaktadır. Fakat müellif, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'de olduğu gibi salt nakle yer vermek yerine ara ara rivayetlerin sonunda kendi fikrini, onayını ve tavrını da belli etmiştir.[543] Yine Hallâl'ın eserindeki dil üslubunu ortaya koymak adına mezheplere yönelik nitelemelere bakıldığında; Rasulüllah'ın

[535] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 106-107.
[536] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 109.
[537] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 111.
[538] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 116.
[539] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 119.
[540] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 115.
[541] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 129.
[542] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü's-Sünne**, 118.
[543] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 268,346.

(s.a.v.) faziletini inkâr eden kâfir ve mürted, makam-ı mahmûd'u red eden cehmî-kâfir,[544] fazilet sıralamasını Ebû Bekir, Ömer, Ali, Osman şeklinde yapan kimse Râfızi-Mübtedi,[545] Hz. Osman'a söven zındık,[546] Hz. Ebu Bekir'e söven Kâfir,[547] halku'l-Kur'an konusunda tevakkuf edenler cehmiyyeden daha şerli,[548] aynı konuda tevakkuf edende şüphe eden de kâfir[549] ve Allah'ın ilminin mahlûk olduğunu söyleyen kâfir[550] olarak nitelendiği nakillere yer vermiştir.

Yine Hallâl'ın eserindeki üslupta onun sanki muhataplarını tek tek ayırarak işlediği söylenebilir. Bu sisteminde de önce arz metodu ile açıklayıcı rivayetlere yer verilmiş ardından tamamen eleştirdiği, muhalif bulduğu konulara müstakil başlıklar açarak burada hangi mezhebin görüşünü inceliyorsa bizzat adını zikrederek eleştirmiş, burada arz ve red üslubu dengesini kurmuştur.

Berbehârî'nin uslûbü ise seleflerinden daha farklıdır. Nitekim o, hadis ve âsâr zikretmeksizin maddeler halinde Ehl-i Sünnet ve Selefin itikadını özetlemekte, onların icmâ ettikleri hususları zikrettiğini belirtmektedir. O, hemen hemen her meseleyi ele almış ve sadece eleştiriyle yetinmeyip neredeyse her konuda Ehl-i Sünnet'in görüşünü de açık bir şekilde beyan etmiştir.

Son olarak Lâlekâi'nin üslubu incelendiğinde, müellif ilgili yerde de zikredildiği üzere bir konu hakkında birden fazla âlim'in görüşüne tabaka tabaka yer vermiştir. Yine zaman zaman dönemin önde gelen âlimlerinin itikâdi konularaki görüşlerine müstakil başlıklar açarak ele alınan konulara bütünsel bir bakış açısı çizmeye çalışmıştır.

Lâlekâi'nin eseri incelenen kitaplar arasında sistemli olması bakımından en önde gelen eser olduğu söylenebilir. Genel olarak Kitâbü's-Sünne'lerde delilin sunumu esnasında kuvvetliden zayıfa doğru oluşturulan çizgi belirgin ve net şekilde görmek mümkün değilken, Lâlekâî'nin eserinde bu durumun gayet açık bir şekilde görüldüğü belirtilmelidir. Lâlekâî, eserinde ayet, hadis, sahâbe ve tabiîn sözleri hatta sonarsında bölge bölge âlimlerin görüşlerine sırasıyla yer verilmektedir. Nitekim Lâlekâî'nin eserinde bölge ve tabaka ayrımı yaparak yer verdiği âlimler muhatabın görüşünü objektif bir şekilde ortaya koyarak akli ve nakli bir tartışma içine girmemişlerdir. Bilakis müellif, doğrudan bahsi geçen âlimin konuya dair görüşünün nakli ile yetinmiştir. Mesela bu durma bir örnek göstermek gerekirse: " Fakihlerden Üçüncü

[544] Hallâl, **es-Sünne**, c.1, 193.
[545] Hallâl, **es-Sünne**, c.2, 296.
[546] Hallâl, **es-Sünne**, c.2, 390.
[547] Hallâl, **es-Sünne**, c.2, 394.
[548] Hallâl, **es-Sünne**, c.2, 204.
[549] Hallâl, **es-Sünne**, c.2, 205.
[550] Hallâl, **es-Sünne**, c.2, 417.

Tabakadan Olanların İmanın Artması ve Eksilmesi Hakkında Sözleri" şeklinde açılan başlık altında "Sehl b. Mütevekkil der ki: Binden fazla âlimle karşılaştım hepsinin de şöyle dediğini işitttim'İman söz ve ameldir, artar ve eksilir.'"[551] vb. gibi sadece o tabakada yer alan kimseden nakle yer verilmiştir.

Dil üslubu açısından muhatap mezheplere yönelik nitelemelerine bakıldığında ise; Kaderiyye'nin, ümmetin mecûsileri olduğu,[552] Mürcie ve Kaderiyye İslam'dan nasibi olmayan grup sayılacağı,[553] şeklinde nitelendiği görülmektedir. Bu durumun eserin arz tarzından çok red metodu ile ön plana çıkmış olması ile bir ilgi kurulabilir. Lâlekâî'nin, daha çok Ehl-i hadis ekolünün görüşlerini rivayetlerle temellendirilerek ortaya konmasına ve bazı mezheplerin tarihi sürecine yönelik nakillere ağırlık vermeye çalıştığı görülmektedir. Onun nispeten daha mutedil bir üslup benimsediği söylenebilir.

Nihayetinde mihne dönemi öncesi ve sonrasına dair eserlerdeki dikkat çekilmesi gereken hususlar tahlil üslubu ile ortaya konulmuştur. Aşağıda iki önemli zaman diliminde telif edilmiş bu eserlerin genel bir karşılaştırmsına yer verilecektir.

3. Mihne Hâdisesi Erken Dönem Eserleri ile Mihne Dönemi ve Sonrası Eserlerin Genel Karşılaştırması

Bu başlık altında "Kitâbü's-Sünne'ler'in Başlangıcı" başlığında ele aldığımız eserler ile "Mihne Dönemi ve Sonrası Kitâbü's-Sünne" olarak incelediğimiz eserler muhteva, üslub, muhatap ve yöntem olarak karşılaştırılacaktır. Böylelikle yaşandığı süreçte hem dönemin halkı ve âlimleri üzerinde hem de dönemin te'lif çalışmaları üzerinde önemli bir etki bırakan mihne hareketinin Kitâbü's-Sünne literatürüne ne açılardan bir etkisinin olduğu aktarılmaya çalışılacaktır.

Her iki başlık altında ele alınan eserler grubuna "muhteva" açısından bakıldığında iki eser grubunda da ortak olarak işlenen konuların, Kader'in ispatı, Kur'an'ınn mahlûk olmadığı, ru'yetullah, sıfatların ispatı ve iman'ın söz ve amel olduğu, artıp eksileceği, imanda istisna ve genel olarak iman konusunun ayrıntılı ele alınmasından teşekkül etmiştir. Fakat Kitâbü's-Sünne'lerin başlangıcı olarak ele aldığımız üç eserde yukarıdaki konuların fazla

[551] Lâlekâî, **Şerhu usûl**, 475.
[552] Lâlekâî, **Şerhu Usûl**, 559.
[553] Lâlekâî, **Şerhu Usûl**, 566.

tafsilatlandırılmadığı, konulara genel ve kısa bir şekilde yer verildiği, daha çok selefi yoluna ittiba, bid'atten sakınma ve genel olarak sünnetin önemine daha çok vurgunun yapıldığı tespit edilmiştir. Mihne dönemi ve sonrası eserlerde ise yukarıdaki konulara ek olarak Kabir azabı, şefaat, havz, mîzan deccalin hurucu, nüzul-i Îsa, Sahâbe'nin fazileti konusu bütün ayrıntılarıyla, halifeye itaatin önemi, cennet ve cehennemin yaratılması bahsi, kıble ehlinin durumu, müteşabih ayetlere sarılmanın nehyi konuları ele alınmış ve bunlar önemine göre detaylı olarak incelenmiştir. Ayrıca burada sıfatlar konusunun ayrıntılı olarak ele alındığı Allah'ın vech, yed, kadem vb sıfatlarının ispatı, sahâbeye ta'n etmenin nehyi ve cemaatin gerekliliği, Makâm-ı mahmûd'un hak olduğu gibi konulara yer verildiği görülmektedir. Böylelikle konuların genişlediği ve konulara dair nakillerin daha fazla zikredildiği dikkat çekmektedir. Neticede Mihne ve sonrası dönemdem konuların genişlediği, tafsilatlı olarak zikredildiği ve Râfizîlerin tenkidi için sembolleşmiş fıhhi konulara yer verildiği görülmektedir. Mestler üzerine mesh, seferde namaz, oruç, muta nikâhı ve hülle gibi konular bunlar arasında sayılabilir.

Mihne dönemi ve sonrasında konular genişleyip, bunlar tafsilatlı şekilde incelenince genel olarak bu devirdeki kitapların hacim bakımından genişlemesi kaçınılmaz olmuştur. Bu geniş eserler içinde savunulan görüşlerin ispatı ya da muhalif görüşün reddi için ayet, hadis, sahabe-tabiin kavli gibi delillere oldukça fazla yer verilmiştir. Özellikle mezhepler ve semiyyât olarak adlandırdığımız kabir azabı, şefaat, havz, mizan gibi konularda hadislerin zikredildiği ve bir hadisin birçok tarikinin kaydedildiği görülmektedir. Bu konularda zayıf hadislerin kullanımın da arttığı not edilmesi gereken bir diğer husustur. Hadislerin birçok tarikinin zikredilmesi bir yandan mümkün olduğu kadar sıhhatini desteklemeye yönelik bir çaba gibi görünürken diğer yandan ilgili konu hakkında yaygın bir şekilde hadisin nakledildiği düşüncesinden kaynaklanmış olabilir. Neticede iki grup eser arasında hacim olarak artış ve delillendirmedeki çeşitlilik, Mihne olayındaki çatışmanın etkisinie dair bir karine olarak yorumlanabilir.

Üslup açısından her iki grup değerlendirildiğinde ise eserlerdeki dilin tedrici bir şekilde şiddetlendiği, buna bağlı olarak yaşanılan tartışmanın esere kat'i bir üslubla hissettirildiği dikkat çekmektedir. Örneğin Mihne hadisesinin şiddetlenip yayılmaya başladığı zmana diliminden önceki eserlerde dil daha mutedil hatta neredeyse eserlerde fırkalara yönelik nitelemeler yok denilecek kadar az iken olayın henüz taze olarak yaşandığı asırda telif edilmiş eserlerde tekfirin sıkça kullanıldığını ve mezheplere yönelik şiddetli bir tavrın gösterildiğini söylemek mümkündür. Yukarıda detaylı bir şekilde ele alındığı gibi özellikle Mihne'nin yoğun hissedildiği zaman diliminde yazılan eserlerde tekfir edilen gruplar görüşlerinden tevbe

etmedikleri takdirde boyunlarının vurulması, kanlarının helal sayılması, çarmıha gerilmeleri şeklinde hükümlerin zikredildiği görülmüştür. Buna bağlı olarak muhataplara yönelik nitelendirmeler de çeşitlenmiş, zındık, mürted, kâfir, fâsık, habîs, münafık, İslamdan nasibi olmayan, Ahirette bir nasibi bulunmayan gibi ifadeler sıkça kullanılmıştır.

Her iki döneme yazım üslubu olarak bakıldığında ise ilk eser grubunda Kâsım b. Sellâm'ın kitabı hariç müelliflerin kendi görüşlerine hemen hiç yer vermediği daha çok nakille görüşlerini ispat etme yolunu benimsedikleri görülürken, Mihne dönemi ve sonrası bazı eserlerde bu algının kırıldığı, doğrudan hüküm içeren, müellifin görüşünü net bir şekilde ifade eden üslubun kullanıldığı görülmektedir. Mihne dönemi ve sonrası eserler arasında görüşlerini daha çok salt nakille ifade eden müellifler ise İbn Ebû Âsım ve Lâlekâi'nin yaptığı gibi savunmuş olduğu görüşe dair rivayetin bütün tariklerini zikretmiştir. Ayrıca onlar merfu hadislerin yanı sıra mevkuf, maktu yani her bir tabakadaki alimlerin görüşlerine yer vererek ilk dönem eser grubundan farklı uslup geliştirmişlerdir. Son olarak ilk dönem eserlerde ayetlerin sıkça delil gösterilmesine karşın mihne dönemi ve sonrasında te'lif edilen kitapların hadis ve âsâra daha çok yer verdiği belirtilmelidir.

Her iki grup eser muhatap açısında karşılaştırıldığında ise muhataplar ortak olmakla birlikte doğrudan isim zikredip etmeme cihetinden ciddi bir farklılığın olduğu söylenebilir. İlk dönem eserlerde muhataplar doğrudan zikredilmeyerek, sadece eleştirildikleri konulara yer verilmiştir. Okuyucu da bu karineler ışığında muhtemel muhatabı tespit edebilmektedir. Ancak mihne dönemi ve sonrası eserlerde ise muhataplar isimleri zikredilere eleştirilmiştir, İlerleyen zaman diliminde bu durum daha da sistemleşerek muhataba göre müstakil başlıklar açıldığı ve orada ihtilaf oluşturan konular üzerinden tenkid edildikleri görülmüştür. Yukarıda detaylı bir şekilde zikredildiği üzere bazı eserlerde mezhebin kurucu âlimi veya öne çıkan âlimleri ismen zikredilerek tenkitler onun etrafında şekillendirilmiştir. Doğal olarak bu ilgili şahsın dinî yaşantısı, ahlaki durumu gibi konuların da literatüre girmesini beraberinde getirmiştir.

SONUÇ

Kitâbü's-Sünne literatürü genel olarak iç savaşlarla başlayan ve zamanla büyüyen siyasi ve itikadi ihtilafların Ehl-i hadis penceresinden nasıl anlaşıldığını göstermektedir. Bu literatür başlarda sahifeler ve risâleler ardından hacimli kitaplara kadar uzanan serüveninde önemli dönüm noktalarından birinin mihne hareketi olduğu söylenebilir. Nitekim bu literatür sırayla incelendiğinde Mihne ve sonrasında oluşan kargaşa bir yandan mevcut tartışmaları keskinleştirmiş diğer yandan da yeni konuların eklenmesine neden olmuştur. Bu bağlamda muhalif görüşleri cevaplamayı zorunlu gören muhaddisler "es-Sünne, Usûlü's-Sünne, Kitâbü's-Sünne" adını verdikleri eserler kaleme almışlar "sahih itikad" olarak nitelendirdikleri görüşleri yaymayı, muhalif mezheplerin görüşlerini ise eleştirmeyi amaçlamışlardır.

İlgili literatürde Mihne'nin nasıl bir etkisinin olduğu, bir değişimin bulunup bulunmadığı, varsa bunun hangi yönde cereyan ettiği sorularına cevap arayan bu araştırmada ulaşılan en önemli sonuç, bu dönem ve sonrasında eserlerin muhteva açışından genişlediği, ileri sürülen delillerin arttığı ve detaylandırıldığı görülmektedir. Mihne hadisesinde yaşanılan olayların ağırlığına, yani baskı, hapis, işkence hatta ölümlerin yaşanmasına bağlı olarak üslubun tedrici olarak kat'i hale gelmesini ve sertleşmesini beraberinde getirmiştir. Mihne hâdisesi erken dönem eserlerde kaydedilmeyen mezhep isimlerinin sonrasında zikredilir olması tartışmanın alenileştiğine ve sertleştiğine bir karine sayılabilir. Zaman zaman görülen mezhep imamlarının ve öncü âlimlerinin dini hayatlarını ve ahlaki durumlarını da içine alacak şekilde yapılan değerlendirmeler literatürdeki keskinleşmenin boyutlarına işaret etmektedir. Birçok eylemin tekfir ile vasıflanması ya da benzer hükümlerin serdedilmesi aynı durumun bir sonucu olmalıdır.

Muhtemelen muhatapların sorularına daha doyurucu cevap vermek hem de kendi taraftarlarını daha fazla ikna edebilmek için literatürün Mihne sonrası dönemde giderek sistematik bir yazım şekline dönüştüğü de belirtilmelidir. Özellikle incelediğimiz alimler arasında Lâlekâi'nin kitabı delillendirmeyi kuvvetliden zayıfa doğru sıralaması, konuları ele alırken belirli bir düzen takip etmesi ve mümkün olduğu kadar bütün yönlerini kapsamaya çalışması, muhataplarını doğrudan zikretmesi yönüyle öne çıkar.

Netice olarak Ehl-i hadis'in itikâdi görüşlerinin ayrıntılı bir şekilde ele alındığı "Kitâbü's-Sünne" literatürü kendine özgü birçok hususu barındırmaktadır. Gerek literatür etrafında

gerekse genel olarak itikadi tartışmalarda yapılacak çalışmalar olaya farklı açılardan bakılmasını sağlayacaktır. Aslında Ehl-i hadisin de kendi içinde bir bütün olmayıp Buhârî'nin Halku'l-Kur'an meselesindeki tavrı gibi ara renklerinin Kitabü's-Sünne'lerde muhatap alınıp alınmadığı konuları önemli görünmektedir. Ayrıca Kitabü's-Sünne'lerde eleştirilen muhatapların buna karşı ne tür eserler verdikleri, nasıl bir uslup kullandıkları, Ehl-i hadise karşı nasıl bir tavır geliştirdikleri de dikkat çekici bir konu görünümündedir.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Hanbel: **er-Red ale'zZenâdika ve'l Cehmiyye**, , Nşr. Muhammed Hasan Râşid, Kahire, 1393

Ahmed b. Hanbel: **Usûlü's-Sünne**, thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2012

Âlu Hamdân: **el-Câmi fi akâidi ve resâili ehli's-sünneti ve'l-eser**, Riyad: Darü'l-Minhâc, 2016

Atik, Sefa: Şeyh Müfîd'in Ebû Cafer En-Nesefî İle Münazarası, -Abdestte Ayakları Mesh Etme Bağlamında-, **Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Mart/2018, Yıl: 5, Sayı: 9

Aydınlı, Abdullah: "İbn Râhûye", **DİA**, XX

Bağdatlı İsmail Paşa: **Hediyyetü'l-Ârifîn es ma'ül-mü'ellifin ve aşarrü'l-muşannifin**, Maarif Yayınları, 1955I

Brockelmann, Carl: **Târihu'l-edebi'l-arabî**, trc. Seyyid Ya'kub Bekir- Abdulhalim en-Neccâr, Kahire, 1993

Brockelmann, Carl: **Târihu'l-edebi'l-arabî**, trc. Seyyid Ya'kub Bekir- Abdulhalim en-Neccâr, Kahire, 1993

Çelebi, İlyas: "Kitâbü's-Sünne", **DİA,** XXVI

Çelebi, İlyas: "Mutezile", **DİA**, XXXI

Çelebi, Kâtip: **Keşfü'z-zünun an esâmi'l-kütüb ve'l-fünun**, yy. ts. , II

Demircan, Adnan**:** **Hâricîlerin Siyâsî Faaliyetleri** (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996)

Salim b. Zekvan: **es-Sire: bir Harici / İbadi klasiği**, trc. Harun Yıldız (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016)

Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî İbn Ebû Âsım: **Kitâbü's-Sünne**, thk. Bâsim b. Faysal el-Cevâbira, Dâru's-Samîî', Riyad, 2014

Ebû Dâvûd Süleyman: **es-Sünen**, thk. Şuayb el-Arnavûd, Dâru'l-Risâleti'l-Âlemiyye, Beyrut, 2009

İbn Eş'as es-Sicistânî:

Ebû Dâvûd Süleyman İbn Eş'as es-Sicistânî: **es-Sünen**, thk. Şuayb el-Arnavûd, Dâru'l-Risâleti'l Âlemiyye, Beyrut, 2009

Ebu Hanife**,** İmam-ı A'zam: Numan b Sabit el-Bağdadi: **İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri,** trc. Mustafa Öz (İstanbul : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV)), 2014

Ebû Muhammed, b. Ali b. Halef el-Berbehârî: **Şerhu's Sünne**, thk. Ebû Yâsir Halid b Kâsım er- Radâdî Mektebetü'l-Hasan Guraba el- Eseriyye, Suudi Arabistan, 1993

Ebü'l-Kasım Abdullah İbn Ahmed b Mahmud el-Belhi: *Kitabu'l-Makalat ve meahu uyunu'l-mesaik ve'l-cevabat.*, thk. Hüseyin Hansu, Racih Kürdi ve Abdulhamid Kürdi, 1. Baskı (İstanbul : KURAMER (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Center for Quranic Studies)

Muhammed Mustafa**:** **Tedvin Tarihi,** İz yayıncılık, İstanbul, 1993

el-Hamevî: **Mu'cemu'l-Büldân**, Dâru Sâdır, Beyrut, 1993

Erman, Uğur: "Mürcie ve Ehl-i Hadis Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta'dil İlmine Dönemin Te'lifatına ve Sosyal/Beşeri İlişkilere Yansıması (Hicri III. Asır)", **Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** 2018, Cilt 5, Sayı 2

Eruçar, Tuğba: **Hadisçilerin İman Anlayışı**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020

Fayda, Mustafa: "Ömer", **DİA**, XXXIV

Fığlalı, Ethem Ruhi: "Hâricîler", **DİA**, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997)

Fığlalı, Ethem Rûhi: "Hâricîler", **DİA**, XVI

Gölcük, Şerafettin: "Cehmiyye", **DİA.**, VII

Hallâl, Ebû Bekir: **es-Sünne**, nşr. Ebû Âsım el-Hasan b. Abbâs b. Kutub, Kahire, 2011 c.1

Harb b. İsmail el-Kirmânî: *Mu'tekadu ehli's-sünne ve'l-cemâa'tihi kema nakalehu el-imam Harb b. İsmail el- Kirmânî,* thk. Süleyman b. Muhammed ed-Dübeyhî, 1. Baskı Riyad: Mektebetu Dâri'l-Minhâc, 1435/ 2014

Harb b. İsmâil el-Kirmânî, **Kitâbü's-Sünne**, thk. Ebû Abdillah Âdil b. Abdillah Âlu Hamdân, Dâru'l- Lü'lü', Beyrut, 2014

Hansu, Hüseyin: **Mutezile ve Hadis**, Otto Yayınları, Ankara, 2018

Hatiboğlu, İbrahim: "Lâlekâî", **DİA**, XXVII,

Humeydi, **Müsned,** nşr. Habibu'r-Rahman el-A'zam'i", Karaçi, 1963.
İbrahim b. Muhammed:

Muhammed İbn Cerîr et-Taberî: **Sarîhu's-Sünne**, Beyaz Minare Kitap, İstanbul, 2017

İbn Hacer: **Fethu'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî**, nşr. Abdulaziz b. Abdullah, Kahire

İbn Kayyım, **İctimâʿu'l-cüyûşi'l-İslâmiyye alâ gazvil muattıla ve'l cehmiyye**, Nşr. Beşîr Muhammed, Beyrut, 1993

İbn Kesîr: **Bidâye ve'n-nihâye**, Beyrut, 1990

İbn Kesîr: **el-Bidâye ve'n-nihâye**, Beyrut, 1990

İbn Kudâme, Ahmed: **Zemmu't-Te'vil /Te'vil etmenin kınanması**, Ey İnsanlar Yayınları, 2013

İbn Teymiyye: **Resâil**, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, I, 446.

İbn Teymiyye: **Mecmûu Fetâvâ,** nşr. Abdurrahman b. Muhammed, Riyadh

İbnü'l-İmâd: **Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri min zeheb**, thk. Abdulkâdir el-Arnavut, Dâru İbn Kesîr, 1986

İlhan, Avni: " Amr b. Ubeyd", **DİA**, III

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah İbn Muhammed el-Absî: **Kitabu'l-Îmân**, thk. thr. tlk. Muhammed Nâsıruddîn el-Elbânî, Dimaşk, 1385/1965.

İsmail Paşa, Bağdatlı: **Hediyye tü'l-Ârifîn es ma'ül-mü'ellifin ve aşarrü'l-muşannifin**, Maarif Yayınları, 1955

El-İşbilî, Muhammed b. Hayr: **Fehresetü ma revahu an şüyuhih**, Nşr. Franciscos Codera-J. Ribera Tarrago, Saracosta 1893

Kādî Abdülcebbâr: **Şerḥu'l-Uṣûli'l-ḫamse** (nşr. Abdülkerîm Osman), Kahire 1988

Kādî Abdülcebbâr: **el-Muḫtaṣar fî uṣûli'd-dîn**, (nşr. Muhammed İmâre, Resâʾilü'l-ʿadl ve't- tevḥîd içinde), Kahire 1971

Ebû Ubeyd Kâsım ibn Sellâm: **Kitâbu'l-Îmân**, thk. Muhammed Nâsıruddin el-Elbânî, Dimaşk, 1385/1965

Kaya, Eyyüp Said: "Mekhûl b. Ebû Müslim", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2003)

Kettânî, **Hadis Literatürü**, trc. Yusuf Özbek, İstanbul, 1994

Muhammed b. Câfer:

Kehhâle, Ömer Rıza: **Mu'cemü'l-müellifin terâcimü musannifi'l-kütübi'l-arabiyye**, Beyrut

Kılavuz, Ahmet Saim: **"Bişr b. Gıyâs",** DİA, **VI,**

Kılavuz, Ahmed Saim: "Berbehârî" **DİA**, V,

Kırbaşoğlu, M. Hayri: "Ashâbu'l-Hadis'in Akaid Edebiyatı", **İslami Araştırmalar Dergisi**,1986, I.

Koçyiğit, Talat: **Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münâkaşalar**, Ankara, 1984,

Kutlu, Sönmez: **Selefiliğin Fikrî Arka Planı: İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler**, trc. Sönmez Kutlu, 4. Baskı (Ankara: Otto Yayınları, 2017),

Kutlu, Sönmez: "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2002

Kuzudişli, Bekir: *Şia ve Hadis: Başlangıcından Kütüb-i Erbaa'ya Hadis Rivayeti ve İsnad,* İstanbul, 2017

Küçük, Raşit: "İbn Ebû Âsım", **DİA**, XIX,

Lâlekâi, Ebü'l-Kāsım (Ebü'l-Hüseyn) Hibetullāh İbn el-Hasen b. Mansûr: **Şerhu usûl**, thk. Neş'et b. Kemâl el-Mısrî, Mısır, 2001 Mukaddime, I,

Lâlekâi, Ebü'l-Kāsım (Ebü'l-Hüseyn) Hibetullāh: **Şerhu usûl**, thk. Neş'et b. Kemâl el-Mısrî, Mısır, 2001

Muhammed b. Cerîr et-Taberi: **Sarîhu's-Sünne**, Beyaz Minare Kitap, İstanbul, 2017

Nâsıruddîn el-Elbânî, Dimaşk, 1385/1965.

Muhammed b. Nasr el-Mervezî: **es-Sünne**, thk. Abdullâh b. Muhammed el-Busayrî, Dâru'l-Âsıme, Suud, 1422

Özbek, Ömer Faruk: **Muhammed B. Nasr El-Mervezî'nin Hadisçiliği Ve Essünne Adlı Eserindeki Metodu**, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2020

Özel, Ahmet: "Merrûzî", **DİA**, XXIX, s.210.

Özen, Şükrü: "Ebû Bekir El-Hallâl", **DİA**, XV,

Öz, Mustafa: "Şîa", **DİA,** XXXIX, s.121.

Polat, Salahattin: "Abdullah b. Ahmed b. Hanbel", **DİA**, I,

Râmhürmüzî: **el-Muhaddisu'l-fâsıl**, nşr. Muhammed Acâc el-Hâtip, Beyrut, 1986,

Rebi' b. Habib: **el-Câmiü's-sahih müsnedü'l-İmam er-Rebi' b. Habib**, thk. Âşûr b. Yusuf, Muhammed İdrîs, 1. Baskı, (Beyrut: Dârü'l-Hikme, 1415/1995), 3, no:775.

Sandıkçı, Kemal: **İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis,** Ensar Yayınları, 2019

Sezgin, Fuad: **Târîhu"t-Turâsi"l-'Arabî**, trc. Mahmud Fehmi Hicâzî- Fehmi Ebü'l Fazl, Kahire, 1977

Ümit, Mehmet: "Mihne Sürecinde Hanefiler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010

Üzüm, İlyas: "Kaderiyye", **DİA**, XXIV,

Üzüm, İlyas: "Şîa", **DİA**, XXXIX,

Üzüm, İlyas: "Kaderiyye", **DİA.**, XXIV,

Yavuz, Yusuf Şevki: "İbn Ebû Duâd", Diyanet İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1999, c. 19, s.

Yavuz, Yusuf Şevki: "Müteşâbih", **DİA.**, XXXII

Yücel, Ahmet: "Humeydî", **DİA**, XVIII,

Yücel, Selahattin: **Hadis Literatüründe "Kitâbu's-Sünne"Geleneği,** Mizan Yayıevi, İstanbul, 2014,

Kutlu, Sönmez: "Mürcie", **DİA**, XXXII,

Zehebî: **Tezkiretü'l-Huffâz**, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1955, III

Zirikli, Hayreddin ez-Ziriklî: **el-Aʿlâm: Ḳāmûsü terâcim**, nşr. Züheyr Fethullah (Beyrut: Dârü'l- İlm li'l-Melâyin, 2002),III,